

Міністерство внутрішніх справ України
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. О. Боняк, Я. В. Єрмоленко

**КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА
ЯК ЮРИДИЧНА ГАРАНТІЯ ПРАВ І СВОБОД
ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ**

Монографія

Дніпро
2022

УДК 342.736

Б 81

*Ухвалено до друку Вченою радою
Дніпропетровського державного університету
внутрішніх справ (протокол № 3 від 18.11.2021)*

РЕЦЕНЗЕНТИ: доктор юридичних наук, професор **В. О. Серьогін**
(Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна);
доктор юридичних наук, професор **Н. В. Камінська**
(Інститут законодавства Верховної Ради України)

Боняк В. О., Єрмоленко Я. В.

Б 81 Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні : монограф. / В. О. Боняк, Я. В. Єрмоленко.
Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 192 с.

ISBN 978-617-8032-64-7

Монографія є комплексним дослідженням феномену конституційної скарги в Україні. У праці окреслено коло проблемних для сучасної правничої науки питань, пов'язаних із функціонуванням інституту конституційної скарги в Україні. На основі аналізу положень теорій юридичної та судової практики, уточнено зміст поняття конституційної скарги та обґрунтовано необхідність розширення предмету конституційного контролю за конституційною скаргою в частині джерел права. Аргументовано, що конституційна скарга є одним із найважливіших елементів механізму охорони прав людини, що як юридичний засіб забезпечує приведення його в дію.

Окреслено проблемні питання, які негативно впливають на ефективність функціонування Конституційного Суду України; сформульовано пропозиції, що сприятимуть вирішенню наявних проблем та загалом підвищенню результативності нормоконтрольної діяльності цієї інституції.

Для науковців, здобувачів вищої освіти, працівників судових, правоохоронних та правозахисних інституцій, усіх, хто цікавиться проблематикою прав і свобод людини.

ISBN 978-617-8032-64-7

© Боняк В. О., 2021

© Єрмоленко Я. В., 2021

© ДДУВС, 2022

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	4
ВСТУП	5
Розділ 1. СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ ЯК ЕЛЕМЕНТУ МЕХАНІЗМУ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ	
1.1. Огляд доктринальних джерел за темою дослідження	9
1.2. Методологія наукових досліджень механізму охорони прав людини та конституційної скарги як його складової	44
Розділ 2. ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ ТА МЕХАНІЗМУ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ	
2.1. Конституційна скарга: поняття та її предмет	58
2.2. Доктринальні підходи до визначення поняття та структури механізму охорони прав людини	70
Розділ 3. ПРАВО КОЖНОГО НА ЗВЕРНЕННЯ З КОНСТИТУЦІЙНОЮ СКАРГОЮ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ	
3.1. Право кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України як багатоаспектний правовий феномен	120
3.2. Діяльність Конституційного Суду України із забезпечення права кожного на звернення з конституційною скаргою та шляхи її вдосконалення	134
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	178

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Абз. – абзац

Закон – Закон України «Про Конституційний Суд України»

Конвенція – Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод

КРЄС – Консультативна рада європейських суддів

КСУ, Суд – Конституційний Суд України

Парламент – Верховна Рада України

п. – пункт

Секретаріат – Секретаріат Конституційного Суду України

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – стаття, статті

Уряд – Кабінет Міністрів України

ч. – частина, частини

ВСТУП

Ухвалений 28 червня 1996 року Основний Закон України вектором поступального та прогресивного розвитку визначив розбудову суверенної, незалежної, демократичної, соціальної і правової держави. Зміст і спрямованість діяльності такого типу держави визначають права і свободи людини та їх гарантії, а утвердження і забезпечення таких прав і свобод визначено головним обов'язком України як правової держави (ч. 2 ст. 3 Основного Закону).

Втілення в життя вищезазначеного конституційного припису здійснюється за допомогою соціально-правового механізму забезпечення прав людини, одним із складових елементів якого є механізм охорони прав людини. Аналіз доктринальних підходів до розуміння однойменного поняття свідчить про те, що поза увагою вчених все ще залишається інституційний, аспект цього феномену державно-правової дійсності, що актуалізує потребу його дослідження. На користь актуальності обраної теми свідчить і новела національного законодавства України, яка закріплює право кожного звертатись із конституційною скаргою до органу конституційного контролю та юридичний обов'язок цього інституту державної влади розглянути скаргу та ухвалити правосудне рішення (ст. 55 та 151-1 Основного Закону Української держави та відповідні статті Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року).

Вищевказані приписи національного законодавства та практика їх реалізації актуалізують важливість і значущість порушених проблемних питань та вимагають переосмислення теоретичних положень щодо визначення місця та ролі конституційної скарги в механізмі охорони прав людини в Україні.

Теоретичним й методологічним підґрунтям цього дослідження стали наукові праці теоретиків права, які у своїх роботах торкалися різних аспектів проблеми механізму охорони прав людини: К. Волинка, Ю. Ведерніков, І. Грицай, М. Козюбра, А. Колодій, А. Кучук, Л. Наливайко, О. Наливайко, А. Олійник, П. Рабінович, А. Самотуга, І. Сердюк, В. Серьогін, О. Скакун, Ю. Тодика, Н. Шукліна та ін.

Правовим феноменам конституційної скарги та діяльності органів

конституційного контролю із розгляду та вирішення такого виду звернень в Україні й окремих зарубіжних країнах також присвятили свої наукові праці К. Айріян, Г. Берченко, Ю. Бисага, А. Головін, М. Гультай, П. Євграфов, Н. Камінська, М. Костицький, А. Крусян, О. Петришин, А. Портнов, М. Савчин, А. Селіванов, С. Серьогіна, В. Скомороха, М. Тесленко, Є. Ткаченко, В. Шаповал, О. Щербанюк та ін.

Слід зазначити, що у новітніх доктринальних джерелах, підготовлених до запровадження інституту конституційної скарги в Україні, правники торкалися таких проблемних питань, пов'язаних із феноменом конституційної скарги: М. Гультай у своїй роботі «Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні» (2014 р.) – обґрунтування цілісної концепції конституційної скарги в умовах сучасного конституціоналізму та визначення перспектив її впровадження в Україні; М. Гецько, Ю. Бисага, Д. Белов у монографії «Інститут конституційної скарги як засіб захисту основних прав і свобод: порівняльно-правовий аспект» (2015 р.) – з'ясування ролі та місця інституту конституційної скарги у забезпеченні захисту конституційних прав і свобод, а також її впливу на вдосконалення інституту конституційного контролю в зарубіжних країнах; К. Айріян у дисертаційному дослідженні «Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції» (2015 р.) – визначення юридичної природи конституційної скарги як засобу захисту прав і свобод людини та громадянина, а також перспектив запровадження цього конституційно-правового інституту в Україні.

Після запровадження конституційної скарги в Україні предметом теоретичного осмислення вчених стали такі питання: у роботі М. Савчина «Доктринальні проблеми запровадження конституційної скарги в Україні» (2018 р.) – основні критерії прийнятності конституційних скарг, що розглядалися автором з погляду поваги до гідності людини, а також юридична аргументація рішень Конституційного Суду України; у дослідженні Г. Берченка та Є. Ткаченка «Право на звернення з індивідуальною конституційною скаргою в Україні: теоретико-практичні аспекти (2018 р.) – типові причини, що породжують відмову у відкритті проваджень за конституційними скаргами; у науковій статті М. Костицького, Н. Камінської, Н. Кушакової-Костицької «Перспективи вдосконалення діяльності Конституційного Суду України в умовах сучасних суспільних трансформацій» (2019 р.) – ефективність діяльності Конституційного Суду України з вирішення питань, порушених у

конституційних скаргах; у дослідженні О. Щербанюк – проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення (2020 р.); у праці Л. Наливайко та О. Чепік-Трегубенко – зарубіжна практика, вітчизняний досвід та перспективи інституту конституційної скарги (2020 р.); у роботі О. Турченко – конституційна скарга в Україні розглядається в контексті принципу верховенства права

Водночас, зважаючи на наявні наукові праці й обґрунтовані правниками теоретичні положення, проблема конституційної скарги в механізмі охорони прав і свобод людини залишається ще всебічно не висвітленою та потребує свого вирішення.

Метою цього дослідження є обґрунтування теоретичних положень щодо механізму охорони прав людини із акцентом на його інституційній складовій, конституційній скарзі як елементі вказаного механізму, а також розробка на цій основі пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства із питань юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України із розгляду та вирішення цих скарг.

Для досягнення визначеної нами дослідницької мети необхідно вирішити наступні завдання:

– висвітлити стан наукових досліджень конституційної скарги як:
а) форми звернення громадян; б) права на її подання до органу конституційного контролю; в) складового елементу механізму охорони прав людини;

– визначити методологію наукових досліджень конституційної скарги, права кожного звернутися із нею до Конституційного Суду України та механізму охорони прав людини в Україні;

– уточнити зміст поняття конституційної скарги, її предмет та виокремити суттєві ознаки цієї категорії;

– на основі аналізу доктринальних підходів до визначення категорії «механізм охорони прав людини» уточнити її зміст та з'ясувати співвідношення з суміжними поняттями;

– розкрити структуру механізму охорони прав людини, а також місце та роль конституційної скарги в цьому механізмі;

– визначити зміст поняття «право кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України» з урахуванням його багатоаспектності;

– висвітлити теоретико-правові основи діяльності Конституційного Суду України із забезпечення права кожного на звернення з

конституційною скаргою й обґрунтувати шляхи її вдосконалення.

Об'єктом нашого дослідження є соціально-правовий механізм забезпечення прав і свобод людини, а його предметом – конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні.

Джерельну базу цього дослідження складають: національне законодавство та зарубіжне законодавство, публікації науковців в електронних та друкованих виданнях, що висвітлюють різні аспекти конституційної скарги як юридичної гарантії прав і свобод людини в Україні. На окрему увагу заслуговують як щорічні інформаційні доповіді Конституційного Суду України за 2017-2020 рр., так і Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг.

Висловлюємо щирі вдячність за допомогу, високопрофесійні поради, конструктивні зауваження рецензентам – докторам юридичних наук, професорам В. Серьогіну, Н. Камінській, кандидату юридичних наук, професору А. Олійнику, а також керівництву Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ, колегам – науково-педагогічним працівникам, практичним працівникам – всім, хто сприяв підготовці наукової праці, підтримував у починаннях і прямо чи опосередковано був долучений до видання монографії.

Розділ 1

СТАН І МЕТОДОЛОГІЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ ЯК ЕЛЕМЕНТУ МЕХАНІЗМУ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ

1.1. Огляд доктринальних джерел за темою дослідження

Конституційна скарга як юридична гарантія прав і свобод людини в Україні, що обрана нами у якості предмету дослідження, займає окреме місце в механізмі охорони прав людини в Україні. Вона вирізняється своєю складністю та багатоаспектністю, а тому повинна базуватись на ідеї взаємозв'язку та розвитку вищезгаданого юридичного засобу конституційного права й механізму охорони прав людини, а також комплексного підходу, що забезпечує з'ясування сутності цих феноменів і враховує їх багатогранність.

Конституційна скарга, як юридичний засіб захисту порушених прав людини, є різновидом скарги й однією з форм звернення кожного до органів публічної влади, їх посадових і службових осіб. У тексті Основного Закону Української держави (ст. 55) суб'єктом законотворчості вона закріплена не як самостійне явище правової дійсності, а як право кожного звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Основним Законом та у порядку, визначеному законом¹.

У ч. 1 ст. 50 Закону України «Про Конституційний Суд України» законодавець визначає конституційну скаргу, поряд із конституційним поданням та конституційним зверненням, як одну із форм звернення до Суду².

З огляду на вищевказаний підхід до встановлення досліджуваної можливості, вважаємо, що гарантоване право кожного на звернення із конституційною скаргою повинно розглядатися у двох аспектах:

¹ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

² Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017 № 2136-VIII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

1) у статиці – як елемент конституційного статусу людини та різновид конституційного права на звернення (ст. 40 Основного Закону Української держави);

2) у динаміці – як структурний елемент конституційно-правових відносин.

Тобто, у межах цього дослідження нашим завданням буде: а) надання загальнотеоретичної характеристики феномену конституційної скарги як юридичної гарантії прав і свобод людини в механізмі охорони, тобто в динаміці (перша складова); б) розкриття механізму правоохорони і як окремого явища державно-правової дійсності, і як частини – структурного елементу соціально-правового механізму забезпечення прав людини (друга складова наукової розвідки).

Вищевказані методологічні положення в аспекті досліджуваної проблематики зумовлюють необхідність об'єднання доктринальних джерел, які стосуються предмета розгляду, у декілька груп, а саме:

1) наукові дослідження, що присвячені інституту звернення громадян, передусім у формі скарги, а також роботи, в яких конституційна скарга розглядалася або ж як безпосередній предмет дослідження, або ж як явище правової дійсності, пов'язане з іншими феноменами, що слугували безпосереднім предметом наукових пошуків;

2) наукові праці, які присвячені суб'єктивному праву (включно з конституційним правом на звернення) як елементу правового статусу людини і громадянина (конституційно-правового статусу людини й громадянина), та елементу правовідносин (у тому числі й тих, що за своєю галузевою приналежністю є конституційно-правовими);

3) доктринальні джерела, присвячені соціально-правовому механізму забезпечення прав людини загалом та його окремим структурним елементам (механізму реалізації, механізму охорони, механізму захисту), а також роботи, предметом дослідження яких стали феномени правової охорони та правового захисту.

Дослідимо ці наукові праці більш розлого. Зауважимо, що інститут звернення громадян носить міжгалузевий характер: право на звернення досліджувалося як істориками, політологами, соціологами, так і фахівцями у галузі конституційного права, адміністративного права, кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права та ін. Зокрема, вагоме значення для пізнання історичних витоків скарги мало дослідження І. Зінченко «Історія виникнення звернень громадян та їх вплив на діяльність органів державної влади». У своїй праці науковець

обґрунтовано наголошує, що вперше право на звернення було передбачено в законодавстві Франції часів Великої французької революції і його називали правом скарги. На думку вченої, досліджуване право: 1) являло собою логічне і необхідне доповнення інших матеріальних суб'єктивних прав громадян; 2) означало, що кожний громадянин має право не бути жертвою свавільного рішення з боку посадових осіб і має право на оскарження їх незаконних дій; 3) означало гарантію, що скаржник не буде переслідуватися¹.

Дослідницею виокремлено такі етапи становлення та розвитку права скарги: 1 етап – його виникнення у період Великої французької революції та поява у ХІХ ст. у країнах Західної Європи адміністративної юстиції – особливого виду судової діяльності, пов'язаного з захистом прав громадян за їх скаргою від необґрунтованих дій адміністрації; 2) друга половина ХІХ ст. – закріплення його як суб'єктивного права у законодавстві Росії та України; 3) Постанова VI Всеросійського надзвичайного з'їзду Рад від 10.11.1918 «Про чітке дотримання законів», що проголосила право кожного громадянина оскаржувати дії будь-якої посадової особи; 4) Указ Президії Верховної Ради СРСР від 12.04.1968 «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян»; 5) Конституція СРСР 1977 р., у якій ст. 58 було закріплено право громадян оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів; 6) Закон СРСР від 30.06.1987 «Про порядок оскарження у суді неправомірних дій посадових осіб, що обмежують права громадян» і Закон СРСР від 02.11.1989 «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що обмежують права громадян».

Крім того, правник виокремлює і особливості радянського законодавства про скарги: а) яке здебільше було зорієнтовано (особливо до середини 50-х років) не стільки на захист прав та інтересів радянських громадян, скільки на забезпечення ефективного контролю за апаратом державного управління (зокрема, партійна і державна влада заохочували написання анонімних скарг і заяв); б) до 1987 р. громадяни мали право на судову скаргу лише у тих випадках, які були передбачені законодавчо; в) Закон СРСР від 30.06.1987 «Про порядок оскарження у суді неправомірних дій посадових осіб, що обмежують права громадян» закріпив право громадян оскаржувати в суді будь-які неправомірні дії

¹ Зінченко І. Історія виникнення звернень громадян та їх вплив на діяльність органів державної влади. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_24799/.

посадових осіб, а Закон СРСР від 02.11.1989 «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій органів державного управління і посадових осіб, що обмежують права громадян» поширив дане право й на колегіальні рішення¹.

І. Зінченко наголошує на тому, що притаманний радянському періоду порядок розгляду скарг та заяв громадян суттєво обмежував їх участь у відповідних провадженнях, позбавляв зацікавлених осіб змоги здійснювати контроль за діяльністю посадової особи чи державного органу щодо забезпечення всебічного та неупередженого вирішення звернень.

Насамкінець авторка резюмує, що тільки після здобуття нашою державою незалежності, а саме 2 жовтня 1996 р. було прийнято Закон України «Про звернення громадян», положення якого і врегулювали суспільні відносини, в межах яких громадяни України отримали змогу реалізувати конституційно закріплене право вносити в органи державної влади, об'єднання громадян, відповідно до їхнього статуту, пропозиції для поліпшення їх організації та діяльності, виявляти недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. Такий підхід законодавця до досліджуваної можливості не тільки забезпечував громадянам участь в управлінні державними і громадськими справами, але й дозволяв у такий спосіб впливати на покращання роботи органів публічної влади, підприємств, установ, організацій незалежно від їх форм власності, відкривав шлях для відстоювання своїх прав та законних інтересів, а також їх відновлення у разі порушення².

Неабиякий науковий інтерес представляє робота іншого вітчизняного вченого Я. Журавльова під назвою «Право на звернення до органів влади в СРСР та радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту». Вказана праця дослідника присвячена аналізу правової основи, що закріплювала норми інституту звернення громадян до органів влади у 1945-1991 рр. Учений наголошує, що історіографія досліджуваної проблеми є не широкою та здебільше представлена правознавцями, хоча історики (зокрема й історики права) також висвітлюють цю тематику³.

На основі виконаного дослідження автор зробив такі висновки, що

¹ Там само.

² Там само.

³ Журавльов Я. Право на звернення до органів влади в СРСР та радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 194-205.

мають важливе методологічне значення, а саме:

1) порівняно з довоєнним часом у СРСР було суттєво вдосконалено механізм впливу скарги на рішення влади. Це зводилось до того, що: а) право скаржитись і активно користуватись правом на звернення мав кожен громадянин або суб'єкт господарювання, а мінімальна кількість звернень була критерієм ефективності діяльності номенклатурного апарату; б) цьому питанню приділялась велика увага з боку керівництва держави, свідченням чого, починаючи ще з другої половини 1940-х років, були хоча часто й поверхневі, але постійні спроби реформування структури та функцій контрольних органів; в) головною особливістю функціонування інституту звернень громадян у період СРСР було регулювання його органами держконтролю, а не адміністративної юстиції¹;

2) здійснений аналіз становлення і розвитку інституту звернень громадян у радянській Україні засвідчив, що у 1945–1991 рр. українське законодавство не виходило за межі встановлених у СРСР правових норм та загалом просто дублювало їх. Водночас учений наголошує, що були хоча й незначні, але все ж самостійні рішення Ради Міністрів УРСР з цього питання (наприклад, інструкції з ведення діловодства та ін.);

3) науковець відзначав вплив на інститут звернень громадян Указу Президії Верховної Ради СРСР від 12 квітня 1968 року «Про порядок розгляду пропозицій, заяв та скарг громадян», Конституції СРСР 1977 року та відповідно Конституції Української РСР 1978 року. Дослідник наголошує, що в такий спосіб відбулось наповнення юридичним змістом відповідних гарантій реалізації наданих громадянам прав і свобод. Однак учений робить висновок, що закон про порядок розгляду звернень громадян так і не був ухвалений².

Історичним аспектам становлення гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади в Україні присвятив своє дослідження О. Мирошніченко. На основі проведеного порівняльного аналізу законодавчо встановлених правил організації роботи зі зверненнями громадян в органах державної влади в радянський період і в умовах незалежної України, автором обґрунтовано тезу про провідну роль норм адміністративного права у забезпеченні ефективності

¹ Там само.

² Там само.

й дієвості практичної реалізації наданих громадянам прав ¹.

Фундаментальні теоретичні положення стосовно інституту звернення громадян були розроблені в радянський період (наукові праці «Про гарантії розгляду скарг трудящих», «Право скарги в СРСР» та ін.). У своїх працях автори наголошували на таких питаннях: 1) розвитку права скарги в СРСР; 2) сутності цього суб'єктивного права; 3) окремих різновидах звернень громадян (пропозиціях, заявах, скаргах); 4) необхідності розширення категорій справ, по яких скарги можуть подаватися до суду, відзначивши такі позитивні риси розгляду скарг судами: чітка регламентація порядку розгляду скарг процесуальними нормами; розгляд скарги колегіальним, виборним, незалежним органом, який підкоряється лише закону, діє на основі принципу гласності, публічності; 5) причинах, що викликають скарги, особливу увагу приділивши тим із них, які породжені недоліками суб'єктивного порядку: недоліки в структурі й організації діяльності окремих органів держави; недоліки в законодавстві; недоліки у виховній роботі з працівниками державного апарату та у підборі кадрів; слабке знання закону деякими працівниками апарату; прояв бюрократизму; 6) гарантіях своєчасного й правильного вирішення скарг та їх подальшому вдосконаленню.

Основні юридичні гарантії інституту скарги в СРСР, на їхню думку, полягають у такому: а) встановленні визначеного порядку прийому, розгляду та вирішення скарг; б) забезпеченні недоторканності й безпеки особи скаржника; в) встановленні відповідальності посадових осіб, винних у незаконному або бюрократичному відношенні до розгляду скарг; г) встановленні можливості притягнення до відповідальності за завідомо необґрунтовані скарги, що є грубим зловживанням наданими їм правами, і за скарги наклепницькі лише на підставі закону; д) встановленні дієвого контролю за законністю та правильністю розгляду скарг; е) найбільш доцільній і ефективній кодифікації правових норм про прийом, розгляд та вирішення скарг.

Здобутком інших вчених вважаємо вирішення таких важливих дослідницьких завдань:

1) здійснення аналізу основ законодавства про скарги і заяви, а також визначення принципів роботи з листами трудящих; 2) надання

¹ Мирошніченко О. О. Становлення адміністративно-правових гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади: історичні передумови та сучасний стан. *Форум права*. 2012. № 3. С. 440–445.

теоретичної характеристики поняттям «пропозиція», «заява», «скарга» та їх змісту;

- 3) з'ясування юридичної природи права оскарження в СРСР;
- 4) визначення ролі скарг і заяв в охороні прав особистості та забезпечення законності в діяльності державних органів;
- 5) характеристика порядку вирішення скарг і заяв, що охоплює собою такі стадії: прийняття скарг і заяв; розбір матеріалів, що надійшли на розгляд до уповноваженого суб'єкта; винесення і виконання рішень;
- 6) висвітлення діяльності громадськості в аспекті функціонування інституту скарги;
- 7) визначення юридичних гарантій права скарги в СРСР, зокрема, роботи партійних і радянських органів із забезпечення права скарги, діяльності органів народного контролю, суду та прокуратури, а також відповідальності посадових осіб.

В історії радянської держави право на пропозицію, заяву, скаргу, критику недоліків вперше було закріплено та гарантовано громадянам ст. 49 Конституції СРСР 1977 р. Така конституційно визначена можливість сприяла й активізації наукових пошуків дослідників у царині права на звернення¹.

Наочним підтвердженням цієї тенденції стало дисертаційне дослідження «Правові й організаційні питання діяльності місцевих Рад народних депутатів із розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян», у якому автором було визначено та реалізовано такі дослідницькі цілі:

- 1) вивчення соціально-правової сутності звернень громадян до місцевих рад;
- 2) здійснення аналізу процедури розгляду звернень громадян місцевими радами та шляхів їх удосконалення;
- 3) розгляд організації комплексної роботи місцевих рад, їх органів і депутатів із розгляду та вирішення пропозицій, заяв і скарг громадян;
- 4) дослідження можливих шляхів підвищення гарантій законного та своєчасного вирішення звернень громадян, форм і видів відповідальності посадових осіб;
- 5) вивчення й аналіз форм правового регулювання роботи зі зверненнями громадян, дослідження прогалин і недоліків такого регулювання, аналіз наявного досвіду в цій роботі, накопиченого радами народних депутатів;

¹Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>.

б) розробка теоретичних положень і рекомендацій з метою подальшого вдосконалення організаційних та правових засад регулювання суспільних відносин, у межах яких здійснюється розгляд звернень громадян.

Аналізована нами наукова праця вирізняється значним теоретичним і прикладним потенціалом, свідченням чого є обґрунтовані автором наукові положення, а також сформульовані на основі аналізу поточного законодавства та практики роботи рад пропозиції щодо внесення змін і доповнень до чинного на той час Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про порядок розгляду пропозицій, заяв і скарг громадян» від 12.04. 1968¹.

Зокрема, наголошено на тому, що чинний на той час інстанційний порядок подання скарг поряд з позитивними рисами мав і суттєвий недолік: по мірі розширення й ускладнення сфери управлінських відносин особам, які подають скарги, стає все складніше правильно визначити компетентну інстанцію. У зв'язку з цим, ученим було внесено такі пропозиції: а) щодо створення при виконкомах місцевих рад народних депутатів єдиної довідкової служби, що за запитами громадян повинна давати роз'яснення стосовно того, куди саме слід направляти скаргу з того чи іншого питання; б) про можливі зміни усталеного порядку подання скарги; в) про доцільність в разі отримання негативного рішення по суті поданої заяви повторно направляти скаргу не до вищого за підлеглістю органу, а до того органу чи посадової особи, яка ухвалила оскаржуване рішення; г) про те, що цей орган чи посадова особа в установленій законом строк мають або ж переглянути своє рішення, або ж разом з усіма матеріалами направити скаргу до вищої інстанції.

Здійснений аналіз чинного на той час законодавства, яке регламентувало діяльність із розгляду звернень громадян, дозволило вченим запропонувати: а) упорядкувати строки розгляду і вирішення окремих категорій скарг; б) вести законодавче визначення понять пропозиція, заява, скарга; в) уточнити закріплені у згаданому Указі Президії Верховної Ради СРСР положення про неприпустимість направлення скарг тим органам і посадовим особам, дії яких оскаржуються; г) більш чітко визначити поняття обґрунтованої відповіді за скаргою та встановити обов'язкові реквізити відповіді за пропозицією,

¹О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан : Указ Президиума Верховного Совета от 12.04.1968 № 2534-VII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/P682534.html.

заявою та скаргою; д) передбачити порядок відводу або самовідводу осіб, компетентних ухвалити рішення за пропозицією, заявою або скаргою; е) регламентувати порядок контролю за виконанням ухваленого рішення.

Інші правники під час дослідження конституційного правосуддя, окремо акцентували на питанні допустимості скарг. При цьому вони виокремлювали такі підстави для подання останніх, а саме, випадки, коли:

- 1) закон зачіпає конституційні права і свободи громадян;
- 2) є конкретна справа, розгляд якої завершено або розпочато в суді або іншому органі, що застосовує закон;
- 3) закон застосований або підлягає застосуванню у конкретній справі.

Принагідно відзначити, що зі здобуттям незалежності України, ухваленням Конституції України та Закону України «Про звернення громадян» науковий інтерес до досліджуваної проблематики значно посилюється. Вказана тенденція була обумовлена процесами демократизації, що відбувались у державі і суспільстві; зміною конституційно-визначеної системи цінностей (людина, її життя і здоров'я були визнані найвищою соціальною цінністю (ч. 1 ст. 3 Основного Закону); закріплення окремою статтею права кожного направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк (ст. 40 Конституції України); гарантування кожного права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених Конституцією, та у порядку, визначеному законом (ч. 2–4 ст. 55 Основного Закону)¹, а також регулюванням суспільних відносин, пов'язаних із розглядом звернень громадян не на рівні підзаконного нормативно-правового акта, а спеціального закону, що мав на меті забезпечити громадянам України можливість для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи органів державної влади і

¹Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254>.

місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення¹.

В аспекті форм захисту та здійснення суб'єктивних прав досліджували різні форми звернення до суду В. Тертишников та Р. Тертишников. Учені, зокрема, наголошують, що термін «заява» в судовій практиці та цивільному процесуальному законі вживається у двох значеннях: по-перше, заяву трактують як загальне поняття, що ним охоплюються і позовна заява, і скарга, і власне заява; по-друге, термін заява розуміється і у вузькому, безпосередньому смислі. Тому ч. 2 ст. 5 Цивільно-процесуального кодексу України (діяв до 2004 р.)² і встановлювала, що у справах позовного (спірного провадження) подаються позовні заяви, а у справах, що виникають з адміністративних правопорушень, та у справах особливого провадження – скарги та заяви. Таким чином, роблять висновок правники, позовні справи в суді та господарському суді порушуються позовною заявою, а позовна заява являє собою форму позову³.

Дослідники акцентують на тому, що цивільно-процесуальне законодавство не містить спеціальних вимог до змісту скарги, а тому вона складається в довільній формі і повинна містити: найменування суду, до якого подається таке звернення; точне найменування заявника, його адресу; найменування органу або посадової особи, чії дії оскаржуються; сутність скарги; обставини, якими обґрунтовується скарга, та докази, що підтверджують ці обставини⁴.

У розрізі питання, що розкривається нами, певний науковий інтерес представляє і праця В. Шишкіна та Р. Куйбіди «Оскарження й перегляд судових рішень в Україні»⁵. Вітчизняні правники присвятили її проблемі удосконалення механізму оскарження судових рішень. У цій роботі вченими змодельовано проєкт відповідного розділу процесуальних

¹ Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 року № 393/96-ВР (зі змінами). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

² Цивільний процесуальний кодекс України (затверджений Законом від 18.07.63 (1500-06)). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06>.

³ Тертишников В. И., Тертишников Р. В. *Формы защиты и осуществления субъективных граждан, иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц*. Харьков : Консум, 1999. С. 34

⁴ Там само, с. 50.

⁵ Шишкін В. І., Куйбіда Р. О. *Оскарження й перегляд судових рішень в Україні*. Київ : Факт, 2003. 128 с.

кодексів України, окремі норми якого містять: а) вимоги до змісту та форми апеляційної й касаційної скарги; б) перелік суб'єктів, що мають право на їх подання; в) визначають строки подання такої скарги та ін.

Інший вітчизняний дослідник, М. Міняйло, свою наукову працю присвятив висвітленню соціально-правової сутності інституту права громадян на звернення. Учений торкнувся питання визначення сутності інституту права громадян на звернення з погляду його ролі та соціально-правового значення; проаналізував практику розгляду звернень громадян обласною радою та органами місцевого самоврядування Миколаївської області. Проведене дослідження дало змогу науковцю зробити висновок, що звернення за своєю природою має двоєдине значення: по-перше, це один із засобів захисту прав і законних інтересів людини, порушених діями (бездіяльністю) органів держави й окремих посадовців і, по-друге, звернення є сигналом про недоліки в роботі державних органів, що певною мірою сприяють їх усуненню і тим самим покращенню роботи апарату публічної влади. Практична реалізація соціально-правової сутності права громадян на звернення, відзначає автор, виявляється у зверненні до органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування¹.

У своїй роботі «Звернення громадян як механізм взаємодії держави та суспільства»² В. Соболю обґрунтував засади вказаного інституту, визначив його роль у процесі реалізації прав і свобод людини в умовах формування громадянського суспільства в Україні, а також проаналізував практику реагування на звернення громадян.

Право на звернення дослідник розглядає як важливий конституційно-правовий засіб захисту і одну з організаційно-правових гарантій дотримання прав і свобод громадян. Учений обґрунтовує вказану тезу тим, що:

1) звернення громадян є однією з форм участі суспільства в державному управлінні, вирішенні державних і суспільних справ, можливістю активного впливу громадянина на діяльність органів публічної влади; 2) це спосіб відновлення порушеного права громадянина шляхом подання до органів влади скарг, заяв і клопотань,

¹Міняйло М. П. Соціально-правова сутність інституту права громадян на звернення. *Форум права*. 2011. № 1. С. 681–689. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11mmpgnz.pdf>). с. 686.

² Соболю В. А. Звернення громадян як механізм взаємодії держави та суспільства: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управл. Київ, 2014. 22 с.

тобто, це механізм виконання соціальних обов'язків публічної влади та втілення її відповідальності в політико-правовому аспекті¹.

Крім того, правник наголошує, що соціальним конфліктам у державі особливо запобігає розгляд повторних звернень і скарг². В. Соболь пропонує шляхи та принципи їх удосконалення, а також висвітлює механізми реагування органів публічної влади, їх посадових і службових осіб на звернення громадян у сучасних умовах розвитку суспільства, прогнозує напрями розвитку інституту звернень громадян.

У своїй роботі «Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні» вітчизняна дослідниця Л. Лазаренко акцентує на тому, що за роки незалежності нашої держави хоча і здійснено ряд важливих і успішних кроків на шляху реалізації, охорони і забезпечення конституційних прав людини і громадянина, включно й щодо права особи на звернення, однак наявна в Україні система гарантій прав і свобод повинна бути більш дієвою та відповідати міжнародним стандартам³.

Науковець приділила увагу етапам нормативної регламентації суб'єктивного права особи на звернення. Водночас, висвітлюючи становлення та розвиток наукових досліджень права особи на звернення на теренах України, правник залишає поза увагою праці вчених, що прямо чи опосередковано досліджували дану можливість в Україні у дожовтневий (до 1917 р.) та радянський періоди.

Вагомо, що поняття «конституційне право людини і громадянина на звернення» Л. Лазаренко розглядає як можливість звертатись, надавати зауваження і пропозиції, заяви і клопотання, скарги до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ та організацій, засобів масової інформації, їх службових і посадових осіб. Однак при цьому учений не конкретизує, що така можливість передбачена як у письмовій, так і особисто, у усній формі (ч.1 ст. 3 Закону України «Про звернення громадян»)

Автор приділяє увагу характеристиці як системі органів і посадових осіб держави, так і колу суб'єктів громадянського суспільства, які забезпечують конституційне право людини і громадянина на звернення, та предметно розглядає діяльність кожного із елементів.

¹ Там само. с. 9.

² Там само. С. 6, 11.

³ Лазаренко Л. А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2010. 21 с.

Дослідниця обґрунтовує віднесення до органів, що утверджують та забезпечують реалізацію конституційного права людини і громадянина на звернення, контрольно-наглядові органи, однак при цьому вона не акцентує на діяльності органів прокуратури¹.

Спірною також вважаємо позицію правника щодо віднесення досліджуваної можливості саме до групи політичних прав і свобод особи: право на звернення не можна беззаперечно віднести до останніх, так само як не можна вважати його економічним, соціальним чи культурним правом, цю можливість слід віднести до громадянських прав.

Адміністративно-правовому забезпеченню механізму звернення громадян в Україні присвятила своє дослідження Г. Котляревська. Автор переконливо доводить, що звернення громадян є: а) формою громадського контролю за діяльністю органів державної влади і їх посадових чи службових осіб; б) вимогою особи щодо поновлення порушеного права; в) способом підвищення правосвідомості громадян, що сприяє становленню і розвитку громадянського суспільства; г) формою участі населення в управлінні справами держави та вирішенні громадських справ, що у такий спосіб впливає на діяльність суб'єктів владних повноважень.

Чи не вперше на науковому рівні дослідницею:

1) розглядається електронна петиція як різновид звернень громадян;

2) приділено увагу специфіці антикорупційних звернень. При цьому автор наголошує, що метою таких звернень є недопущення, відвернення та сприяння виявленню ознак корупції й порушень антикорупційних вимог, заборон, обмежень. Таким правом на подання антикорупційного звернення, зазначає Г. Котляревська, наділені громадяни України, особи, які не є громадянами України, однак законно перебувають на території держави, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, а також юридичні особи, громадські об'єднання та їх члени².

В. Цимбалюк і К. Кісілевич досліджують питання правовідносин, які виникають із фактів подання громадянами заяв, пропозицій чи скарг. При цьому науковці виокремлюють чотири групи учасників таких правовідносин, а також акцентують на предметі скарги, тобто, тих

¹ Там само.

² Котляревська Г. Адміністративно-правове забезпечення механізму звернення громадян в Україні http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2020/Kotliarevska.pdf.

рішеннях, діях (бездіяльності), що можуть бути оскаржені саме у сфері публічного адміністрування¹.

Учені наголошують на суттєвій відмінності між заявами і скаргами. Дослідники вважають, що критерієм для такого розмежування є різна мета їх подання: заяви подаються громадянами, щоб реалізувати закріплені в Конституції та законах України їх права й законні інтереси; що ж до скарг, то їх подання до органів публічної влади має на меті поновлення порушених прав та інтересів².

Вагомим здобутком учених вважаємо також уточнену видову класифікацію скарг³.

Правник Ю. Лагутов у своїй праці «Звернення громадян як складова захисту прав і свобод» відзначає концентрацію уваги законодавця та суб'єктів практичної діяльності органів державної влади на такому виді звернення громадян, як розгляд скарг. Учений наголошує, що саме скарга належить до тієї категорії звернень громадян, які найбільшою мірою вимагають об'єктивного розгляду⁴.

Позитивом є і те, що у своїй роботі автор звертається до зарубіжного досвіду із посилення ефективності роботи зі зверненнями громадян та вбачає її підвищення у рамках розвитку електронного уряду.

Ю. Лагутов наголошує, що нині поширеною світовою практикою стало визнання за зверненнями, переданими через електронні системи зв'язку, певної юридичної сили. У якості прикладу вчений наводить такі держави:

- Сполучені Штати Америки, де державні службовці зобов'язані приймати й обробляти листи громадян, які надійшли до органів влади електронною поштою, та давати офіційні відповіді на них;

- Шотландію, де Парламентом держави започаткована система подачі електронних звернень (e-petitioning), що дозволяє кожному громадянину оперативно запропонувати для розгляду будь-яке питання і на всі ці запити отримати відповідь;

- Велику Британію, у якій до Парламенту зі своїми скаргами та

¹Цимбалюк В. І., Кісілевич К. О. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Молодий вчений*. №5.1 (45.1). 2017. С. 149–150.

²Там само. С. 151.

³ Там само. С. 152.

⁴Лагутов Ю. Е. Звернення громадян як складова захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. URL : http://sd.net.ua/2009/10/29/zvernennja_gromadjan_jak_skladova_zakhistu_prav__s.htm.

пропозиціями звертається понад 7% громадян держави¹.

Розглядаючи конституційну скаргу як різновид звернень, слід наголосити, що цей інститут, як складова теорії та конституційної практики, зароджується та отримує свій подальший розвиток у розвинутих західних демократичних державах.

Проблематика конституційної скарги в системі конституційної юстиції, як стверджує М. Гультай, є об'єктом вивчення багатьох зарубіжних науковців, серед яких – німецькі правознавці: Р. Арнольд, К. Барлі, К. Грасхоф, П. Кірххоф, Дж. Лімбах, О. Люхтерхандт, Т. Маунц, К. Хессе, Х.-П. Шнайдер; інші відомі європейські конституціоналісти: Ф. Абдуллаєв, Г. Арутюнян, Б. Банашак, Б. Біерляйн, Дж. Букіккіо, А. Вашкевич, Л. Гуерра, А. Доманська, К. Екхартд, П. Міклашевич, А. Нуссбергер, Г. Папуашвілі, П. Пацоллай, Д. Педедзе, М. Саф'ян, Є. Танчев, Р.-К. Урбайтіс. Однак, наголошує правник, це не тільки відомі вчені, але й практики – голови та судді конституційних судів, представники Комісії «За демократію через право» (Венеціанської Комісії), чії наукові здобутки мають неабияку доктринальну та прикладну цінність².

Вважаємо, що вирішення питання про необхідність запровадження в національну правову систему України інституту конституційної скарги у національній правовій науці бере початок з дискусії між Постійним представником Верховної Ради України у Конституційному Суді України А. Селівановим і суддею Конституційного Суду України П. Євграфовим.

Зокрема, А. Селіванов наголосив: «Виходячи з аналізу кількості звернень і скарг громадян на закони й інші нормативно-правові акти, які стосуються корозії їх прав і свобод, слід визнати, що відсутність сьогодні у людини права подавати до Конституційного Суду конституційну скаргу є однією із суттєвих прогалин конституційного правосуддя і обмеженням гарантій щодо оскарження неправових законів»³.

Питання запровадження інституту конституційної скарги в Україні, на думку вченого, є досить назрілим і актуальним. При цьому правник

¹ Лагутов Ю. Е. Звернення громадян як складова захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. URL : http://sd.net.ua/2009/10/29/zvernennja_gromadjan_jak_skladova_zakhistu_prav__s.htm.

² Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. с. 3.

³ Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. №4. С. 80–85.

апелює до досвіду ФРН, де людина при вичерпанні всіх можливостей правового захисту в суді, наділена правом оскаржувати будь-яке судові рішення до Федеративного Конституційного Суду Німеччини¹.

П. Євграфов погодився з ним та наголосив, що індивідуальна чи колективна конституційна скарга на закони, їх окремі положення з погляду пріоритетності людини, її життя, прав і свобод, честі і гідності, безпеки, а також верховенства права є дуже прогресивним правовим засобом захисту прав і свобод людини і громадянина².

Предметом наукового дискурсу правників став цілий ряд питань, пов'язаних із започаткуванням інституту конституційної скарги, а саме: 1) необхідність інституалізації цього інституту конституційного права; 2) коло суб'єктів подання конституційної скарги; 3) визначення її предмету; 4) умови прийнятності конституційної скарги, а також процесуальний механізм її розгляду та ін.³.

Вищевказана дискусія була підтримана іншими вітчизняним ученими, які не лише долучилися до обговорення, але й суттєво збагатили предмет дискурсу, включивши до нього такі проблемні питання:

- недостатня сформованість (фрагментарність) теорії конституційної скарги;
- доктринальні проблеми запровадження конституційної скарги у світлі конституційних цінностей і принципів;
- неоднозначність підходів до розуміння поняття конституційної скарги;
- прогнозування ймовірних перспектив використання досвіду зарубіжних держав у контексті запровадження в Україні інституту конституційної скарги;
- необхідність вдосконалення судових процедур, які ініціюються громадянами в спеціалізованих органах конституційної юстиції та ін.

Саме таким процедурам присвятили свої наукові праці і інші дослідники. Предметом їхнього розгляду стали окремі види індивідуальних звернень до конституційних судів та інших спеціалізованих органів, що здійснюють провадження згідно з європейською (австрійською) моделлю конституційного контролю.

У одному з таких досліджень під назвою «Судові процедури, що

¹ Там само. С. 83.

² Там само. С. 82.

³ Там само. С. 80-85.

ініціюються громадянами в органах європейської системи конституційного контролю» акцентується увага двох видах індивідуальних звернень:

1) це змішані скарги, до яких традиційно відносять конституційні. Це звернення має риси і абстрактної, і конкретної скарги у класичному (історичному) їх розумінні, тобто має змішаний характер. Підставою для розгляду справ є виявлена невизначеність у питанні про відповідність Конституції закону – ознака прямого звернення. Вичерпання інших засобів юридичного захисту (як, наприклад, у ФРН та Чехії) не потрібно. Крім того, рішення за такими зверненнями є загальнообов'язковими, що нетипово для конкретних скарг. Зазначається, що у таких випадках предметом звернення мають бути саме нормативні акти, що є ознакою прямого звернення;

2) індивідуальне (пряме) звернення, яке допустиме, однак із деякими обмеженнями. У зв'язку з цим, пропонується характеризувати його як конституційну, тобто, конкретну скаргу. Але таке клопотання ініціює абстрактний контроль і не пов'язано з конкретною справою (такий вид контролю характерний для Бельгії, Грузії, Киргизстану, Швейцарії). Наголошується, що обов'язковим при цьому є те, що заявник повинен обґрунтувати свій інтерес. Як приклад наводиться законодавство Бельгії, де будь-які зацікавлені фізичні й юридичні особи мають право звертатися з клопотанням про визнання нормативних актів недійсними.

Крім того, у вищевказаній праці наголошується, що у Швейцарії правом на звернення зі скаргою наділена зацікавлена сторона, якою можуть бути як фізичні, так і юридичні особи. У зазначеній державі це є єдиною формою абстрактного контролю, що не залежить від здійснення конкретного акта правозастосування та ним можна послуговуватись як надзвичайним засобом правового захисту. Як приклад наводиться і законодавство Киргизстану, де ст. 14 закону «Про конституційне судочинство Киргизстану» також наділяє правом на пряме звернення до конституційного суду юридичних осіб і громадян. Вони можуть звернутися до органу конституційної юрисдикції з питань, які безпосередньо стосуються порушення їх конституційних прав або їх вирішення непідвідомче іншим судам.

У науковій літературі обґрунтовано наголошується на тому, що для розроблення та вдосконалення української моделі конституційної скарги доречно було б звернутися до позитивного досвіду зарубіжних країн та

дослідити наявні моделі конституційних скарг¹. У зв'язку з цим особливої важливості набуває компаративний (порівняльно-правовий) аспект дослідження. Саме з цих методологічних позицій досліджували конституційну скаргу такі правники, як К. Айріян², М. Гультай³, І. Юрійчук¹, Т. Ніколаєва, Г. Зубенко⁴, Я. Вишневський та Р. Гринюк⁵, І. Шевчук⁶, К. Шаповалова⁷, Я. Залесни⁸, О. Щербанюк⁹ та ін.

Найбільш ґрунтовною у цьому плані є монографія М. Гультая, де у розділі I під назвою «Конституційна скарга та її сучасні моделі: іноземний досвід функціонування» предметом самостійного дослідження стали національні моделі конституційної скарги, що їх запроваджено у різних країнах світу: ФРН, Австрійській Республіці, Королівстві Іспанія, Республіці Польща та ін.¹⁰.

Вирішенню актуального для вітчизняної правничої науки питання інституалізації інституту конституційної скарги, як складової галузі конституційного права, присвячені наукові праці І. Олійник та

¹ Юрійчук І. Конституційна скарга та особливості реалізації права на правову допомогу в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 157.

² Айріян К. Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.

³ Гультай М.М. Конституційна скарга у механізмі доступу до конституційного правосуддя : монографія. Харків : Право, 2013. 424 с.

⁴ Зубенко Г. В. Інститут конституційної скарги в Україні: питання запровадження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. №23. С. 58–61.

⁵ Вишневський Я. А., Гринюк Р. Ф. Перспективи застосування зарубіжного досвіду в контексті запровадження інституту конституційної скарги в Україні. URL : <file:///C:/Users/user/Downloads/1399-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-2832-1-10-20160215.pdf>.

⁶ Шевчук І. Особливості функціонування конституційної скарги в Республіці Польща. URL: http://historylaw.eenu.edu.ua/publ/2_92_2014/rozdil_2.

⁷ Шаповалова К. Г. Конституційна скарга у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина: порівняльне дослідження та перспективи запровадження в Україні. URL: file:///C:/Users/user/Downloads/Nashp_2014_4_7.pdf.

⁸ Залесни Я. Конституційна скарга в Польщі: модель, доктринальне тлумачення та проблеми застосування. *Право України*. 2018. №12. С.25–38.

⁹ Щербанюк К. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. URL : <file:///C:/Users/user/Downloads/263-Article%20Text-507-1-10-20200612.pdf>.

¹⁰ Гультай М.М. Зазнач. твір.

О. Безбожно¹, М. Гультая², Г. Зубенко³ та ін.

Так зокрема, І. Олійник та О. Безбожна, досліджуючи проблематику запровадження в Україні інституту конституційної скарги, ставлять у пряму залежність необхідність визначитися з такими питаннями: 1) хто має бути наділений правом подання конституційної скарги?; 2) які акти можуть бути об'єктом оскарження в конституційній скарзі; 3) наявності факту порушення основних прав людини; 4) неоднозначності розуміння положень, які оскаржуються; 5) субсидіарного характеру конституційної скарги (або вичерпання всіх засобів судового захисту); 6) строку подання конституційної скарги; 7) форми конституційної скарги; 8) можливих судових витрат та їх розміру⁴.

Результатом наукових пошуків вищезгаданих вітчизняних правників стали такі умовиводи, що містять відповіді на вищевказані питання: «конституційна скарга від громадян повинна стати повноцінним інститутом захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина. Для цього необхідно закріпити в Конституції України право громадян на конституційну скаргу та повноваження Конституційного Суду України щодо їх розгляду. Об'єктом оскарження конституційної скарги в Україні повинна стати норма права, визначена законом, іншим нормативним актом, судовим рішенням, яка порушує конституційні права та свободи громадянина. Критерієм допущення її до провадження може бути правове обґрунтування неконституційності правового акта, в якому необхідно викласти аргументи, що свідчать про неконституційність законів, інших актів, про порушення конституційного права або свободи особи. Конституційна скарга повинна мати субсидіарний характер, подаватися в письмовій формі та на безоплатній основі»⁵.

Важливо зазначити, що І. Олійник та О. Безбожна не обмежуються обґрунтуванням конституційної скарги громадян як повноцінного та дієвого інституту захисту конституційних прав і свобод людини. Правники акцентують на необхідності визначитися із наслідками

¹ Олійник І., Безбожна О. Інституалізація конституційної скарги : новаційний механізм гарантії прав і свобод особистості. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. С. 24–27.

² Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120.

³ Зубенко Г. В. Зазнач. твір.

⁴ Олійник І., Безбожна О. Зазнач. твір. С. 26–27.

⁵ Там само. С. 27.

розгляду такої конституційної скарги. На думку дослідників, для національної правової системи найбільш прийнятними можуть бути такі позиції:

1) наслідки розгляду конституційної скарги від громадян:
а) визнання положень закону конституційним; б) визнання положень закону неконституційним і нечинним; в) визнання положень закону неконституційним, але чинним через те, що скасування положень буде явно суперечити правовим інтересам громадянина та викликати ситуацію беззаконня (але з обов'язковим наданням Верховній Раді строків для виправлення ситуації);

2) внесення конституційної скарги повинно автоматично зупиняти виконання рішення, що є предметом скарги;

3) рішення Конституційного Суду, у випадку визнання положень закону неконституційними, повинно мати зворотну дію в часі та поширюватися не лише на теперішні та майбутні справи, але й на минулі;

4) рішення Конституційного Суду мають поширюватися не тільки на ті справи, за якими відбувалося оскарження, а й на подібні;

5) рішення Конституційного Суду, у випадку визнання положень закону неконституційними, повинно розглядатися як підстава для перегляду судової справи за заново відкритими обставинами;

б) необхідність правового регламентування основ, строків і контролю щодо конституційної скарги від громадян, зокрема, через доповнення до чинного закону України про Конституційний Суд України окремим розділом або розроблення нового законопроекту «Про конституційну скаргу від фізичних чи юридичних осіб»¹.

Не менш ґрунтовною роботою, яка присвячена досліджуваній проблематиці, є наукова стаття М. Гультая під назвою «Конституційна скарга як інститут конституційного права»². У цій праці автор:
а) розглядає основні аспекти розуміння конституційної скарги як інституту конституційного права; б) виокремлює сутнісні характеристики цього інституту та визначає його структуру; в) аналізує можливість закріплення інституту конституційної скарги у національному законодавстві, що стало предметом самостійного розгляду в подальших наукових розвідках автора, присвячених безпосередньо конституційній скарзі як інституту конституційного права.

¹ Там само.

² Гультай М. Знач. твір.

У своїй статті «Інститут конституційної скарги в Україні: питання запровадження» дослідниця Г. Зубенко вказує на важливість цього інституту для гарантування конституційних прав і свобод людини¹. Науковець, узагальнюючи результати свого дослідження, резюмує, що впровадження конституційної скарги, як форми звернення до Конституційного Суду України, гарантуватиме прямий доступ громадян та інституцій громадянського суспільства до конституційного правосуддя, сприятиме створенню реальних інструментів їх впливу на правову систему через вилучення з чинного законодавства положень, які порушують конституційні права і свободи особи, і тим самим сприятиме утвердженню та зміцненню принципу верховенства права.

Разом з тим, Г. Зубенко наголошує і на можливих ускладненнях запровадження інституту конституційної скарги, як одного з найефективніших способів забезпечення прав і свобод людини органом конституційної юстиції в зарубіжних країнах, у практику Конституційного Суду України: такий процес повинен врахувати як переваги цього інституту, так і його недоліки, а також передбачити установа механізмів, які дозволять уникнути перевантаження Суду².

Проблематиці визначення кола суб'єктів, наділених правом подання конституційної скарги до органу конституційного контролю, присвятив своє дослідження «Суб'єкти права на конституційну скаргу в Україні» Д. Терлецький³. У своїй роботі автор проаналізував не лише різні судження правників (М. Гультая⁴, П. Євграфова⁵, О. Петришина та С. Серьогіної⁶, І. Олійник та О. Безбожної⁷ й ін.) щодо суб'єктів права на конституційне звернення, але й висловив зауваження стосовно проєктів законів «Про Конституційний Суд України» № 5336-1 та № 6427-д у частині наділення таких суб'єктів правом на конституційну скаргу.

Узагальненням поглядів ученого щодо цього питання, що становить

¹ Зубенко Г. В. Зазнач. твір.

² Там само. С. 61.

³ Терлецький Д. С. Суб'єкти права на конституційну скаргу в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 3 Ч. 2. С. 20–25.

⁴ Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 41 с.

⁵ Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. №4. С. 80–85.

⁶ Петришин О. В., Барабаш Ю. Г., Серьогіна С. Г., Бодрова І. І. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні. Київ : Атіка-Н, 2010. 108 с.

⁷ Олійник І., Безбожна О. Зазнач. твір.

предмет розгляду, стали такі умовиводи: 1) проаналізовані проєкти законів України «Про Конституційний Суд України» в частині визначення кола суб'єктів права на конституційну скаргу замість конкретизації та уточнення положень Конституції України, запроваджують дискримінаційне стосовно юридичних осіб регулювання, що порушує принцип їх рівності перед законом; 2) коло суб'єктів права на конституційну скаргу має включати окрім юридичних осіб приватного права, щонайменше представницькі органи місцевого самоврядування¹.

Вищевказаний підхід у своїй науковій статті «Інститут конституційної скарги: теоретичні аспекти проблеми» поділяє і вітчизняна дослідниця Ю. Кузнецова². При цьому науковець пропонує розширити коло суб'єктів права на конституційну скаргу та наділити цим правом і групи громадян. Таку позицію автор обґрунтовує тим, що деякі права громадяни можуть реалізувати лише колективно.

Важливим питанням теорії конституційної скарги є визначення її предмету. Найбільш оптимальний варіант відповіді на це питання намагалися дати багато вчених. Красномовним підтвердженням цьому вважаємо таку тезу Ю. Кузнецової: «з цього приводу скільки науковців – стільки й думок»³.

У вищезгаданій науковій статті дослідниця не лише проаналізувала теоретичні положення щодо предмету конституційної скарги, які відображені у працях П. Євграфова⁴, А. Селіванова⁵, Т. Бринь⁶, Н. Бондаренко⁷, І. Олійник і О. Безбожної⁸, М. Гультая⁹ та ін., але й сама пропонує інтерпретувати цей предмет як конкретний правовий акт, що оскаржується¹⁰.

¹ Терлецький Д. С. Зазнач. твір. С. 24.

² Кузнецова Ю. Інститут конституційної скарги: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 4. С. 91–101.

³ Там само. С. 95.

⁴ Селіванов А., Євграфов П. Зазнач. твір.

⁵ Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ : УАІД «Рада», 2009. 560 с.

⁶ Бринь Т. О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2010. 19 с.

⁷ Бондаренко Н. О. Проблемні питання конституційної юстиції в Україні. *Форум права*. 2011. № 1. С. 107–113. URL.: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bnojvu.pdf>.

⁸ Олійник І., Безбожна О. Зазнач. твір.

⁹ Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120.

¹⁰ Кузнецова Ю. Зазнач. твір. С. 95.

Важливою складовою правового механізму функціонування конституційної скарги є умови її прийнятності. Вирішенню питання визначення таких умов присвятили свої праці І. Юрійчук, Ю. Кузнецова, І. Олійник і О. Безбожна, Г. Зубенко, М. Гультай, О. Щербанюк та ін.

Найбільш ґрунтовну відповідь на нього дає М. Гультай, який розглядає умови прийнятності конституційної скарги як складову системоутворюючої категорії, що дозволяє виявити особливості національних моделей конституційної скарги. До таких умов, на думку вченого, належать: використання всіх інших правових можливостей захисту порушених прав і свобод; дотримання встановлених строків звернення з конституційною скаргою; вимоги щодо юридичного представництва, сплати державного мита за подання конституційної скарги, добросовісного користування своїм правом на таку скаргу, форми скарги¹.

Доктринальні проблеми запровадження конституційної скарги у світлі конституційних цінностей і принципів стали предметом наукового пошуку М. Савчина. Вони розглядаються вченим «крізь призму» засад цілісного, автономного та міжнародно-конформного тлумачення конституції як відкритої правової матерії. Автор наголошує на тому, що в разі юридичної аргументації рішень Конституційного Суду України істотне значення має додержання правил юридичного силогізму, який, із урахуванням природи конституційної юстиції, має потрійний характер, а саме, визначати: 1) фактичний склад справи, беручи до уваги вимоги встановлення конституційності процедури ухвалення правового акта; 2) наскільки істотним та значущим для національної правової системи є порушення суб'єктивного публічного права; 3) субсидіарність конституційної скарги у систематиці правового захисту².

Правник виходить із тієї методологічної посилки, що для розуміння основоположного характеру права, щодо якого скаржник домагається захисту перед судом, має важливе значення вертикальна і горизонтальна структури права: 1) вертикальна структура прав людини характеризує відносини між державою й індивідом, з огляду на які держава несе обов'язок захисту особи від порушень з боку інших органів влади чи третіх осіб, а також забезпечення доступу до певних матеріальних і

¹ Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. С. 31-32.

² Савчин М. Доктринальні проблеми запровадження конституційної скарги в Україні. *Право України*. 2018. № 12. С. 39.

духовних благ; 2) горизонтальна структура прав людини зумовлює розуміння конституції як правопорядку, що встановлює гарантії взаємовідносин між приватними особами на засадах еквівалентності та рівності. Це, як стверджує вчений, дасть змогу скажникам доводити перед Конституційним Судом України порушення їхнього суб'єктивного публічного права як основоположного і значущого для правової системи¹.

У своєму дослідженні «Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення» О. Щербанюк для вироблення цілісного уявлення про проблеми дієвості індивідуальної конституційної скарги та викладення власного бачення щодо вдосконалення цього інституту проаналізувала як критерії прийнятності такої скарги в Україні, так і європейський досвід функціонування конституційної скарги².

Автор доводить, що колегії та сенати Конституційного Суду України найчастіше відмовляли у відкритті конституційного провадження з підстав саме неприйнятності конституційної скарги (п. 4 частини першої ст. 62 Закону України «Про Конституційний Суд України»), про що й зазначається у 136 ухвалах колегій суддів та восьми ухвалах сенатів.

Дослідниця резюмує, що механізм звернення та розгляду конституційної скарги, алгоритм прийнятності (фільтрації) конституційних скарг потребує суттєвого поліпшення. Для цього, як вважає вчена, треба звернутися саме до досвіду Федеративної Республіки Німеччини цій сфері³.

Для всебічного висвітлення феномену конституційної скарги важливе значення має понятійно-категоріальний апарат, що є невід'ємною та ваговою складовою будь-якої наукової теорії. Саме цим і пояснюються намагання учених, науковим інтересом яких є проблематика конституційної скарги, методологічно виважено і максимально точно запропонувати дефініцію досліджуваної категорії, включаючи і визначення її предмету тощо. Підтвердженням цьому

¹ Там само. С. 39–40.

² Щербанюк О.В. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. №1. С. 93-99.

³ Зазнач. твір. С. 98.

служують наукові праці правників К. Айріяна¹, М. Гультая^{2, 3}, Ю. Кузнецової⁴ й інших дослідників, які і стануть предметом нашого подальшого дослідження.

Попередньо нами наголошувалося, що юридична конструкція конституційної скарги, як юридичного засобу захисту порушених прав людини, закріплена як суб'єктивне конституційне право кожного. З огляду на це окремої уваги потребує та група доктринальних джерел, які складають наукові праці, присвячені суб'єктивному праву в двох аспектах: а) у статичі (право, як елемент правового статусу людини і громадянина) та б) динаміці (суб'єктивне юридичне право як структурний елемент юридичного змісту правовідносин).

Аксіоматичним для сучасної правничої науки є положення про те, що Розділ II Основного Закону Української держави визначає правовий статус людини і громадянина. З огляду на галузеву належність юридичної норми, що гарантує кожному право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України, виникає потреба у характеристиці вищезгаданого конституційного права як складового елементу правового статусу людини і громадянина.

Треба наголосити, що сучасна теорія правового статусу загалом та конституційно-правового статусу людини і громадянина зокрема, своє відправне обґрунтування знайшла у наукових працях зарубіжних та сучасних вітчизняних учених, до яких слід віднести роботу Ю. Тодики «Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні»⁵.

Принагідно зазначити, що гарантовану Основним Законом держави можливість звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України можна реалізувати лише в межах правовідносин. У зв'язку з цим не можна залишити поза увагою і ті доктринальні джерела, предметом дослідження яких є правовідносини, передусім ті, що за своєю функціональною спрямованістю є правоохоронними, а за субординацією в правовому регулюванні – процесуальними, а також структура таких правовідносин, включно з юридичним змістом.

¹ Айріяна К. Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. 20 с.

² Гультай М. М. Зазнач. твір.

³ Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120.

⁴ Кузнецова Ю. Зазнач. твір.

⁵ Тодика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 368 с.

Зауважимо, що теорія правовідносин, складовою якої є система ідей, що пояснюють юридичну природу правоохоронних відносин та конституційно-правових відносин, достатньо розроблена у сучасній правничій науці. Вона наведена у праці, зокрема, І. Сердюка «Основи теорії правоохоронних відносин»¹ та ін. З-поміж інших питань, що складають предмет теорії правовідносин (їх поняття, видова диференціація, структура, передумови виникнення тощо), автори торкалися і проблеми юридичного змісту правовідносин.

Вищевказані та інші праці учених з теорії правовідносин складуть предмет нашого подальшого наукового аналізу у підрозділі 3.1. цієї монографії.

До наступної, третьої групи доктринальних джерел з досліджуваної нами проблематики треба віднести наукові праці, присвячені соціально-правовому механізму забезпечення прав та свобод людини загалом та його окремим структурним елементам зокрема, а також роботи, які розкривають феномени правової охорони і захисту.

Вважаємо на необхідне наголосити на тому, що підґрунтя для постановки проблеми забезпечення прав і свобод людини у вітчизняній правничій науці заклали конституційно-правові приписи, які законодавець закріпив у ст. 1, 3 та 8 Основного Закону Української держави, а також сформульовані теоретичні положення, що розкривають сутність правової держави, для якої головним конституційним обов'язком є утвердження і забезпечення прав людини.

Перші спроби вирішення цієї проблеми на рівні національної правової доктрини здійснили такі правники, як А. Колодій, П. Рабінович, О. Скакун, К. Волинка, А. Олійник та ін. Саме праці цих учених заповнили відповідну прогалину в сучасній правовій доктрині та стали підґрунтям для подальших наукових розвідок, присвячених соціально-правовому механізму забезпечення прав і свобод людини та його складовим елементам.

Насамперед, звернемося до наукової праці А. Колодія «Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання)»². У своєму дослідженні учений теорію правової держави розглядає через сукупність її принципів (ідей), до яких автор відносить верховенство права, поділ

¹ Сердюк І. А. Основи теорії правоохоронних відносин Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2010. 196 с.

² Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра. юрид. наук. Київ, 1998. 391 с.

державної влади, реальність прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини і громадянина. При цьому на особливу увагу в контексті теми нашого дослідження заслуговує остання з вищезгаданих основоположних ідей, сутність якої, на думку правника, зводиться до того, що права, свободи, обов'язки і законні інтереси людини і громадянина повинні бути не тільки декларовані у законодавчих актах, але й забезпечені та гарантовані всіма соціальними суб'єктами і, насамперед, державою. Саме остання повинна створювати як зовнішні, так і внутрішні механізми¹.

І хоча у термінологічному плані А. Колодій обмежився лише словосполученням «зовнішні і внутрішні механізми», однак зі змісту вищенаведених суджень правника випливає, що йдеться саме про внутрішні та зовнішні механізми забезпечення (гарантування) прав, свобод, обов'язків законних інтересів людини і громадянина.

Це підтверджується тезою автора про необхідність створення спочатку теоретично, а потім і практично універсального механізму гарантування реальності прав людини і громадянина. Він (йдеться про механізм) повинен охоплювати всі сторони життя суспільства й забезпечувати існування та дієвість прав, свобод, обов'язків і законних інтересів людини та громадянина. Цей механізм, наголошує вчений, не є незмінним, він перебуває у русі, постійній динаміці, вдосконалюється, пристосовуючись до умов життя суспільства, що змінюються².

П. Рабінович, автор доктринального тлумачення ст. 3 Основного Закону Української держави, акцентує на потребі роз'яснення двох використаних законодавцем терміно-понять, а саме, «утвердження» і «забезпечення» (прав і свобод людини), які є складовими вищевказаного конституційно-правового припису. Правник наголошує, що утвердження прав і свобод людини – це їх визнання державою, яке може здійснюватись різними шляхами та засобами: проголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням прав людини в Конституції, інших законах; участь у підготовці і прийнятті міжнародних документів щодо прав людини, приєднанням до відповідних міжнародних договорів, їх ратифікацією та ін.³

Забезпечення прав і свобод людини, вважає вчений, це створення

¹ Там само. С. 49.

² Там само. С. 50.

³ Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голов. редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2011. с. 23.

умов для здійснення її прав і свобод. Воно містить такі три елементи (напрями) державної діяльності:

1) сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загально-соціальних гарантій);

2) охорону прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема, юридичних, для попередження профілактики правопорушень);

3) захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності)¹.

Не менш значним здобутком дослідниці О. Скакун є розкриття змісту категорії «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини», а також з'ясування нею структури вищезазначеного феномену й визначення таких понять як, механізм реалізації прав людини, механізм охорони прав людини та механізм захисту прав людини².

Вагомий внесок у розробку досліджуваної проблематики належить К. Волинці. У своїй науковій праці «Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики» науковець розкриває зміст категорії механізм забезпечення прав та свобод особи; визначає структуру цього явища правової дійсності; висвітлює форми його прояву та здійснювані функції.

У методологічному плані особливо вагоме значення має висновок вітчизняного правника про те, що всебічне розуміння закономірностей забезпечення прав і свобод особи можливе лише за умови дослідження єдиного та цілісного механізму його здійснення. Дослідниця наголошує, що категорія механізм забезпечення прав і свобод особи акцентує на динамічних взаємозв'язках між основними умовами, передумовами і засобами забезпечення прав і свобод особи та їх взаємодії. Ця категорія є не лише збірною, але й системною, дозволяє охопити весь процес забезпечення прав і свобод особи, сприйняти його в системно-динамічному вигляді, визначити структуру, взаємозв'язок і взаємодію всіх елементів і ланок забезпечення прав і свобод, визначити їх специфічні функції, узагальнити в єдиному процесі юридичні і загальносоціальні аспекти прав і свобод особи та виявити їх взаємний вплив³.

¹ Там само, с. 23.

² Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. Харків : Консум, 2001. С. 190.

³ Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2000. С. 11.

К. Волинка наголошує, що цей механізм містить структурні елементи, до яких відносить: а) правовий статус особи; б) систему нормативно-правових засобів забезпечення прав і свобод особи (юридичні гарантії); в) загальносоціальні умови забезпечення прав і свобод особи. Важливо акцентувати на обґрунтованому науковцем умовиводі про те, що призначення досліджуваного механізму забезпечення прав і свобод людини розкривається через систему функцій (сприяючої (допоміжної), стимулюючої, превентивної, відновлювальної, виховної), за допомогою яких здійснюється вплив на суспільні відносини¹.

Принагідно зазначити, що форми забезпечення прав і свобод особи К. Волинка розглядає як зовнішні прояви взаємоузгодженого функціонування складових елементів механізму забезпечення прав і свобод особи, що спрямовані на перетворення закріплених в законі прав і свобод у дійсність, які відображають забезпечення реалізації прав і свобод особи, забезпечення охорони прав і свобод особи та забезпечення захисту прав і свобод особи².

В аспекті питання, що розглядається нами, не можна залишити поза увагою і працю А. Олійника «Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні»³. У своєму дослідженні автор намагався уточнити зміст поняття механізм забезпечення конституційної свободи людини і громадянина, а в окремому підрозділі своєї наукової праці здійснив спробу визначити роль судових (включно з Конституційним Судом України) та правоохоронних органів України в цьому механізмі.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, окрему увагу приділимо і тим науковим роботам, у яких правники торкалися питань з'ясування смислового навантаження та змістовного наповнення терміно-понять «охорона» та «захист», а також загальнотеоретичної характеристики механізму охорони прав людини (механізму правоохорони).

Одним із таких комплексних доктринальних джерел є монографія Ю. Ведернікова та А. Кучука «Правоохоронна діяльність в Україні:

¹ Там само. С. 12.

² Там само. С. 6-7.

³ Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. Київ : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

теоретико-правовий аспект»¹. Дослідивши зміст термінів «охорона» і «захист» як ключових категорій правоохоронної діяльності, вчені зробили висновки, що мають важливе методологічне значення та відображають їх співвідношення:

1) між термінами «охорона» і «захист» не існує суворого семантичного кордону, вони можуть використовуватись і використовуються як синоніми, хоча й є випадки, коли слід застосовувати саме те чи інше поняття;

2) якщо ж розглядати діяльність щодо охорони (захисту) права, то можна помітити, що немає такого органу, організації, які б виконували лише завдання з відновлення порушеного суб'єктивного права і припинення реальної небезпеки його порушення, не здійснюючи при цьому превентивної функції. Зі свого боку, суб'єкти, які реалізують функцію охорони громадянського порядку та забезпечення громадської безпеки не можуть не виконувати діяльність з припинення протиправної поведінки. Тому розрізнення охоронних та захисних засобів, правоохоронної та правозахисної діяльності є надто умовним;

3) охорону можна розглядати як родове поняття, що охоплює «захист» як певний, особливий вид охорони. Тому необґрунтованою є позиція, за якої правоохоронну та правозахисну діяльність виділяють як окремі напрямки суспільної чи державної діяльності².

Даючи загальну характеристику механізму правоохорони, вчені, на жаль, не запропонували власного підходу до розуміння цієї категорії. Водночас визначили структуру цього механізму, віднісши до його елементів нормативний, інституційний та функціональний компоненти³.

В аспекті досліджуваної проблематики важливе значення мають і ті наукові праці, в яких відображено функціональний компонент механізму охорони прав людини. Йдеться, зокрема, про юрисдикційну діяльність Конституційного Суду України. Такими є праці В. Скоморохи «Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики»⁴, А. Селіванова «Верховенство права в Конституційному

¹ Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект. Київ : Знання України, 2009. 219 с.

² Там само. С. 56.

³ Там само. С. 176.

⁴ Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. Київ : МП «Леся», 2007. 716 с.

правосудді»¹ та «Конституційна юрисдикція: поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади»², М. Тесленко «Судовий конституційний контроль в Україні»³, А. Селіванова та А. Стрижака «Питання конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку» конституційного правосуддя»⁴, М. Костицького, Н. Камінської та Н. Кушакової-Костицької «Перспективи вдосконалення діяльності Конституційного Суду України в умовах сучасних суспільних трансформацій» й ін.

Зокрема, В. Скомороха (суддя Конституційного Суду України у відставці) в анотації до своєї монографії під назвою «Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики» зазначає, що в роботі: «на підставі сучасних методологічних орієнтирів, які знайшли своє закріплення у чинній Конституції України, системного та комплексного дослідження окремих проблем конституційного судочинства, обґрунтовані та сформовані пропозиції щодо доповнення та зміни чинного законодавства, удосконалення правових механізмів, за допомогою яких кожен міг би впливати на діяльність держави, її органів, посадових осіб з метою реального забезпечення прав і свобод людини»⁵. Однак попри задекларовану мету свого дослідження – висвітлення механізмів реального забезпечення прав і свобод людини, пропозиції вченого, як випливає зі змісту монографії, не торкаються інституту конституційної скарги.

Водночас треба зазначити, що В. Скомороха все ж таки передбачає гіпотетичну можливість розширення меж повноважень Конституційного Суду України. На думку вченого, це може стосуватись тих випадків, коли йтиметься про прийняття до розгляду справ, які мають істотне значення для захисту засад конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції

¹ Селіванов А. О. Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції. Київ; Харків. : Акад. прав. наук України, 2006. 400 с.

² Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція : поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. Київ. Видавнич. Дім «Ін Юре», 2008. 120 с.

³ Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине. Киев : Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. 344 с.

⁴ Питання конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку» конституційного правосуддя/ А. О. Селіванов, А. А. Стрижак. Київ : Логос, 2010. 276 с.

⁵ Скомороха В. Є. Знач. твір. С. 4.

України. Вагомо, що для забезпечення Конституційного Суду України від того, щоб він «захлинувся» у потоці можливих конституційних скарг, автор пропонує Парламенту передбачити своєрідні запобіжники, за умов дотримання яких ці звернення уповноважених суб'єктів можуть бути розглянуті¹.

Інший вітчизняний правник, А. Селіванов, Представник Верховної Ради України в Конституційному Суді України, у своїх працях «Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції»² та «Конституційна юрисдикція : поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади» прозорливо припустив, що у міру того, як буде відбуватися процес удосконалювання державності й правової системи в Україні, буде змінюватися й коло питань, з яких надходять звернення до Конституційного Суду України. Це буде ставити перед органом конституційного контролю та захисту основ конституційного ладу нові, більш відповідальні завдання на шляху становлення і зміцнення українського права як складової частини єдиного європейського правового простору. Одне із таких питань якраз і торкається захисту та відновлення порушених законами України, що не відповідають Конституції України, прав і свобод людини³.

Вітчизняна дослідниця М. Тесленко у своїй науковій праці «Судовий конституційний контроль в Україні»⁴ також акцентує на проблемі захисту прав і свобод людини і громадянина і вказує, що відсутність у особи можливості подати до Конституційного Суду України індивідуальну конституційну скаргу призводить до певної неузгодженості. Як стверджує вчений, складається враження, що Суд стоїть не на варті інтересів громадянина, а над ним. З огляду на те, що Основний Закон Української держави регулює відносини між людиною і громадянином, М. Тесленко наголошує на необхідності конституціоналізувати можливість подання індивідуальної

¹ Там само.

² Селіванов А. О. Верховенство права в Конституційному правосудді: Аналіз конституційної юрисдикції. Київ ; Харків. : Акад. прав. наук України, 2006. 400 с.

³ Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція : поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2008. с. 70.

⁴ Тесленко М. В. Судебный конституционный контроль в Украине. Киев : Ин-т государства и права им. В.М. Корецкого НАН Украины, 2001. 344 с.

конституційної скарги.

Запровадження цього інституту, вважає автор, матиме позитивний вплив на всю правозастосовну практику, спрямовуючи її в конституційне русло, забезпечуючи захист прав і свобод людини і громадянина¹.

Отже, робить висновок правник, по-перше, забезпеченню захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина повинні підлягати всі конституційно гарантовані права; по-друге, предметом конституційної скарги повинні стати закони та інші правові акти, які регулюють певні відносини, що застосовані або підлягають застосуванню в конкретній справі та здійснюють регулювання суспільних відносин; по-третє, суб'єктами права на звернення до Конституційного Суду України з конституційною скаргою мають бути громадяни держави, особи без громадянства й юридичні особи (суб'єкти, передбачені ст. 43 Закону України «Про Конституційний Суд України»)².

У своїй науковій праці «Питання теорії конституційного правосуддя в Україні. Актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя» А. Селіванов та А. Стрижак важливим компонентом забезпечення конституційного ладу у діяльності КСУ визначають захист прав і свобод людини. При цьому правники виокремлюють:

1) безпосереднє право індивіда на звернення до органу конституційної юрисдикції при використанні спеціальної процедури, що на їх думку, суттєво підвищить рівень захищеності конституційно закріплених прав і свобод людини, однак треба передбачити запобіжники зайвій завантаженості Конституційного Суду України. Вказуючи на те, що багато дослідників підтримують запровадження конституційної скарги, А. Селіванов та А. Стрижак запровадження такого інституту пов'язують насамперед із ефективністю адміністративного судочинства (у зарубіжних державах, де існує інститут конституційної скарги, одним із критеріїв їх допустимості є вичерпання інших засобів правового захисту, включно і через захист прав і свобод людини адміністративними судами);

2) опосередковане звернення особи до органу конституційної юрисдикції – через перевірку КСУ конституційності нормативно-

¹ Там само. С. 238-239.

² Там само. С. 239.

правових актів¹.

Перспективам удосконалення діяльності Конституційного Суду України в умовах сучасних суспільних трансформацій присвятили свою наукову статтю М. Костицький, Н. Камінська та Н. Кушакова-Костицька. Серед досягнень органу конституційного контролю вчені з-поміж інших відзначили і таку стратегічну ціль діяльності Суду, як реалізація ним та його Секретаріатом комплексу заходів щодо оптимізації порядку внесення до органу конституційного контролю та розгляду КСУ конституційних скарг².

Позитивно оцінюючи ефективність діяльності Конституційного Суду України у 2019 році, в його актив учені записали здійснення заходів із узагальнення практики розгляду конституційних скарг з метою подальшого вдосконалення механізму функціонування цього нового для галузі конституційного права інституту³.

На завершення розгляду доктринальних джерел за темою дослідження лише зауважимо, що увага правників до обраної нами тематики тільки посилюється, про що свідчать наукові праці, що вийшли друком останнім часом, зокрема, це праці: С. Бабіча «Конституційна скарга як механізм укорінення верховенства права в Україні»⁴, Т. Томляк «Конституційна скарга як механізм захисту порушених прав і свобод особи»⁵, П. Коломійцева «Конституційний зміст норми закону під час розгляду конституційних скарг Конституційним Судом України»⁶ та ін.. Це зумовлено соціальною значущістю конституційної скарги як дієвого юридичного засобу захисту конституційних прав людини, а також проблемними питаннями, що виникають в процесі реалізації фізичними особами та юридичними особами приватного права свого

¹ Селіванов А.О., Стрижак А.А. Питання конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку» конституційного правосуддя. Київ: Логос, 2010. С. 237–238.

² Костицький М. В., Камінська Н. В., Кушакова-Костицька Н. В. Перспективи вдосконалення діяльності Конституційного Суду України в умовах сучасних суспільних трансформацій. *ScienceRise: Juridical Science*. 2019. Vol. 3 (9). Р. 4–11. С. 9.

³ Там само.

⁴ Бабіч С. Конституційна скарга як механізм укорінення верховенства права в Україні. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2020. Том 5. С. 3-9.

⁵ Томляк Т. Конституційна скарга як механізм захисту порушених прав і свобод особи *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (Восточноєвропейський научний журнал)*. 2020. № 5 (57). Р. 57-66.

⁶ Коломійцев П. Конституційний зміст норми закону під час розгляду конституційних скарг Конституційним судом України. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. №6. С. 128-134.

конституційного права на звернення до Конституційного Суду України.

Отже, здійснений нами аналіз доктринальних джерел, у яких висвітлюється обрана нами проблематика, дає підстави для виокремлення двох основних етапів розвитку ідеї конституційної скарги в Україні, а саме: 1) підготовчого (охоплює радянський період та перші роки незалежності Української держави (1991–1996 рр., включно до ухвалення Конституції України), на якому правниками було обґрунтовано теоретичні положення, що торкаються інституту звернення громадян, як юридичного засобу захисту їх прав, та впливу на діяльність органів публічної влади; 2) основного етапу (початок 2000-х років – по цей час), що характеризується активізацією наукових пошуків, предметом яких стали різні аспекти проблеми конституційної скарги та механізму її функціонування.

Незважаючи на широкий спектр проблем, які намагалися розв'язати вчені, у цьому напрямку свого вирішення потребують такі актуальні для сучасної правничої науки питання, як:

1) з'ясування методології наукових досліджень конституційної скарги, права кожного звернутися із нею до Конституційного Суду України та механізму охорони прав людини в Україні;

2) уточнення змісту поняття конституційна скарга, виокремлення його суттєвих ознак;

3) розкриття змісту категорії «механізм охорони прав людини» та з'ясування її співвідношення з суміжними поняттями;

4) обґрунтування авторського підходу до розуміння поняття право кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України як багатоаспектного правового феномену ;

5) визначення місця та ролі конституційної скарги в механізмі охорони прав людини;

6) з'ясування теоретико-правових основ діяльності Конституційного Суду України із забезпечення права кожного на звернення з конституційною скаргою й обґрунтування шляхів її вдосконалення.

1.2. Методологія наукових досліджень механізму охорони прав людини та конституційної скарги як його складової

У науковій літературі вчені обґрунтовано наголошують на тому, що ефективність будь-якого дослідження, його успіх визначальною мірою залежить від обраної методології дослідження. Ось як характеризує важливість і значущість цього феномену М. Козюбра: «Проблема методології є неминучою для будь-якої науки. І це зрозуміло, адже плідність наукового пізнання, ступінь і глибина його проникнення у сутність досліджуваних явищ і процесів, а зрештою – приріст наукових знань значною, а нерідко й вирішальною мірою залежить від методологічного інструментарію, що використовується дослідниками. Ця проблема набула для пострадянського правознавства особливої актуальності»¹. Вельми актуальною ця проблема є і для нашого наукового пошуку.

У найбільш загальному вигляді методологія (від грець. *methodos* – «шлях до чого-небудь» і *logos* – «слово, поняття, вчення») визначається як теоретичне обґрунтування методів пізнання дійсності навколо нас, що використовуються в науці; вчення про науковий метод пізнання.

Оскільки методологія є складовою наукознавства, такий підхід до розуміння однойменної категорії щодо феномену права був сприйнятий і юридичною наукою. На підтвердження цієї тези наведемо кілька суджень учених про методологію правничої науки і, зокрема, такого її складника, як методологія теорії держави і права.

На думку М. Цвіка, методологія правничої науки являє собою зумовлену особливостями правової реальності цілісну й узгоджену систему способів пізнання, що містить такі складові: 1) загальний (філософський) підхід; 2) загальнонаукові методи; 3) спеціальні методи; 4) власні правові методи².

П. Рабінович під методологією юридичної науки розуміє систему підходів, методів і засобів науково-юридичного дослідження, а також вчення про їх використання в пізнанні право-державних закономірностей³.

¹ Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права. *Право України*. 2014. №1. С. 22.

² Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. с. 26.

³ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Вид, 10-е, доповнене, Львів: Край, 2008. С. 213.

О. Скакун досліджуване поняття визначає у такий спосіб: «Методологія теорії держави і права – це система концептуально теоретичних підходів (методів) до явищ права і держави, реалізованих на основі знань про закономірності їх застосування за допомогою юридичних понять і категорій»¹.

Як багаторівневу систему принципів і способів організації, побудови та здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності у сфері дослідження сутнісних властивостей, розвитку та функціонування держави і права, інших пов'язаних з ними явищ суспільної дійсності, а також вчення про цю систему визначає методологію теорії держави та права Є. Білозьоров².

Близькою до вищевказаного підходу є позиція А. Кучука: правник інтерпретує категорію методологія теорії держави і права як систему принципів, підходів та методів пізнання державно-правових явищ, зокрема, закономірностей виникнення, функціонування і розвитку держави та права, а також учення про цю систему³.

Аналіз вищенаведених дефініцій дає підстави для висновку про те, що методологія правничої науки і, зокрема, теорії держави і права, є системним утворенням, що поєднує в собі як інструментальну (сукупність принципів, підходів та методів), так і концептуальну (теоретичну) складові (вчення про цю систему). Торкаючись питання предмета нашого дослідження, М. Гультай обґрунтовано наголошує на тому, що сучасний стан розвитку ідеї конституційної скарги характеризується фрагментарністю, певною концептуальною невідповідністю та не завжди ґрунтується на єдиній теоретичній і методологічній базі⁴.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває проблематика визначення методології дослідження конституційної скарги в механізмі охорони прав людини в Україні. І хоча наукова праця М. Гультая «Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні» не містить окремого підрозділу, присвяченого

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Еспада, 2009. С. 26-27.

² Білозьоров Є. Поняття, походження та сутність держави // Теорія держави та права : навч. посіб.; за заг. ред. С. Д. Гусарева, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. С. 20.

³ Кучук А. М. Методологія теорії держави і права // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. С. 21.

⁴ Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. С. 16-17.

шляху пізнання, її автор зауважує, що методологічну основу його дисертаційного дослідження становить комплексний багаторівневий підхід, який передбачає сукупність філософських, загальнонаукових, спеціальних та власно юридичних методів пізнання при вивченні феномену конституційної скарги у правовій доктрині, конституційному законодавстві та юридичній практиці¹. У межах нашого наукового пошуку акцентуємо лише на інструментальній складовій цього явища.

Огляд новітніх доктринальних джерел, у яких правники визначають методологію обраного ними предмета дослідження², свідчить про сприйняття саме такого концепту методології, щоправда, із доповненням його таким складником, як парадигма (парадигми).

Залучення цього терміно-поняття до наукового обігу справедливо пов'язують із іменами таких дослідників, як Г. Бергман і Т. Кун. Зокрема, Т. Кун парадигмою називав визнані науковим загальом дослідження, що протягом визначеного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем та їх вирішення.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, роль правової парадигми виконують ті теоретичні положення, які на сучасному етапі розвитку правничої науки дозволяють пізнати сутність таких феноменів, як права людини, правовий статус людини і громадянина, механізм забезпечення прав людини (включно з юридичними гарантіями), суб'єктивне юридичне право й ін.

Уявлення про парадигму, як феномен, значно збагачує і судження, що знайшло своє відображення у філософському енциклопедичному словнику: парадигма (з грец. *παράδειγμα* – приклад, зразок) – сукупність визнаних на даному етапі передумов, які визначають конкретне наукове дослідження (знання).

Передумови нашої наукової розвідки можна відобразити в таких положеннях парадигми соціологізму:

- праворозуміння ґрунтується на ідеях прагматизму праксеології, реалізму, функціоналізму, аксіології і низки інших;
- право створюється не державою, а громадянським суспільством, соціальними спільнотами в процесі безпосередньої їх життєдіяльності як

¹ Там само, с. 5.

² Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. 384; Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монографія. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 312 с.; Грицай. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.

система конкретних взаємодій (правовідносин);

- лише тією мірою, якою народ делегує державі повноваження управління суспільством, держава вправі встановлювати нові норми права або санкціонувати через нормативно-правові акти правові взаємодії між рівними і вільними соціальними суб'єктами;

- суспільство за допомогою права, демократичних процедур встановлює порядок утворення, компетенцію, завдання держави, її органів і посадових осіб за принципом «заборонено усе, що прямо не дозволено правовим законом»;

- право – це інструмент, форма, спосіб, самоорганізації суспільства;
- втручання держави в приватне життя громадян та інших соціальних суб'єктів можливе тільки у формі юрисдикції у випадках учинення правопорушень або виникнення спорів між державою і такими суб'єктами¹.

Важливою складовою методології є принципи пізнання державно-правових явищ, під якими розуміють основоположні ідеї, що ними керується дослідник як універсальними, загально значущими та такими, що мають найвищу імперативність у процесі пізнання предмета дослідження²:

В. Федоренко, визначаючи методологію дослідження системи сучасного конституціоналізму й конституційного права вказує, що неможливо встановити вичерпний перелік світоглядних принципів й аргументує це тим, що: а) об'єкт такого наукового дослідження (система сучасного конституціоналізму й конституційного права) є досить масштабним з огляду на його значення для теорії та практики українського конституціоналізму та конституційного права; б) обрана кожним окремими дослідником або групою дослідників (юридичної школи) система методологічних принципів відповідного дослідження буде різною залежно від правового світогляду, рівня правосвідомості, якості отриманої правової освіти та низки інших, здебільшого суб'єктивних чинників³. Вищезазначений підхід вітчизняного правника цілком узгоджується з предметом нашого дослідження, тобто в межах даної наукової розвідки найбільш ефективними будуть такі принципи

¹ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посібник. – 3-тє вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2008. С. 72; Скакун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Еспада, 2009. С. 49.

² Кучук А. М. Зазнач. твір. С. 21.

³ Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти. Київ : Ліра-К, 2009. С. 117.

(засади) пізнання державно-правових явищ: об'єктивність, всебічність й повнота, історизм та правовий поліцентризм).

Для підтвердження істинності цього базового, відправного елементу дослідження учені небезпідставно звертаються до висловлювання відомого німецького ученого-юриста Г. Еллінека, який ще на початку ХХ ст. відзначав, що будь-яке дослідження основних явищ державного і правового життя для того, аби стати плідним, повинно починатися зі встановлення методологічних принципів на основі результатів новітніх розвідок у сфері теорії пізнання і логіки¹.

Тож принцип об'єктивності вимагає дослідження механізму охорони прав людини та конституційної скарги як його складової такими, якими вони були, є або можуть бути, тобто, у всій їх багатогранності, складності, суперечливості, зважаючи при цьому на сукупність наявних як позитивних, так і негативних моментів, незалежно від їх сприйняття та оцінки суб'єктами.

Всебічність і повнота, як одна із засад дослідження, передбачає пізнання всіх аспектів функціонування механізму охорони прав людини та конституційної скарги, насамперед, їх взаємозв'язки та взаємодію як між собою, так і з іншими правовими феноменами. Означена ідея потребує зосередження уваги на характерних рисах досліджуваного нами предмета, вимагає не нехтувати й іншими рисами або ж вважати їх несуттєвими. При цьому для максимальної достовірності отриманих висновків варто послуговуватися якомога більшою кількістю нормативних та ненормативних джерел правової інформації.

Важливу роль у пізнанні державно-правових явищ відіграє і принцип історизму:

а) він передбачає розгляд об'єкта в саморусі та розвитку²;

б) головною його вимогою є розгляд історичних подій і явищ як органічного різновиду об'єктивних процесів із властивими йому детермінантами, закономірностями і тенденціями, які досягають науковими засобами в межах історіографічної парадигми.

Висвітлюючи теоретико-методологічні основи дослідження сучасних українсько-польських відносин, Н. Чорна наголошує, що принцип історизму передбачає конкретність вивчення історіографічного процесу,

¹ Черняк Є. Методологічні принципи конституційно-правового дослідження інституту охорони конституції як елементу системи сучасного конституційного права України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 92.

² Костюкевич В. Методи наукових досліджень. <https://dspace.vspu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1470/%D0%A04.1.pdf?sequence=1&isAllowed>.

аналіз конкретної ситуації, характерної для розвитку історичних знань, диктує необхідність його аналізу в зв'язку з політичними, соціально-гуманітарними, духовними процесами. Дослідити будь-яке явище в історіографії з позицій історизму, на думку дослідниці, можливо лише за таких умов: 1) внутрішні суперечності, їхні закономірності треба вивчати всебічно, оскільки тільки такий підхід дасть змогу не лише фіксувати факти історіографічного процесу, а й зрозуміти взаємозв'язок подій та тенденцій їх подальшого розвитку; 2) необхідно відмовитись від класово-партійного підходу в оцінці історії будь-якого розвитку; 3) забезпечити органічний взаємозв'язок аналізу цілого і окремих його частин (за такого аналізу історичного процесу слід виходити з цілого і, водночас, не перебільшувати значення частин цілого); 4) розглядати кожний аспект проблеми з точки зору виникнення та основних етапів історичного розвитку, у зв'язку з іншим конкретним досвідом історичної практики.

Науковець резюмує, що принцип історизму передбачає дослідження глибинних процесів, внутрішніх змін у структурі явищ, аналіз причинно-наслідкових зв'язків між окремими фазами розвитку в дослідженні загального історіографічного процесу¹;

в) принцип історизму в неодмінно при дослідженні державно-правових явищ вимагає розгляду не тільки з погляду їхнього сьогодення, а й з позицій їх минулого та майбутнього. М. Якимчук, опрацьовуючи проблеми управління в органах прокуратури України, вказує, що це саме опора на принцип історизму дасть змогу отримати відповіді на питання стосовно причин виникнення тих чи інших державно-правових явищ, умов їхнього становлення та розвитку в минулому й теперішньому часі, основних перспектив і тенденцій еволюції у майбутньому².

Зауважуємо, що у нашій роботі застосування методологічного принципу історизму дало змогу виявити не лише закономірності генезису механізму охорони прав людини та конституційної скарги, але й комплексно проаналізувати їх теперішній стан, а також виявити (спрогнозувати) тенденції подальшого розвитку та шляхи їх удосконалення.

Загалом треба погодитись, що широта спектру методологічних принципів у сукупності з методами наукового пізнання з урахуванням

¹ Чорна Н. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних українсько-польських відносин <http://forlan.org.ua/doc/depositary.pdf>.

² Якимчук М. К. Проблеми управління в органах прокуратури України: теорія і практика : монограф. / М. К. Якимчук. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. С. 12.

модернізаційних методик допомагає максимально ефективно досліджувати як окремі явища правової дійсності, так і правові інститути¹.

Не менш вагоме значення при висвітленні державно-правових явищ має і принцип правового поліцентризму, опора на який дає змогу розуміння особливостей права відповідної цивілізації.

Отже, у межах цієї наукової розвідки ми керувалися такими імперативними вимогами, що торкаються як самого предмета дослідження, так і процесу його пізнання, тобто, шляху встановлення об'єктивної істини:

1) *об'єктивності*, що з необхідністю вимагає розгляду конституційної скарги в механізмі охорони прав людини в усій багатогранності, складності та суперечливості, зважаючи на сукупність позитивних і негативних моментів, незалежно від їх суб'єктивного сприйняття та оцінки;

2) *всебічності й повноти*, що передбачає дослідження різних аспектів конституційної скарги та механізму охорони прав людини, їх взаємозв'язків і взаємодії як між собою, так і з іншими, близькими до них соціальними явищами (механізмом забезпечення прав людини, юридичними засобами, механізмом держави тощо);

3) *принцип історизму* в дослідженні конституційної скарги та механізму охорони прав людини вимагає їх розгляду не лише в сучасному вимірі, але й з погляду їх генези та подальшого розвитку.

4) *правового поліцентризму*, що вимагає врахування того, в межах якої правової сім'ї, правової цивілізації досліджуються конституційна скарга та механізм охорони прав людини. У зв'язку з цим, важливим є розуміння правової цивілізації як групи правових систем, що мають спільні релігійно-моральні й ідейно-філософські засади, подібні юридичні ознаки та споріднені соціокультурні, нормативно-ціннісні структури і, відповідно, підхід до праворозуміння²;

Наступною складовою методології нашого дослідження є методологічні підходи пізнання державно-правових явищ, які відіграють важливу роль у процесі пізнання державно-правових явищ. Вітчизняні правники відносять до них: а) сукупність методів³; б) сукупність

¹ Черняк Є. Зазнач. твір. С. 96.

² Кучук А. М. Зазнач. твір. с. 21-22.

³ Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. с. 73-75.

принципів пізнання¹; в) світоглядну аксіоматичну ідею (засаду), яка постулює загальну стратегію дослідження, відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію результатів дослідження²; г) світоглядні ідеї про природу та сутність людини, які визначають особливості виявлення, добору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації та оцінки³.

Інтерпретації поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці присвятив свою працю І. Сердюк⁴. Правник звернувся до напрацювань вітчизняних учених у цій царині та зробив висновок про багатоаспектність феномену методологічного підходу, що знаходить своє відображення у відмінних за своїм змістом судженнях учених, які спробували сформулювати визначення однойменної категорії наукознавства.

Дослідник зазначає, що з погляду свого змісту методологічний підхід – це системне утворення, котре являє собою єдність філософського (світоглядного), теоретичного і методологічного знання, причому змістовне наповнення такої єдності буде різнитися залежно від конкретного методологічного підходу, тобто, визначає його як змістовне, так і функціональне призначення.

На основі ґрунтовного аналізу суджень правників про досліджуваний феномен, учений пропонує під поняттям «методологічний» підхід розуміти єдність філософського, (світоглядного), теоретичного і методологічного знання, що постулює загальну стратегію дослідження; відбір досліджуваних фактів та інтерпретацію його результатів і, з урахуванням визначеного ракурсу досліджуваного об'єкта, різниться за своїм змістом⁵. Саме таке трактування методологічного підходу і склало методологічну основу дослідження нашого предмету – механізму охорони прав людини та конституційної скарги.

Потреба розв'язання визначених нами дослідницьких завдань

¹ Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель. Харків : Право, 2009. С. 4.

² Рабінович П.М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. *Проблеми філософії права*. 2003.Т. 1. С. 24.

³ Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: монографія. Львів: Край. 2009. с. 42.

⁴ Сердюк І.А. Інтерпретація поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52-58.

⁵ Там само.

зумовлює необхідність використання не якогось одного, а декількох методологічних підходів. Зокрема, зважаючи на державну політику України, спрямовану на утвердження демократичних цінностей, передусім, конституційного припису щодо утвердження людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканності і безпеки як найвищої соціальної цінності, ключовими у дослідженні конституційної скарги у механізмі охорони прав людини вважаємо антропологічний (ставить людину в центр правової реальності і вивчає її роль у створенні цієї реальності, життєдіяльність усередині неї, взаємний вплив (включаючи деструктивний) людини і правової реальності)¹ та аксіологічний (в його основу покладена теорія природних прав людини, яка постулює їх первинність, пріоритет щодо об'єктивного права та держави) підходи.

Комплексний підхід дозволяє дослідити механізм охорони прав людини як цілісне системне явище правової дійсності з урахуванням його внутрішніх системоутворюючих зв'язків, а також взаємозв'язків з іншими явищами правової дійсності (механізмом держави, юридичними гарантіями, механізмом реалізації прав людини, механізмом захисту прав людини тощо).

Важливим елементом методології дослідження є власне методи дослідження, що традиційно диференціюються на світоглядні (філософські), загальнонаукові та спеціально-наукові (або їх іще називають конкретно-наукові).

Принагідно відзначити, що не всі правники поділяють такий підхід до класифікації методів пізнання. Зокрема, М. Костицький у своїй науковій статті «Деякі питання методології юридичної науки» наголошує на необхідності відмовитися від ієрархії методологій, що визначається як філософська, загальнонаукова, конкретно-наукова. Методології, на думку вченого, слід розташувати по горизонталі й використовувати їх може вчений за власним вибором; це може бути юснатуралістична, позитивістська, діалектична, синергетична чи інша методології².

Не заперечуючи тези дослідника стосовно можливості власного вибору вченим методології дослідження, все ж зауважимо, що усталений у наукознавстві поділ методів на філософські, загальнонаукові та конкретно-наукові відображає не стільки їх вертикальну структуру (ієрархію методів), стільки орієнтує дослідника у тому, надбанням яких

¹ Скакун О. Ф. Знач. твір. с. 27.

² Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 10.

галузей наукових знань є вказані методи. Хоча й таке судження не може вважатися безапеляційним, адже у сучасній правовій доктрині науці висловлена думка про те, що немає тих методів пізнання, які є надбанням виключно правничої науки.

У межах цього дослідження вважаємо продуктивним використання світоглядного діалектичного методу пізнання, адже саме він дозволяє пізнати досліджуваний нами правовий феномен у розвитку та взаємозв'язку з іншими явищами правової дійсності.

Характеризуючи діалектичний метод пізнання, М. Костицький звертається до наукового доробку В. Г. Ф. Гегеля. Діалектичний метод, на думку філософа, базується на раціональному пізнанні предмета в єдності його протилежностей та розвитку. Цей метод дозволяє розкрити істинну суть предметів і явищ, показуючи однобічність розумового пізнання. Суперечність, як стверджує мислитель, є життєдайною силою всього існуючого; вона є і в бутті, і в природі, у відображенні, пізнанні, мові та мисленні. Рух, розвиток, прогрес можливі лише тому, що містять у собі суперечності¹.

Гносеологічний потенціал діалектичного методу реалізується через обґрунтовані та сформульовані закони і категорії діалектики. До них, зокрема, відносять закони єдності і боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні та заперечення заперечення.

Тож закон єдності і боротьби протилежностей дозволяє визначити джерело розвитку механізму охорони прав людини. Закон переходу кількісних змін у якісні дає відповідь на питання про те, як еволюціонує цей механізм, набуваючи нової якості. Закон заперечення заперечення дозволяє спрогнозувати зміни в конституційному правосудді, що є результатом суспільного розвитку та зміни функцій і повноважень органу конституційного контролю.

Як відомо, глибинні зв'язки природних і соціальних явищ можуть бути пізнані за допомогою використання таких парних категорій діалектики, як сутність і явище.

Філософський енциклопедичний словник містить таку інтерпретацію однойменних терміно-понять:

- сутність – те, що складає суть речі, сукупність її суттєвих властивостей, субстанційне ядро самостійно існуючого суцього;

- явище – взагалі те, що чуттєво сприймається, особливо те, що впадає в очі (наприклад, будь-яке явище природи). З погляду теорії

¹ Там само. С. 5.

пізнання, явище є виразом, свідченням наявності чогось іншого; для прикладу, висока температура є явищем хвороби, тобто, хвороба сповіщає про себе за допомогою високої температури; вона виявляється через цю температуру.

В аспекті обраного предмета дослідження, пізнавальні можливості категорії «сутність» дозволяють розкрити ті глибинні зв'язки, що визначають основні риси і тенденції розвитку таких явищ державно-правової дійсності, як конституційна скарга та механізм охорони прав людини.

Не менш важливе значення для вирішення дослідницьких завдань мають і такі категорії діалектики, як зміст та форма. Під змістом розуміють те, що наповнює форму.... Зміст поняття є сукупністю його суттєвих ознак.

Форма являє собою спосіб існування й вираження змісту, тобто певним чином упорядкованої сукупності елементів і процесів, що утворюють предмет. Поняття форма використовується також у значенні внутрішньої організації змісту і в цьому розумінні проблематика форми отримує подальший розвиток у категорії структура.

Будь-яке цілісне утворення з необхідністю має як свою зовнішню, так і внутрішню форму. Зовнішня форма – це вираження зовні цілісного утворення, що є чимось самостійним щодо змісту. Внутрішня форма – це структура, спосіб організації, певна упорядкованість частин цього цілого, що є складовою його змісту¹.

Як відомо, досліджувані нами явища правової дійсності відображаються в свідомості дослідника у вигляді загальнотеоретичних категорій, що є однією із форм абстрактного мислення. Змістовним наповненням цих понять є сукупність їх суттєвих ознак. Отже, потреба використання пізнавальних можливостей категорій змісту та форми зумовлена необхідністю з'ясування суттєвих ознак понять, що становлять предмет дослідження, а також визначення співвідношення категорій механізм охорони прав людини з суміжними поняттями.

Другу групу утворюють ті методи пізнання, що їх використовує більшість наук. Йдеться, зокрема, про загальнонаукові методи і, передусім, такі логічні операції, як аналіз, синтез, індукція і дедукція.

Суть методу аналізу полягає у поділі цілого (таким цілим виступають судження, що розкривають зміст понять, за допомогою яких

¹ Сердюк І. А. *Форми та методи здійснення функцій держави // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. С. 62-63.*

пізнаються досліджувані явища правової дійсності) на складові частини. Використання цього методу дозволяє виокремити суттєві ознаки понять конституційна скарга, механізм охорони прав людини тощо.

Синтез є логічною операцією, протилежною аналізу та зводиться до об'єднання розрізнених частин у єдине ціле. Саме за допомогою цієї логічної операції уточнюється зміст досліджуваних понять, а також формулюються проміжні та загальні висновки по темі.

Дедукція (від лат. *deductio* – виведення) – виведення окремого із загального; шлях мислення, що веде від загального до окремого, від загального положення до особливого. Використання цього методу пізнання дозволяє дослідникові сформулювати умовиводи про: 1) конституційну скаргу як один із різновидів звернення громадян; 2) суб'єктивне право на звернення до Конституційного Суду України та інститут конституційної скарги, що є особливим щодо суб'єктивного юридичного права й інституту права відповідно.

Протилежністю вищевказаному методу є індукція (від лат. *inductio* – наведення) – філософський і взагалі науковий метод руху знання від окремого, особливого до всезагального, закономірного. Використання індуктивного умовиводу дасть змогу оцінити ефективність механізму охорони прав людини, зважаючи на включення до його складу такого юридичного засобу, як конституційна скарга.

З огляду на окреслені автором завдання, у межах цього дослідження вважаємо за необхідне використання і таких загальнонаукових методів: історичного, системного, структурно-функціонального та порівняльного.

Правильне розуміння сутності досліджуваних явищ можливе за умови з'ясування процесів їх виникнення, становлення та розвитку, урахування конкретного історичного середовища, в якому відбувалося їх формування, встановлення етапів розвитку цих правових феноменів. Вирішити ці завдання допомагає історичний метод пізнання. Його гносеологічні можливості забезпечать з'ясування генези та розвитку ідеї конституційної скарги як складової механізму охорони прав людини в правничій науці України.

Оскільки феномен механізму охорони прав людини, як явище державно-правової дійсності, вирізняється своєю складністю як з погляду змісту, так і внутрішньої форми, особливої актуальності набувають ті прийоми та способи пізнання, що конкретизують окремі категорії діалектики, як-то зв'язок, відношення, частина, ціле, елемент. Йдеться про системний та структурно-функціональний методи пізнання.

Зокрема, системний метод вимагає будь-який об'єкт розглядати як такий, що відповідає вимогам системності, а саме: містить взаємопов'язані та такі, що взаємодіють, структурні елементи (розвинену структуру), має відносну незалежність порівняно з іншими соціальними об'єктами (розвинену організацію), внутрішню цілісність (розвинене ядро системи) тощо¹.

Призначення структурно-функціонального методу полягає у виокремленні в системних об'єктах структурних елементів (компонентів, підсистем) і визначенні їхньої ролі (функцій) у системі. Елементи і зв'язки між ними створюють структуру системи. При цьому кожний з елементів має свою функціональну спрямованість².

Одним із дослідницьких завдань було визначено з'ясування співвідношення категорії механізм охорони прав людини з суміжним поняттями. Його вирішення уможливорює порівняльний метод пізнання, що полягає у зіставленні юридичних понять, явищ, процесів та з'ясування їхніх спільних і відмінних рис. Правильне використання цього методу передбачає, що явища, які порівнюються, повинні бути однорідними, зіставними, тобто бути об'єктами одного класу. До них зокрема, належать, механізм охорони прав людини, юридичні засоби та механізм правового регулювання.

І зрештою, третю групу становлять конкретно-наукові методи, власне ті прийоми та способи пізнання, що вважаються надбанням правничої науки. Ця наукова розвідка вимагає використання компаративістського та спеціально-юридичного методів пізнання, а також методів порівняльного правознавства та правового моделювання.

Як слушно зазначає О. Тихомиров, компаративний метод не зводиться лише до порівняльного методу, а охоплює всі методи дослідження «не одного» об'єкта на різних рівнях їх узагальненості: загальних методів мислення, філософських, загальнонаукових, спеціально-наукових тощо. До особливостей компаративного методу належить не тільки орієнтація на дослідження «не одного» об'єкта, його властивості чи стану, а й спрямованість на встановлення різного в дослідженнях множинності та відмінностей явищ правової реальності, формування загального для них у їх реальній взаємодії, а не тільки за задалегідь встановленими критеріями, виявлення як наявності загального

¹ Кучук А. М. Зазнач. твір. С. 22-23.

² Там само. С. 23.

і різного, так і їх відсутності, тобто універсального й унікального¹.

Автор виходить із того, що запровадження й ефективне функціонування в Україні інституту конституційної скарги можливе на основі та з урахуванням позитивного і негативного досвіду функціонування аналогічного інституту у зарубіжних країнах.

Оскільки однією з форм існування обраного нами предмету дослідження є конституційно-правові норми, що в своїй сукупності утворюють інститут конституційної скарги, його пізнання неможливе без використання тих прийомів і способів, які дозволяють правильно інтерпретувати виражену в них волю суб'єкта законотворчості. Такі прийоми і способи є складовою спеціально-юридичного методу пізнання.

Зважаючи на те, що досліджувана нами проблематика має не лише теоретичний, але й практичний характер, а один із цільових аспектів дослідження передбачає розробку пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з питань юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду та вирішення конституційних скарг, особливої значущості набуває метод правового моделювання. Цей метод передбачає, зокрема, вивчення об'єкта (оригіналу) шляхом створення і дослідження його копії (моделі), що замінює оригінал з певних сторін, які цікавлять суб'єкта пізнання².

На завершення розгляду цього питання зауважимо, що визначений та охарактеризований у межах цього підрозділу інструментарій не вичерпує методологію дослідження конституційної скарги, а є лише її основою і в процесі наукового пошуку буде доповнюватися іншими елементами, необхідними для отримання достовірних знань.

Отже, методологія наукових досліджень конституційної скарги в механізмі охорони прав людини являє собою сукупність принципів, підходів та методів, що забезпечують отримання науково-обґрунтованих та істинних знань про механізм охорони прав людини з акцентом на його інституційній складовій.

¹ Там само. С. 24.

² Кучук А. М. Методологія теорії держави і права // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. с. 24.

Розділ 2

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА КОНСТИТУЦІЙНОЇ СКАРГИ ТА МЕХАНІЗМУ ОХОРОНИ ПРАВ ЛЮДИНИ

2.1. Конституційна скарга: поняття та її предмет

Одним із завдань сучасної правової доктрини є розкриття змісту понять, що становлять її понятійно-категоріальний апарат. Важливе місце серед них належить категорії «конституційна скарга», з'ясування змістовного наповнення якої забезпечить найбільш повне уявлення про досліджуване явище правової дійсності.

Як слушно зауважує А. Селіванов, вироблений у країнах західної демократії механізм захисту конституційних прав громадян передбачає право на конституційне оскарження законів, які порушують їхні права. Це особливий і вкрай важливий інститут демократії, пов'язаний із функціонуванням у суспільстві Конституційного Суду, який судить за правом, а не за фактами і тому доступ громадян до конституційного правосуддя повинен бути надійною гарантією дотримання державою їхніх конституційних прав¹.

Без конституційної скарги, зауважує правник, доступ громадянина до конституційного правосуддя видається малоефективним, а конкурентний характер досягнення правової справедливості з іншими суб'єктами права практично відсутні². Вищенаведені судження вченого без перебільшення актуалізують досліджувану проблематику.

Поняття конституційної скарги й однойменного правового інституту, історія їх становлення, питання законодавчого закріплення, а також особливості реалізації права на конституційну скаргу в різних державах світу є традиційними для сучасної правової науки.

Як теоретичним інструментарієм ми послуговувались пізнавальними можливостями таких формально-логічних категорій, як «поняття» та

¹ Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ : УАІД «Рада», 2009. С. 202.

² Там само. С. 208.

«зміст поняття», що в науковій літературі інтерпретуються у такий спосіб: 1) поняття – це форма абстрактного мислення, що відображає предмети і явища у їхніх суттєвих ознаках; 2) зміст поняття – це сукупність його (поняття) суттєвих ознак.

Огляд доктринальних джерел за темою дослідження свідчить про відсутність єдності вчених у підході до розуміння досліджуваного поняття, свідченням чого є окремі їх судження, що розкривають зміст категорії «конституційна скарга».

В юридичній енциклопедії за редакцією Ю. Шемшученка міститься така інтерпретація поняття, що складає предмет дослідження: «конституційна скарга – засіб ініціювання фізичною особою в органі конституційної юрисдикції спеціальної процедури щодо захисту її прав, порушених актом державного органу». Конституційною скаргою, як стверджує В. Шаповал, – автор вищенаведеної дефініції, ініціюється визнання неконституційності акта державного органу. На думку правника, предметом відповідного розгляду зазвичай є певні індивідуальні акти органів виконавчої влади або адміністративні акти. В окремих країнах з конституційною скаргою звертаються у зв'язку з порушенням конституційних прав і свобод шляхом застосування нормативно-правового акта чи навіть закону. Поширеною є вимога, що передувати зверненню особи до конституційного суду зі скаргою має використання нею усіх інших національних засобів правового захисту^{1, 2}.

Аналіз вищенаведених суджень ученого про досліджуване явище правової дійсності свідчить про те, що, по-перше, конституційна скарга подається до конституційного суду лише фізичною особою; по-друге, вона є засобом ініціювання спеціальної процедури захисту прав цієї особи, порушених актом державного органу (по суті, нею ініціюється визнання неконституційності такого акта); по-третє, юридичним наслідком подання такої скарги є відповідне провадження в конституційному суді, в якому предметом розгляду є певні індивідуальні акти органів виконавчої влади як результат застосування нормативно-правового акта чи навіть закону; по-четверте, умовою такого звернення є використання усіх інших засобів правового захисту.

М. Тесленко у своїй науковій статті «Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина» розглядає однойменний

¹ Шаповал В. М. Конституційна скарга // Юридична енциклопедія : в 6-и т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К – М. С. 274.

² Юрій М. Ф. Політологія : навчальний посібник. Київ : Дакор, КНТ, 2006. 416 с.

правовий феномен як специфічну форму звернення, характерну лише для однієї з усіх процедур у конституційному судочинстві, оскільки вона подається особою в інтересах захисту її прав, які порушуються законом унаслідок конкретного правозастосування. Як стверджує вчений, така скарга являє собою клопотання особи до Конституційного Суду про необхідність визнання закону чи іншого правового акта неконституційним у зв'язку з порушенням ним відповідних прав і свобод¹.

Дослідник акцентує на таких важливих рисах цього явища правової дійсності:

1) конституційна скарга обґрунтовано визнається формою звернення (клопотанням особи), водночас, специфіка такого звернення автором вищезазначеної статті не з'ясована;

2) змістом такого клопотання є необхідність визнання закону чи іншого правового акта неконституційним;

3) скарга подається до Конституційного Суду в інтересах захисту прав особи, що порушені законом унаслідок конкретного правозастосування.

Конституційній скарзі, як формі звернення до органу конституційної юрисдикції, присвятила своє дисертаційне дослідження К. Айріян. Правник пропонує таке визначення поняття, що складає предмет дослідження: «Це конституційне клопотання до Конституційного Суду України про визнання чинних міжнародних договорів, законів України та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України та Кабінету Міністрів України та правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим (їх окремих положень) неконституційними»².

З метою відмежування категорії «конституційне звернення» від поняття «конституційна скарга», вчений виокремлює такі суттєві ознаки останнього: а) вона є прямим засобом судового захисту порушених конституційних прав і свобод людини шляхом визнання закону та іншого, визначеного в законодавстві нормативно-правового акта неконституційним; б) може бути подана безпосередньо фізичною або юридичною особою, чиї права були порушені оскаржуваним актом у

¹ Тесленко М. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2003. №9. С. 8.

² Айріян К. Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2015. С. 16.

конкретній справі; в) за порядком розгляду передбачає процесуальні дії, що стосуються лише конституційності закону чи іншого нормативно-правового акта, який оскаржують; г) суд, що вирішує справу за конституційною скаргою, має силу поновити фізичну або юридичну особу в її правах, які було порушено неконституційним законом чи іншим нормативно-правовим актом¹.

Аналіз вищенаведених суджень ученого про предмет дослідження дає підстави для висновку про наявну суперечність між пропонованим змістом поняття конституційної скарги і виокремленою її кваліфікаційною ознакою в частині визнання неконституційності джерел права. Зокрема, за задумом автора, конституційна скарга розглядається як письмове клопотання до Конституційного Суду України, що вноситься з метою визнання неконституційними як міжнародних договорів, так і окремих нормативно-правових актів (законів, постанов Верховної Ради, указів Президента України, постанов Кабінету Міністрів України та постанов Верховної Ради Автономної Республіки Крим). Водночас, як кваліфікаційну ознаку, з погляду юридичних наслідків, автор виокремлює таку: за порядком розгляду конституційна скарга передбачає процесуальні дії, що стосуються лише конституційності закону чи іншого нормативно-правового акта, що оскаржується. Проте, як відомо, обсяг поняття «інший нормативно-правовий акт» охоплює собою не лише вищезгадані, але й ті нормативно-правові акти, що мають меншу, порівняно з ними, юридичну силу.

А. Головін не пропонує власної інтерпретації досліджуваного поняття, проте поділяє позицію тих учених, які вважають, що чинний в Україні інститут конституційного звернення громадянина де-факто є однією з форм конституційної скарги, оскільки, по суті, виконує функцію нормативної конституційної скарги².

Принагідно відзначити, що такий погляд на досліджуване поняття поділяють й інші вчені. В. Шаповал, зокрема, наголошує на тому, що Конституцією України не передбачено інституту конституційної скарги. Проте Закон України «Про Конституційний Суд України» (1996 р.) запровадив своєрідний його заміник³. Якщо при тлумаченні якогось закону буде встановлена наявність ознак його невідповідності

¹ Там само. С. 13.

² Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : Київ, 2013. С. 13.

³ Про Конституційний Суд України : Закон України від 16.10.1996 № 422/96-ВР (зі змінами і доповн). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.

Конституції України, Конституційний Суд України у цьому ж провадженні вирішує питання щодо неконституційності цього закону (ст. 95). Тим самим, створено можливість захисту прав і свобод особи через визнання неконституційності застосованого закону шляхом ініціювання нею в органі конституційної юрисдикції процедури щодо офіційного тлумачення цього закону¹.

Л. Наливайко та М. Беляєва досліджуване поняття визначають як одну з форм звернення до конституційного суду, з якою звертаються громадянин або об'єднання громадян, які вважають, що в конкретній ситуації виявилися порушеними їхні конституційні права внаслідок невідповідності закону конституції². Аналіз запропонованої правниками дефініції дає підстави для таких умовиводів: по-перше, вчені обґрунтовано розглядають конституційну скаргу як форму звернення до конституційного суду. Водночас у пропонованому судженні правники не уникли очевидної тавтології (форма звернення..., з якою звертаються...); по-друге, за задумом науковців, суб'єктами такого звернення є громадянин або об'єднання громадян. Теоретичне положення про визнання за вказаними суб'єктами права на конституційну скаргу не узгоджується з нормативно-правовими приписами чинного конституційного законодавства, про що йтиметься нижче; по-третє, автори обмежують предмет конституційного контролю вирішенням питання про відповідність конституції лише закону як різновиду нормативно-правового акта.

Вітчизняні правники О. Петришин, Ю. Барабаш й С. Серьогіна характеризують конституційну скаргу як багатоаспектний і багатогранний феномен. Вчені відзначають, що вона є важливим засобом забезпечення та розвитку конституційної демократії, базисом якої виступають саме права і свободи людини.

Учені акцентують на такій її суттєвій рисі: саме конституційна скарга надає громадянину право вступати у правовий спір із державою, її органами, навіть із самим законодавцем, що безпосередньо сприяє інтеграції громадян у процес управління державою і суспільством³.

Інші автори конституційну скаргу тлумачить як один із

¹ Тесленко М. Знач. твір.

² Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / уклад. : Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. Київ : Хай-Тек Пресс, 2013. С. 164.

³ Петришин О. В., Барабаш Ю. Г., Серьогіна С. Г., Бодрова І. І. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні. Київ : Атіка-Н, 2010. С. 31.

процесуальних засобів захисту конституційних прав і свобод громадян. У такий спосіб наголошується ще на одному важливому аспекті досліджуваного явища правової дійсності – процесуальному.

Характеризуючи конституційну скаргу, вчені досить часто посилаються на ст. 96 Федерального конституційного закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» від 21.07.1994 року, відповідно до якої правом на звернення до цього органу з індивідуальною або колективною скаргою на порушення конституційних прав і свобод володіють громадяни, чий права і свободи порушуються законом, який застосований або підлягає застосуванню у конкретній справі, та об'єднання громадян, а також інші органи і особи, вказані у Федеральному законі.

При цьому зазначається, що скарга на порушення законом конституційних прав і свобод громадян допустима, якщо:

- 1) закон зачіпає конституційні права і свободи громадян;
- 2) закон застосований або підлягає застосуванню у конкретній справі, розгляд якої завершено або розпочато в суді чи іншому органі, який застосовує закон.

Аналіз вищенаведених теоретичних положень, які характеризують конституційну скаргу, свідчить про їх неузгодженість із конституційно-правовими приписами чинного Федерального Закону «Про Конституційний Суд Російської Федерації» в частині стадії застосування закону та державного органу, уповноваженого розглядати юридичну справу. Йдеться, зокрема, про те, що відповідно до ст. 96 вищевказаного законодавчого акта, правом на звернення до Конституційного Суду Російської Федерації з індивідуальною або колективною скаргою на порушення конституційних прав і свобод володіють громадяни, чий права і свободи порушуються законом, *що застосований* у конкретній юридичній справі, та об'єднання громадян, а також інші органи і особи, вказані у Федеральному законі.

Згідно зі ст. 97 цього правового акта, скарга на порушення законом конституційних прав і свобод громадян допустима, якщо:

- 1) закон зачіпає конституційні права і свободи громадян;
- 2) закон застосований у конкретній справі, розгляд якої завершено в суді, при цьому скарга повинна бути подана не пізніше одного року після розгляду справи в суді.

Аналіз доктринальних підходів щодо розуміння досліджуваного поняття дає підстави для таких висновків, що мають методологічне

значення для інтерпретації категорії «конституційна скарга» та відображають спільні і відмінні риси у підходах до її розуміння:

1. Відносною єдністю характеризується інтерпретація поняття конституційної скарги як однієї з форм звернення, що узгоджується з положеннями Законів України «Про звернення громадян» та «Про Конституційний Суд України», які містять законодавчі дефініції понять «звернення» та «форми звернення до Суду», відповідно. Згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України «Про звернення громадян», під зверненнями громадян треба розуміти викладені в письмовій або усній формі пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги¹. Відповідно до ст. 50 Закону України «Про Конституційний Суд України», формами звернення до Суду є конституційне подання, конституційне звернення та конституційна скарга². Щоправда, конкретизації потребує форма звернення, яка, на нашу думку, є юридичною та відображає назву цього правового акта.

2. Відмінністю характеризуються погляди вчених на коло суб'єктів, наділених конституційним правом на подання такої скарги. До них відносять фізичних осіб або ж окрему їх категорію – громадян держави; громадян або об'єднання громадян; фізичних і юридичних осіб.

3. При визначенні предмету судового розгляду за конституційною скаргою, вчені, як правило, вказують на конституційність закону. Проте ним, як стверджують правники, можуть бути й інші правові акти (нормативно-правові та індивідуально-правові), а також міжнародні договори.

Наступним кроком в обраному нами алгоритмі цього дослідження повинен стати аналіз законодавчої дефініції поняття конституційної скарги. У національному законодавстві України інститут конституційної скарги вперше був закріплений у ст. 151¹ Основного Закону. Конституційно-правовий припис цієї норми, зокрема, передбачає, що Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі,

¹ Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256. Про Конституційний Суд України) : Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

² Про Конституційний Суд України) : Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано¹.

Легальна дефініція поняття «конституційна скарга» закріплена в ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р. Згідно з цією конституційно-правовою нормою, конституційною скаргою є подане до Суду письмове клопотання щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу².

У межах теорії законодавчої техніки вченими обґрунтована низка вимог до законодавчих дефініцій. Як зауважує щодо цього Т. Подорожна, законодавчі дефініції повинні не просто визначати поняття в тексті закону, але й відображати його суттєві ознаки, давати вичерпне тлумачення. У тлумаченні пояснюється принципівий зміст правових нормативних приписів, які заклав законодавець. Таке тлумачення прийнято називати офіційним і автентичним. Як наслідок такого тлумачення з'являється особлива форма приписів – пояснення, що являють собою дефінітивні положення. Тому можна стверджувати, що законодавчі дефініції є способом тлумачення, яке здійснює законодавець³.

Спробуємо оцінити вищенаведену легальну дефініцію поняття конституційної скарги на предмет її термінологічної та методологічної коректності, а також повноти вміщених у ній суттєвих ознак досліджуваного поняття.

Всупереч усталеному в сучасній правовій доктрині погляду на конституційну скаргу як звернення або форму звернення, законодавцем при розкритті змісту однойменного терміно-поняття як ключовий вживано термін «клопотання».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, укладачем якого є В. Бусел, міститься таке трактування слова «клопотання»: «1. Дія за значенням клопотати й клопотатися. За клопотанням кого, чого-завдяки чийсь проханням, старанням. 2. Писана

¹ Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

² Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

³ Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття. Структура, функції. Львів : ПАІС, 2009. С. 151-152.

заява, прохання про що-небудь, яке подають до офіційної установи¹.

Таке тлумачення словосполучення «конституційна скарга» в контексті законодавчої дефініції однойменного поняття свідчить про те, що конституційна скарга являє собою письмове *прохання* особи, адресоване Конституційному Суду України. У зв'язку з цим виникають такі питання:

1) якою мірою припис ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України» узгоджується з положеннями, закріпленими в ст. 3 Основного Закону Української держави, а також тими ідеями теорії правовідносин, які, зокрема, визначають характер взаємовідносин між кореспондуючими одне одному правами і обов'язками їх суб'єктів;

2) яка роль фізичної особи, котра звертається до Конституційного Суду України (у ролі прохача чи рівноправного суб'єкта права)?

Відповідно до ч. 2 ст. 3 Конституції України «... Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави». Якщо зобов'язаною стороною конституційно-правових відносин, у межах яких утверджуються та забезпечуються права і свободи людини, є держава в особі Конституційного Суду України, який ухвалює свої рішення від її імені, то уповноваженою стороною (тобто, контрагентом) є людина, чиї права і свободи порушуються тією ж самою державою в особі Парламенту, котрий приймає неконституційні (тобто, такі, що не відповідають Конституції України) закони.

Урахування положень, закріплених у ч. 1–2 вищезгаданої статті Основного Закону Української держави, за якими «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю; права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність» свідчить про те, що фізична особа, чиї права порушені законом, не повинна виступати у ролі прохача, оскільки однією з правомочностей суб'єктивного конституційного права на звернення є можливість *вимагати* належної поведінки від зобов'язаної сторони в особі держави, яку представляє Конституційний Суд України.

Тому більш коректним вважаємо судження про конституційну скаргу як *звернення з вимогою* (за аналогією з легальною дефініцією

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. С. 434.

поняття скарги, закріпленої в ч. 4 ст. 3 Закону України «Про звернення громадян»), а не з проханням. За задумом законодавця, скарга, відповідно до вищезгаданої норми Закону, являє собою звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб¹.

Предметом конституційного контролю за конституційною скаргою фізичної особи, згідно з нормами чинного законодавства, є відповідність Конституції України (конституційність) закону України чи його окремих положень. Такий підхід повною мірою узгоджується з нормативним приписом, закріпленим у п. 1 ч. 1 ст. 92 Основного Закону, за яким виключно законами України визначаються права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина.

Як свідчить правотворча практика, норми права, що визначають права і свободи людини і громадянина, а також гарантії цих прав і свобод, знаходять своє закріплення не лише в законах, але й у інших нормативно-правових актах, що ухвалюються окремими органами державної влади на підставі закону. Підтвердженням цього умовиводу є нормативні приписи, закріплені в ч. 2–3 ст. 57 Конституції України, за якими:

- закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом;

- закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними².

Прикладом підзаконного нормативно-правового акта, що є своєрідною гарантією закріпленого у ч. 1 ст. 57 Конституції України конституційного права кожного знати свої права і обов'язки, є Указ Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності»³.

Обґрунтованим убачаємо розширення предмету конституційного

¹ Про звернення громадян : Закон України від 02.10.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

² Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³ Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента від 10.06.1997 № 503/97 (Редакція станом на 23.11.2007 р.). URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/503/97>.

контролю за конституційною скаргою в частині джерел права. Зокрема, вважаємо, що Конституційним Судом України на предмет відповідності Основному Закону держави мають перевірятися не лише закони, але й ті підзаконні нормативно-правові акти, що охоплюються обсягом поняття «законодавство». Відповідно до рішення Конституційного Суду України у справі щодо тлумачення однойменного терміна, до таких джерел права, крім законів, орган конституційної юрисдикції відніс і постанови Верховної Ради України, і укази Президента України, і постанови Кабінету Міністрів України, прийняті в межах їх повноважень і відповідно до Конституції України та законів України¹.

Як нами зазначалося вище, необхідною умовою подання конституційної скарги до Конституційного Суду України є вичерпання усіх інших національних засобів юридичного захисту (ст. 151¹ Основного Закону). Вказана юридично значуща обставина знайшла своє відображення в аналізованій нами законодавчій дефініції у таких словах: «...закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу».

У такий спосіб законодавець фактично визнав, що національні засоби юридичного захисту вичерпуються судовим рішенням апеляційної (або ж касаційної) інстанції, що обумовлено особливостями національного процесуального законодавства. Вказаний умовивід узгоджується з положеннями теорії прав людини в частині механізму їх охорони та визнання найбільш дієвим і ефективним засобом захисту прав і свобод людини саме судового захисту.

Водночас, у легальній дефініції поняття конституційної скарги не вказується, у зв'язку з чим виникла потреба перевірки закону чи іншого нормативно-правового акта, що застосований в остаточному судовому рішенні, на предмет відповідності Основному Закону держави (тобто його конституційності).

Як зазначається в науковій літературі, Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів з погляду як матеріальної, тобто змістовної їх перевірки, так і формальної, тобто

¹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну "законодавство"). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/v012p710-98>.

перевірки відповідності встановленої Конституцією України процедури їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності та дотримання конституційних повноважень при їх прийнятті (ч. 1 ст. 152 Основного Закону)¹.

Зважаючи на нормативні приписи, закріплені в ч. 2–3 ст. 22 Основного Закону Української держави, за якими «Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод», найбільш вірогідною підставою для визнання правового акта неконституційним може бути порушення ним, як однією зі складових предмету конституційного контролю, прав і свобод людини. Тому законодавча дефініція досліджуваного поняття повинна містити у собі посилання на цей факт (йдеться про порушення прав людини).

Аналізована нами легальна дефініція, закріплена в ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», не містить вказівки і на коло суб'єктів, уповноважених звертатися до цього органу державної влади з конституційною скаргою. Вказана прогалина усунута суб'єктом законотворчості у ст. 56 вищезгаданого Закону. Аналіз змісту цієї статті у взаємозв'язку з положеннями ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», свідчить про те, що суб'єктами права на конституційну скаргу є фізичні особи (громадяни держави, іноземці та особи без громадянства), а також юридичні особи приватного права, щоправда, конституційну скаргу від такої організації підписує уповноважена на це фізична особа, повноваження якої повинно бути підтверджено установчими документами цієї юридичної особи та актом про призначення (обрання) на посаду уповноваженої особи.

Зважаючи на аналіз вищенаведених доктринальних підходів до розуміння досліджуваного нами поняття, а також враховуючи положення ч. 1 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», що містить законодавчу дефініцію досліджуваної категорії, пропонуємо таку інтерпретацію поняття «конституційна скарга»: це письмове звернення фізичної особи від власного імені або від імені юридичної особи приватного права до Конституційного Суду України з обґрунтованою вимогою перевірки на відповідність Конституції (конституційність) нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента

¹ Конституція України: науково-практичний коментар. Харків : Право; Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. С. 755-756.

України та Кабінету Міністрів України (окремих їх положень), норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Основним Законом держави його конституційні права і свободи.

2.2. Доктринальні підходи до визначення поняття та структури механізму охорони прав людини

У науковій і навчальній юридичній літературі обґрунтовано наголошується на тому, що багато авторів використовують термін «механізм», характеризуючи різні динамічні правові процеси, а також функціонуючі соціально-правові інститути. Це слово традиційно вживається як складова таких терміно-понять: «механізм держави», «механізм правового регулювання», «механізм правового впливу», «механізм реалізації норм права» та ін.^{1, 2}.

Досліджувана нами загально-теоретична категорія та однойменний термін «механізм охорони прав людини», поряд із такими терміно-поняттями, як «механізм забезпечення прав людини», «механізм реалізації прав і свобод людини» та «механізм захисту прав людини», є важливою складовою сучасної теорії прав людини. Саме ця система ідей визначає контекст, в якому розглядається досліджуваний нами механізм.

З'ясування смислового навантаження цього складного терміна, що утворився унаслідок поєднання кількох слів, вимагає передусім, трактування слів «механізм» і «охорона».

У Великому тлумачному словнику сучасної української мови, укладачем якого є В. Бусел, відображено такі трактування терміна «механізм»: 1. Пристрій, що передає або перетворює рух. У порівн. // те саме, що машина. 2. чого або який, перен. внутрішня будова, система чого-небудь. 3. Чого. Сукупність станів і процесів, з яких складається певне фізичне, хімічне та ін. явище³.

Інший тлумачний словник містить такі інтерпретації слова «механізм» [від грец. *mechanē* – машина]: 1. Внутрішня будова машини

¹ Самотуга А. В. Конституційні особисті права і свободи людини в США та їх захист поліцією: монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. С. 112-113.

² Олійник А. Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні. Київ : КНУТД; Дніпро : ДДУВС, 2018. С. 86.

³ Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2002. С. 523.

чи пристрою, що приводить машину, пристрій у дію; 2. перен. Внутрішня будова, система функціонування чого-небудь, апарат якого-небудь виду діяльності.

Термін «охорона» також вирізняється полісемічністю та вживається в таких значеннях: 1. Дія, за значенням охороняти. 2. Загін, організована група, що охороняє кого-, що-небудь 3-поміж двох вищенаведених трактувань цього слова найбільш відповідним у контексті предмету нашого розгляду вважаємо лише перше значення, оскільки саме воно відображає динамічний аспект охорони, відсилаючи до слова «охороняти».

Указаний термін В. Бусел трактує у такий спосіб: «охороняти», «оберігати від небезпеки кого-, що-небудь, забезпечити від загрози нападу, замаху і т. ін. // Стояти на варті біля кого-, чого-небудь; вартувати, стерегти. // Забезпечувати, гарантувати недоторканність кого-, чого-небудь. // Оберігати від руйнування, знищення, завдання шкоди і т. ін. // Захищати від чого-небудь¹.

Аналіз вищенаведеної інтерпретації слова «охорона» свідчить про те, що вказаний термін уживається як синонімом слова «захист». Принагідно зазначити, що і в словнику синонімів ці слова вживаються як такі, що мають однакове значення (тобто, є синонімами), а тому можуть бути взаємно замінюваними в залежності від конкретного контексту².

Аналогічний висновок щодо співвідношення юридичного змісту цих термінів у механізмі забезпечення прав і основних свобод людини зробив В. Темченко. Проаналізувавши юридичні термінологічні конструкції Конституції, що позначають юридичний обов'язок держави чи інших зобов'язаних суб'єктів із захисту прав і свобод людини й юридичні термінологічні конструкції Конституції, що позначають певні можливості особи реалізувати своє суб'єктивне процесуальне право на захист, міжнародні акти з прав людини, а також законодавчі акти України, в яких уживаються терміни «захист» і «охорона»³, правник зробив такі логічно взаємопов'язані між собою та послідовні умовиводи, що є відображенням його позиції:

1) поняття «охорона» у термінологічних словосполученнях Конституції вживається для позначення досить широкого кола

¹ Там само. С. 692.

² Словник синонімів української мови : В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1 – А-Н. С. 573.

³ Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав і основних свобод. *Право України*. 2005. №9. С. 33–35.

повноважень державних органів, що передбачають, зокрема, запобігання, недопущення правопорушень та поновлення прав і свобод у випадку їх порушення та притягнення винних до юридичної відповідальності. Головною особливістю вживання цього терміна у Конституції, на думку вченого, є те, що здебільшого він застосовується у змісті, подібному до терміна «захист», як обов'язок держави та інших зобов'язаних суб'єктів до дій із забезпечення прав і свобод людини;

2) використання спеціально-юридичного та мовного способів тлумачення змісту юридичних конструкцій, наведених у текстах нормативно-правових актів, дає підстави для висновку про те, що терміни «охорона» і «захист» уживаються як синоніми чи подібні за значенням поняття;

3) аналіз Конституції України, національного законодавства та міжнародних актів з прав людини дає підстави для висновку, що терміни «захист» та «охорона» у нормативному матеріалі вживаються як синоніми чи подібні за значенням поняття стосовно мети, завдань, методів та суб'єктів забезпечення прав і можуть використовуватися у практиці як ідентичні поняття¹.

Питанню з'ясування смислового навантаження обох цих термінів, як складових термінологічного ряду теорії правоохоронної діяльності, присвячений окремий параграф монографії Ю. Ведернікова та А. Кучука «Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект»². Результатом наукового пошуку цих учених стали такі міркування та умовиводи, що, крім того ж мають важливе методологічне значення в контексті досліджуваної нами проблематики: «показуючи синонімію термінів «охорона» і «захист» у нормотворчій практиці, а також тенденцію до зміни без будь-яких застережень терміна «охорона» на слово «захист» при формулюванні змісту нормативно-правових приписів законів, з урахуванням відповідних поглядів у юридичній літературі, можна зробити висновок: охорону методологічно коректно розглядати як родове поняття, що охоплює «захист» як певний, особливий вид «охорони». Тому необґрунтованою є позиція тих учених, які розглядають правоохоронну та правозахисну діяльність як окремі напрямки суспільної чи державної діяльності»³.

¹ Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав і основних свобод. *Право України*. 2005. №9. с. 35.

² Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теоретико-правовий аспект. Київ : Знання України, 2009. 219 с.

³ Там само. С. 56.

Зауважимо, що в юридичній науці мають місце й інші підходи щодо співвідношення вищенаведених терміно-понять.

Питанню з'ясування співвідношення понять «охорона» та «захист», як впливає з назви наукової праці, присвятила своє дослідження Ю. Желіховська. Щоправда умовиводи, які зробила автор, свідчать про підміну понять і дають відповідь на дещо інше питання, а саме: співвідношення понять «право на охорону суб'єктивних цивільних прав» і «право на захист суб'єктивних цивільних прав». Узагальнення позицій учених дозволило Ю. Желіховській виокремити такі групи їх поглядів: 1) це різні, але схожі права; 2) це різні стадії існування суб'єктивного цивільного права; 3) суб'єктивне право охорони включає в себе право на захист; 4) право на захист є ширшим і охоплює своїм обсягом право охорони. Позиція ж самого автора звелась до тези про те, що треба погодитись із думкою тих науковців, які вважають, що охорона є більш широким поняттям порівняно з захистом¹.

Про охорону прав учені здебільше говорять як про правовий засіб, що запобігає правопорушенню, а про захист – як про такий, що настає за правопорушенням і тягне за собою відновлення відповідного суб'єктивного права^{1, 2}.

Покажемо, на думку Ю. Желіховської, є формулювання поняття захисту як активної протидії сторонньому втручання, та поняття охорони як категорії, що передбачає і захист, і збереження того, що охороняється. При такому підході поняття «охорони» є ширшим у співвідношенні з поняттям «захисту» та повністю охоплює останнє. Водночас правник констатує наявність і протилежного твердження: поняття захисту є ширшим у співвідношенні з поняттям охорони прав. Мотивування такої позиції, вважає автор, ґрунтується на аналізі сутності й обсягу можливостей, що їх надають охорона та захист. Якщо перша зводиться лише до недопущення порушення прав, то друга, крім того, містить у собі оборону від посягання на права, що надає ширший обсяг правомочностей¹.

С. Вавженчук погоджується, що семантичне значення слова «охорона» зводиться до захисту від посягань. Правник, зокрема

¹ Желіховська Ю. В. Співвідношення та розмежування понять «охорона» та «захист». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. № 13 (2). С. 20.

² Штанько А. О. Співвідношення понять охорони та захисту в контексті розвитку парадигми інституту цивільно-правового захисту. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 516–526.

відзначає, що охорона може здійснюватися двома шляхами: 1) встановлення міри належної поведінки, визначення засобів, способів, заходів із дотримання цієї міри; 2) захист порушених прав, їх відновлення у разі недотримання встановлених правил поведінки. Як висновок, автор зауважує, що охорону прав у широкому смислі можна розуміти як сукупність правових заходів, що спрямовані на попередження (профілактику) правопорушень, а у разі їх порушень – на захист.

Водночас автор вважає, що в трудовому праві у вузькому розумінні виокремлюють два правові явища: охорону трудових прав та їхній захист. На підтвердження цієї тези вчений наводить такі аргументи: по-перше, трудове право має низку інститутів, спрямованих на профілактику порушень суб'єктивних трудових прав (охорона праці, встановлення порядку укладення та розірвання трудових договорів), а також інститут спрямований на захист суб'єктивних трудових прав (вирішення індивідуальних трудових спорів, вирішення колективних трудових спорів); по-друге, аналіз норм трудового права доводить, що у вузькому розумінні охорона не містить у собі захист трудових прав. Отже, резюмує правник, діюче трудове законодавство під охороною трудових прав розуміє комплекс заходів та засобів, за допомогою яких встановлюються трудові права, визначається порядок їх реалізації, забезпечується їхнє дотримання. Звідси, діюче трудове законодавство охорону трудових прав розуміє широко, включаючи до нього і безпосередній захист трудових прав¹.

Правник критикує висловлену в науковій літературі думку стосовно доцільності відмови від використання терміна «охорона», а натомість уживання і в законодавстві, і в правозастосовній практиці слова «захист». Науковець наголошує на поступовому витісненні поняття «охорона» з трудового законодавства та застосуванні тільки терміна «захист», що є в проєкті Трудового кодексу².

Такий підхід, на думку вченого, є вдалим для подальшого розвитку механізму захисту прав, оскільки у вказаний спосіб захист трудових прав працівників визначається як конкретна діяльність із забезпечення дотримання проголошених та гарантованих прав. При цьому автор посилається на Конституцію України, де теж встановлюється право саме

¹ Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. № 1. С. 47. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/20101/10vcjvhz.pdf>.

² Там само. С. 48.

на захист прав і свобод людини і громадянина, а охорона виступає не як право людини чи громадянина, а як обов'язок держави щодо збереження певних цінностей (здоров'я населення, материнства тощо)¹.

Вищенаведені умовиводи вченого узгоджуються з тезою В. Темченко про те, що термін «захист» використовується у Конституції України у юридичних конструкціях, що, зокрема, позначають: 1) юридичний обов'язок держави чи інших зобов'язаних суб'єктів правовідносин із захисту прав і свобод людини; 2) можливості особи реалізувати власне суб'єктивне процесуальне право на захист у разі порушення її права².

З огляду на вищенаведені трактування слів «механізм», «охорона» та «захист», досліджуваний нами юридичний термін «механізм охорони прав людини», що є словесним символом однойменного поняття повинно трактуватись як динамічне, системне утворення, функціональне призначення якого полягає в забезпеченні (гарантуванні) недоторканності прав людини.

З'ясувавши смислове навантаження цього терміна, перейдемо до більш складного етапу дослідження – розкриття змісту однойменного поняття.

Первинною для загальнотеоретичної характеристики поняття «механізм охорони прав людини» є категорія «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини», обсяг якої поряд із досліджуваним нами явищем державно-правової дійсності й такими поняттями, як «механізм реалізації прав людини» та «механізм захисту прав людини», і стане предметом подальшого наукового аналізу.

Підтвердженням цьому є запропонований О. Скакун погляд на поняття і структуру соціально-правового механізму забезпечення прав і свобод людини, що сприйнятий і підтриманий вітчизняними науковцями, зокрема теоретиками права та фахівцями в галузі конституційного права^{3, 4, 5}. На думку правника, соціально-правовий механізм забезпечення прав людини являє собою систему заходів зі створення умов для

¹ Там само. С. 49.

² Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав і основних свобод. *Право України*. 2005. №9. С. 33.

³ Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. Харків: Консум, 2001. 656 с.

⁴ Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

⁵ Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 18 с.

здійснення основних прав і свобод людини, похідних від її гідності. Учений зауважує, що «поняттям «соціально-правовий механізм забезпечення прав людини» наголошується, що правовий механізм – частина соціального і діє з ним у єдності. А сам процес забезпечення прав людини можливий у сукупності зі сприятливими зовнішніми умовами – системою загальносоціальних і юридичних, внутрішньодержавних і міжнародних гарантій». Завдання ж цього механізму правник убачає в охороні, захисті, відновленні порушених прав, а також формуванні загальної та правової культури населення¹.

Поняття «механізм охорони прав людини» вчений визначає в такий спосіб: «... це система заходів із профілактики порушень прав, свобод і обов'язків людини, недопущення протиправних дій (їх превенції)». До таких заходів дослідниця зараховує встановлення засобів профілактики правопорушень і запобігання правопорушенням; запобігання неправильній реалізації прав, свобод та обов'язків; надання адвокатської допомоги; конституційний контроль за безперешкодною реалізацією прав, свобод та обов'язків; можливість звернення за допомогою до омбудсмена². Механізм (гарантії) захисту прав людини – це система заходів із відновлення порушеного правового статусу, притягнення порушників до юридичної відповідальності.

До таких гарантій учений зараховує відповідальність правопорушника; встановлення заходів відповідальності винних за порушення прав і свобод громадян; установлення заходів судового захисту; адміністративно-правові способи захисту; відновлення порушеного права (відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів державної влади і посадових осіб, тощо)³.

Аналіз вищенаведених суджень правника про соціально-правовий механізм забезпечення прав людини, механізм охорони прав людини та механізм захисту прав людини як самостійні явища правової дійсності дає підстави для таких умовиводів, що мають методологічне значення:

1) автор обґрунтовано наголошує на тому, що правовий механізм є частиною соціального й діє з ним у єдності, а отже, механізми охорони прав людини та захисту прав людини також є соціально-правовими, а не державними. Тож у вживаних терміно-поняттях більше економії слів, а

¹ Скакун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Еспада, 2009. С. 224.

² Там само.

³ Там само. С. 225.

не економії змісту (проте вказана теза не заперечує того факту, що провідна роль в інституційному складнику цих механізмів усе ж належить державі);

2) учений обґрунтовано пов'язує вказані механізми із системою гарантій, переважно юридичних;

3) конкретизовані правником заходи охорони прав і захисту прав людини як складники відповідних механізмів свідчать про те, що автор зводить охорону прав людини до заходів з профілактики правопорушень, а захист – до відновлення порушених прав і притягнення порушників до юридичної відповідальності. Тобто у правника обсяг указаних термінопонять не перетинається;

4) О. Скакун убачає призначення механізму захисту прав людини у відновленні порушеного правового статусу. З огляду на зміст поняття правового статусу людини та його обсяг (як сукупності прав, свобод та обов'язків), небезпідставними будуть питання про: а) механізм порушення такої сукупності прав і свобод людини; б) механізм порушення обов'язків людини.

В аспекті гарантій реалізації та захисту прав і свобод людини розглядає питання механізму захисту прав громадян С. Бобровник, ототожнюючи його із системою органів і засобів¹.

Правник, зокрема, наголошує, що в юридичній літературі останнім часом цей механізм характеризують як соціально-правовий. Він є системою засобів і факторів, які забезпечують повагу до прав і свобод людини, що є суттєвими для повного й вільного розвитку. Основне його призначення автор убачає в захисті суб'єктивних прав і їх поновленні, а його фундаментальне призначення визначається в процесі реалізації функцій.

Учений відзначає, що механізм соціально-правового захисту відображає права та свободи особи як вищу цінність; рівень соціальної справедливості в суспільстві, ступінь гарантованості прав і свобод особи; здійснення суспільного порядку та безпеки^{2, 3}.

Аналіз вищенаведених суджень С. Бобровник свідчить про певну непослідовність ученого в підході до визначення змістовного складника досліджуваного механізму. Так, у першій тезі складниками цього

¹ Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. С. 109.

² Там само. С. 110.

³ Гарантії прав і свобод людини та громадянина URL : <https://krmisto.gov.ua/ua/tax/news/detail/id/30375.html>.

механізму є система органів і засобів, а в другому – система засобів і факторів.

Дещо некоректно вважаємо тезу правника, що механізм соціально-правового захисту відображає права та свободи особи як вищу цінність. Такий підхід не узгоджується з нормативно-правовим приписом, закріпленим у ч. 1 ст. 3 Конституції України, відповідно до якого саме людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

У контексті національних і міжнародних гарантій прав людини розглядають механізм забезпечення та захисту прав людини О. Петришин і Г. Христова. Учені, зокрема, зауважують, що основним завданням міжнародного й національного права в галузі прав людини є формування механізму забезпечення та захисту прав людини, який включає систему гарантій прав і свобод.

Категорію «гарантії прав людини», по суті, механізм забезпечення та захисту прав людини, правники визначають у такий спосіб: це система загальних і спеціальних (юридичних) засобів та інститутів, спрямованих на сприяння реалізації прав людини, а також забезпечення їх охорони й захисту від порушень¹.

Передусім заслуговує на увагу вживаний правниками термін «механізм забезпечення та захисту прав людини», семантичний аналіз якого свідчить про те, що забезпечення прав людини, на відміну від вищенаведеного підходу О. Скакун, не охоплює собою захист прав людини.

Не можна вважати обґрунтованим сформульоване правниками теоретичне положення про основне завдання міжнародного й національного права в галузі прав людини, що полягає у формуванні механізму забезпечення та захисту прав людини. На нашу думку, такий механізм повинен формуватися саме державою, а право (міжнародне й національне), а точніше, національне законодавство, частину якого становлять ратифіковані парламентом міжнародні договори, є лише юридичним засобом їх (механізмів) закріплення, легалізації.

Вітчизняна дослідниця Н. Опольська, досліджуючи механізм забезпечення прав і свобод людини, розглядає його як у статичному стані, так і у динамічному вимірі, а також пропонує розмежовувати термінопоняття «структура механізму забезпечення прав та свобод людини» та

¹ Петришин О. В., Христова Г. О. Права людини // Теорія держави і права: підруч. Харків : Право, 2015. С. 304.

«процесуальні стадії механізму забезпечення прав та свобод». Вона наголошує, що досліджуваний механізм охоплює собою три процесуальні стадії: охорону, реалізацію і захист прав і свобод людини; учений вказує, що стадії мають послідовність та можуть переходити від однієї до іншої залежно від юридичних фактів та відзначає, що час є основною матрицею динамічного виміру механізму, у якій він розгортається по-різному. При цьому науковець акцентує на тому, що винятком є охорона прав і свобод людини, яка є безперервною.

Процесуальна стадія охорони прав і свобод, наголошує дослідниця, це сукупність правових заходів, здійснюваних міжнародними організаціями, державними органами та громадськими формуваннями, спрямованих на профілактику порушень, попередження, усунення причин, що їх зумовлюють, і сприяння безперешкодній реалізації прав та свобод особи. Науковець знову ж таки резюмує, що процес охорони прав та свобод особи у часовому вимірі є безперервним¹.

Отже, Н. Онопольська, висвітлюючи так званий «механізмений» підхід, який дає змогу розглянути забезпечення прав та свобод людини у двох вимірах – статичному й динамічному, зрештою робить висновок, що використання категорії «механізм» до охорони і захисту потребує обґрунтування; відстоює позицію, відповідно до якої при висвітленні профілактичних заходів і діяльності державних органів, громадських організацій та інших суб'єктів процесу охорони прав і свобод, мова має йти не про структуру, а саме про процесуальну динаміку².

Інший правник, С. Шило, у своїй роботі «Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ» як структурний елементу механізму захисту прав і свобод людини розглядає саме охорону прав, під якою розуміє систему законодавства, органів влади і організацій, що створені для того, щоб виключити або зменшити порушення прав людини. Вона (охорона прав), як вважає дослідник, охоплює собою нормативний (законодавство) і організаційний елементи, об'єднує заборони, інструкції щодо виконання обов'язків посадовими особами. Організаційний елемент охорони прав – органи і установи, які проводять стабільну і ефективну профілактичну роботу.

Учений наголошує, що обсяг поняття «механізм забезпечення прав

¹ Онопольська Н. Механізм забезпечення прав та свобод людини у динамічному вимірі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. №4. С. 193.

² Там само. С. 194.

людини» є ширшим за всі вищенаведені поняття, оскільки включає і форми реалізації, і самі органи і організації, що реалізують права і ті, що застосовують норми, нормативний і акційний, а також інформаційний, ідентифікаційний та інші елементи¹.

Водночас, задекларувавши у назві своєї роботи дослідження саме механізму захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантію забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ, правник у висновках надає визначення механізму організаційно-правового забезпечення прав і свобод людини. Недоліком роботи є те, що автором не запропоновано дефініції «механізм захисту прав і свобод людини і громадянина».

Л. Морозова досліджуване нами поняття також обґрунтовано розглядає в контексті прав людини, щоправда, вживає не термін «механізм охорони прав людини», термін «механізми захисту прав людини». Учена ототожнює ці механізми зі способами та засобами захисту прав і свобод. Правник, зокрема, наголошує: «Прийнято розрізняти внутрішньодержавні та міжнародні способи та засоби захисту прав і свобод людини». До внутрішньодержавних способів і засобів Л. Морозова зараховує такі: 1) судовий захист включно з правом на отримання кваліфікованої юридичної допомоги; 2) інститут Уповноваженого з прав людини, до якого можуть звертатися всі, хто вважає, що його конституційні права порушені; 3) Конституційний Суд держави, до якого можна звертатися за захистом не будь-яких, а саме конституційних прав і свобод. Правом на подання скарги наділений лише учасник кримінального, адміністративного процесу або сторона цивільної справи. Конституційний Суд перевіряє конституційність конкретного закону, а не самої справи.

Міжнародні механізми захисту прав людини, вважає Л. Морозова, утворюють спеціальні органи, які здійснюють міжнародний контроль за діяльністю держав у сфері забезпечення й охорони прав людини. Такий контроль реалізується на двох рівнях: у межах ООН (так званий універсальний рівень) і на регіональному, наприклад, у межах Ради Європи.

Головним засобом захисту людини, на думку вченої, слугують

¹ Шило С.М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 2. С. 271.

національні суди та інші органи держави (під засобами вчений розуміє суб'єктів, які здійснюють правозахисну функцію), які зобов'язані захищати не лише конституційні права і свободи, а й права, передбачені міжнародними договорами, іншими документами, підписаними та ратифікованими державою-учасницею.

Аналіз вищенаведених суджень свідчить про те, що механізми захисту прав і свобод людини правник зводить до передбачених Конституцією та міжнародно-правовим договорами державних і міжнародних інституцій із визначеними повноваженнями щодо захисту прав людини.

Схожий підхід до розуміння досліджуваного поняття пропонує В. Серьогін. Правник, висвітлюючи питання гарантій реалізації конституційних прав і свобод в Україні, вживає терміно-поняття «міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини», при цьому не пропонуючи його авторської інтерпретації. Учений обмежується лише констатацією того факту, що до сучасного міжнародно-правового механізму захисту прав і свобод людини належать міжнародні організації, що безпосередньо розглядають питання, пов'язані з порушенням прав і свобод людини. До таких організацій, як правило, відносять: 1) Центр з прав людини економічної й соціальної Ради ООН; 2) Комісію з прав людини ООН; 3) спеціальні органи ООН – Комітет із прав людини, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав, Комітет із прав дитини, Комітет із ліквідації расової дискримінації, Комітет проти застосування катувань; 4) Верховний комісар ООН з прав людини; 5) Європейський суд з прав людини^{1, 2, 3}.

Отже, правник ототожнює міжнародно-правовий механізм захисту прав і свобод людини з інституційними гарантіями, системою міжнародних правозахисних інституцій, які є суб'єктами міжнародного права¹.

У межах вищенаведених методологічних положень (системного та

¹ Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посібник. Харків: ХНУВС, 2010. С. 102.

² Журавель О. А. Міжнародний механізм самозахисту як структурний елемент конституційної системи захисту прав людини в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15.03.2019)*. Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 58-59.

³ Международное право. Международная защита прав человека. Документы и комментарии. Харьков : ООО «Синтекс. ЛТД», 1998. Сс. 91-99.

динамічного характеру явища) розглядає категорію «механізм забезпечення прав і свобод людини та громадянина» Т. Бабкова. Проте, на відміну від О. Скакун, правник збагачує його такими елементами, як правові форми й засоби. Про це свідчить така інтерпретація вченим категорії «механізм забезпечення прав людини та громадянина»: це динамічна, взаємоузгоджена та взаємопов'язана система встановлених Конституцією й законами України правових форм, засобів і заходів, за допомогою яких здійснюється реалізація прав і свобод людини та громадянина, їх охорона й захист¹.

Деякі вчені під категорією юридичні гарантії правового статусу особистості розуміють систему взаємопов'язаних форм і засобів (нормативних, інституційних і процесуальних), які забезпечують належне визнання, захист і реалізацію конкретних прав і кореспондуючих їм обов'язків, конструктивне вираження принципу «самозахисту» права. Вони (йдеться про юридичні гарантії) втілюють ідею такої узгодженої дії права й держави, коли одні форми, напрями та функції державно-правової регуляції й діяльності слугують водночас захисним механізмом для інших та навпаки.

Головною гарантією прав людини ці автори вважають не державні органи, а економічний стан держави. Дослідники наголошують, що вирішальною гарантією здійснення Конституції та її статей, кодифікованих законом громадянських прав є свідомість і самодіяльність людей. Ця активність може перетворити літеру закону в живу дійсність, подолати об'єктивні перешкоди на шляху реалізації різних прав (дійсно наявні суперечності), а також суб'єктивні перешкоди (відсталість, рутинне мислення та дії, що роблять здійснення прав формальним). Тому дійсним критерієм демократизму того чи іншого суспільства, стверджують вчені, виявляється дійсність, спрямована на розвиток активності народу.

Характеризуючи діалектичний зв'язок гарантій правового статусу особистості, науковці, зокрема, відзначають, що всі, як загальні, так і спеціальні (юридичні), гарантії діють у комплексі. Загальні гарантії загалом здійснюють вплив, створюють атмосферу реалізації правового статусу, причому правомірної реалізації, сприяють розвитку особистості.

П. Рабінович не пропонує авторської інтерпретації понять «механізм забезпечення прав людини» чи «механізм захисту прав

¹Бабкова Т. В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні: дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2014. С. 7.

людини», водночас зауважує, що права людини можуть бути здійснені зазвичай за наявності певних юридичних засобів, «механізмів» (наприклад, право на працю, на освіту, на соціальне забезпечення неможливо реалізувати, якщо державою не встановлено відповідної юридичної процедури). Зі змісту вищенаведеного судження правника випливає, що вчений ототожнює механізм забезпечення прав людини з юридичними засобами, які охоплюються поняттям «спеціальні гарантії прав і свобод людини». До них учений, зокрема, зараховує встановлені державою юридичні норми, спеціально спрямовані на забезпечення прав і свобод, а також практичну діяльність щодо їх використання й застосування та її об'єктивовані результати (у тому числі правозастосовні акти відповідних органів держави) ¹.

У межах цієї ж методологічної парадигми розглядає поняття «механізм охорони конституційного права на освіту» В. Боняк. Правник не лише зводить цей механізм до системи юридичних засобів, а й конкретизує їх. Підтвердженням цього умовиводу є інтерпретація нею вищезгаданого поняття як системи нормативно-правових, інтерпретаційно-правових та індивідуально-правових актів і правовідносин, спрямованих на охорону суспільних відносин у сфері освіти, а також норм права, які регулюють суспільні відносини, пов'язані з діяльністю органів державної влади, місцевого самоврядування, їхніх службових і посадових осіб, інших суб'єктів права щодо профілактики правопорушень у сфері освіти, а також діяльності означених вище суб'єктів ².

Водночас вважаємо наведений ученим перелік юридичних засобів неповним, адже він передбачає лише частину задіяних у цьому механізмі засобів.

Доволі суперечливим, на нашу думку, є погляд на поняття «механізм», «юридичний механізм захисту своїх прав» і «конституційно-правовий механізм захисту своїх прав» в інтерпретації цих категорій представниками доктрини конституційного права – авторами підручника «Конституційне право України» за редакцією В. Погорілка. В аналізованій праці, зокрема, наголошується, що зазвичай поняття «механізм» розкривається як система правових засобів, метою яких є

¹ Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голов. редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2011. С. 21-22.

² Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : монограф. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2008. С. 105.

захист прав людини; потреба в такому захисті виникає в разі вчинення правопорушення чи об'єктивно протиправного діяння. Юридичний механізм захисту людиною своїх прав, уважають правники, – це динамічний взаємозв'язок носія права на захист і відповідного державного органу, що здійснюється в процесуальному режимі реалізації правоохоронних відносин з метою захисту суб'єктивного права. Конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав, на думку вчених, – це система влади держави, функцією якої є захист прав людини; процедури такого захисту, а також конституційне право людини на захист, яке реалізується з допомогою держави й за цією процедурою¹.

Аналогічні теоретичні положення відображено й у підручнику О. Фрицького «Конституційне право України»².

Зі змісту вищенаведених суджень учених впливає таке: а) поняття «механізм» зводиться до системи правових засобів; б) категорія «юридичний механізм захисту людиною своїх прав» – до правоохоронних відносин; в) поняття «конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав» – до системи влади держави, процедури захисту прав людини й конституційного права людини на захист.

Хоча вживані правниками терміни «юридичний механізм захисту людиною своїх прав», по суті, механізм самозахисту, і «конституційно-правовий механізм захисту людиною своїх прав», по суті, конституційний механізм самозахисту, відмінні від того, що становить предмет дослідження – механізм захисту прав людини, і фактично вказують на необхідні прояви активності людини, проте за аналогією із цим механізмом провідну роль у відновленні порушеного права та притягненні винних до юридичної відповідальності науковці відводять саме органам державної влади, що реалізують свої повноваження в межах правоохоронних відносин і з дотриманням установлених процедур.

Не пропонує власної дефініції категорії «механізм охорони прав людини» О. Сеньов, однак акцентує на його функціональній спрямованості. Роль правової охорони прав і свобод громадян, уважає автор, полягає у створенні реальних умов безперешкодної їх реалізації шляхом запобігання порушенням. Регулятивний вплив, як стверджує

¹ Погорілко В. Ф. Конституційне право України : підруч. Київ : Наук. думка, 2002. 732 с.

² Фрицький О. Ф. Конституційне право України: підруч. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2004. С. 183- 184.

правник, здійснюється до виникнення реального посягання за наявності припущень про можливість його виникнення, тобто такий вплив має профілактичне значення. Механізм правової охорони, на думку правника, тісно пов'язаний із механізмом правового захисту, який реалізується в разі порушення прав і свобод громадян, якщо їх охорона не дала належного результату. Зазначений зв'язок є обов'язковою умовою регулятивного впливу, забезпеченого примусовою силою держави¹.

Торкаючись питання механізму забезпечення конституційних свобод, А. Олійник зауважує, що цей механізм має загальні риси й характерні особливості для кожного виду державних органів та органів місцевого самоврядування й об'єднань громадян і щодо кожної окремо взятої конституційної свободи.

Його, на думку правника, можна визначити як систему правових засобів щодо створення сприятливих умов для реалізації, охорони, захисту й відновлення шляхом застосування компетентними міжнародними форумами та національними державними органами й органами місцевого самоврядування, об'єднаннями громадян, їхніми посадовими та службовими особами, іншими суб'єктами громадянського суспільства норм матеріального і процесуального національного й міжнародного права в процесі реалізації конституційних свобод².

Ми поділяємо думку вченого щодо включення до змісту механізму забезпечення конституційних свобод системи правових засобів. Водночас окремі суттєві ознаки цієї категорії, синтезовані дослідником у пропонованій ним дефініції, вимагають певних уточнень. Зокрема, функціональне призначення цього механізму полягає у створенні сприятливих умов лише для реалізації конституційних свобод людини. Такий висновок узгоджується з усталеним у правничій науці підходом до розуміння категорії «механізм реалізації прав і свобод людини» як системи заходів, спроможних створити умови для реалізації прав і свобод людини через позитивний вплив на формування загальносоціальних гарантій³.

Зі змісту вищенаведеного судження правника про механізм, що

¹ Сеньов О. В. Механізми охорони прав людини: генезис та сучасний стан. URL : file:///C:/Users/6B0A~1/AppData/Local/Temp/VKhnUvs_2004_28_22.pdf.

² Олійник А. Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні. Дніпро: Ліра ЛДТД, 2018. С. 324-325.

³ Скакун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Еспада, 2009. С. 224.

становить предмет дослідження в частині його інституційного складника, впливає, що вчений необґрунтовано визнає компетентними (щоправда, незрозуміло, в якому значенні цього слова – чи компетентності, тобто обізнаності, чи компетенції, тобто як єдності предмета відання та державно-владних повноважень) міжнародні форуми й об'єднання громадян. При цьому вчений зараховує до вказаних суб'єктів посадових і службових осіб.

Водночас, зважаючи на положення теорії застосування норм права, міжнародні форуми й об'єднання громадян не визнаються вітчизняною правовою доктриною суб'єктами застосування як норм матеріального, так і норм процесуального права.

Аналіз змісту наукової статті В. Назарова свідчить про певну суперечність ученого в підході до розуміння поняття «механізм захисту прав людини в кримінальному провадженні». На підтвердження цієї тези наведемо такі судження вченого про предмет дослідження: 1) «сьогодні у кримінальному провадженні механізм захисту, як підсистема механізму захисту прав і свобод людини є, на нашу думку, пріоритетним напрямком діяльності правоохоронних органів щодо відновлення порушеного права та неприпустимості такого порушення, а також створення відповідних правових гарантій»; 2) «механізм захисту прав особи у кримінальному провадженні» – це внутрішньо узгоджена структура відповідних органів, установ, посадових осіб, що впливають на його хід і наслідки, а також осіб, які допускаються чи залучаються до розслідування й розгляду кримінальних справ з метою поновлення необґрунтовано обмежених чи незаконно порушених конституційних прав осіб¹. Обидва вищенаведені судження науковця про предмет дослідження вважаємо методологічно некоректними, оскільки в першому випадку правник ототожнює цей механізм із правоохоронною функцією держави (функція традиційно в правовій доктрині визначається як напрям), а в другому – з внутрішньо узгодженою структурою суб'єктів, а також необґрунтовано розширює коло суб'єктів, які утворюють його інституційний складник.

У контексті питання, що досліджується нами, заслуговують на увагу окремі умовиводи, зроблені І. Грицай у роботі «Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: питання теорії і практики». Як стверджує дослідниця, механізм забезпечення принципу гендерної

¹ Назаров В. В. Особливості механізму захисту прав людини у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2009. № 1. С. 385–391. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index. с. 389.

рівності є складником комплексного механізму забезпечення прав і свобод людини. Це складна, структурована, динамічна, комплексна система, що через нормативно-правовий та інституційний (організаційно-правовий) складники цілеспрямовано забезпечує й упроваджує в усі сфери суспільного життя принцип гендерної рівності¹.

До ознак цього механізму (зокрема належної моделі його організації) правник зараховує:

1) правову регламентованість, яку вчений вважає головною ознакою цього механізму. Юридичні механізми у правовій державі організовані за допомогою методів і засобів правового регулювання²;

2) системність, логічність і функціональний зміст. Зважаючи на діалектичний зв'язок частини та цілого, інтерпретацію категорії «система», правник, посилаючись на роботу К. Сороки³, до властивостей системності зараховує такі: цілісність; якісну визначеність; відмежованість стосовно середовища; гетерогенність і структурованість; взаємодію частин системи між собою; взаємодію і зв'язок з навколишнім середовищем; наявність інтегральних характеристик; емерджентність; наявність цілей і їх сукупності⁴. Системність, вважає І. Грицай, нерозривно пов'язана з логічністю як зв'язків, так і механізмів загалом, а цілісність розглядається нею як складник системності, якісна характеристика юридичного механізму, що, на думку автора, притаманна не всім механізмам. Функціональний зміст досліджуваного механізму, за задумом автора, означає виконання ним певної системи функцій з метою підтримки та зміни соціальної системи, при цьому всі його елементи і складники виконують власні визначені функції;

3) динамізм і стабільність. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності є динамічним явищем, таким, що постійно розвивається, трансформується, вдосконалюється. Проте для цього механізму, як і законодавства, що регламентує його, характерним є поєднання динамізму і стабільності (тривалого збереження певного якісного стану, його передбачуваність)⁵;

4) цілеспрямованість як риса досліджуваного механізму означає,

¹ Грицай. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.

² Там само. С. 109-110.

³ Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник. Харків : ХМАМГ, 2004. С. 17.

⁴ Грицай. О. Зазнач. твір. С. 110.

⁵ Там само. С. 111.

що його функціонування орієнтоване на досягнення певної мети – реалізацію основоположного правового принципу рівності в суспільстві через досягнення реального стану рівності чоловіків і жінок у всіх сферах життєдіяльності. Мета й цілі механізму забезпечення принципу гендерної рівності, вважає автор, визначають його функціональне спрямування та ціннісне значення;

5) гарантованість. Дієвість механізму забезпечення принципу гендерної рівності залежить і від його належного гарантування. Гарантованість механізму означає наявність загальних і спеціальних умов і засобів, що фактично забезпечують його функціонування;

6) постійний характер та ефективність. Важливими умовами реалізації механізму забезпечення принципу гендерної рівності є його постійний характер та ефективність. Головна роль досліджуваного механізму зводиться не тільки до розроблення й упровадження стратегії забезпечення рівних прав і можливостей, а й до спостереження за виконанням і реалізацією програм і проєктів щодо поліпшення статусу жінок і чоловіків. Механізми забезпечення гендерної рівності виконують роль каталізатора інтеграції гендерної проблематики в систему прийняття рішень та управління. Досягнення мети й цілей забезпечення принципу гендерної рівності не є підставою для припинення існування відповідного механізму. Ефективність механізму – це співвідношення між його функціонуванням і реально досягнутими цілями¹.

Аналіз вищенаведених суджень І. Грицай про досліджуване нею явище державно-правової дійсності дає підстави для таких проміжних висновків, що мають методологічне значення в плані розуміння категорії «механізм охорони прав людини»:

1) зважаючи на пропоновану правником дефініцію поняття «механізм забезпечення принципу гендерної рівності», вважаємо необґрунтованим виокремлення як самостійної такої суттєвої ознаки досліджуваного поняття, як правова регламентованість. Підтвердженням цього умовиводу є ті положення теорії правового регулювання суспільних відносин, що торкаються його предмета. За усталеним у правовій доктрині підходом, явищем, що об'єктивно потребує та може бути врегульоване за допомогою права, є не юридичний механізм, як стверджує автор, а суспільні відносини (або поведінка суб'єктів, якщо не вважати її об'єктом правового регулювання);

¹Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. С. 112.

2) не можна погодитися з позицією автора щодо виокремлення як самостійної риси досліджуваного механізму його гарантованості. Підтвердженням цьому є той факт, що досліджуваний феномен у змістовому плані є ні чим іншим, як системою гарантій, на чому неодноразово наголошувалося вище;

3) предметом дискусії вважаємо й такі виокремлені правником суттєві ознаки поняття «механізм забезпечення принципу гендерної рівності», як постійний характер та ефективність. Ефективність функціонування будь-якого механізму є не його суттєвою ознакою, як стверджує автор, а показником дієвості. Як свідчить вітчизняна юридична практика, чинні в Україні механізми забезпечення прав людини мають різний ступінь ефективності.

Не вважаємо суттєвою ознакою поняття, що становить предмет дослідження, і його темпоральну характеристику, яка в пізнавальному плані може бути використана по-іншому, наприклад, як критерій для видової диференціації. Підтвердженням цьому є нормативно-правовий припис, закріплений у ч. 2 ст. 3 Основного Закону України, відповідно до якого утвердження й забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави, що в доктрині конституційного права відображений як основна функція Української держави¹, яка крім того ж повинна здійснюватись на постійній основі;

4) не поділяємо думку автора про визнання суттєвою ознакою поняття «механізм забезпечення принципу гендерної рівності» його логічність, адже вказана риса характеризує виключно процес інтелектуальної діяльності людини – її мислення;

5) однак достатньо переконливими є ті теоретичні положення, що характеризують це явище державно-правової дійсності як функціонуючу заради досягнення визначеної мети динамічну систему: системність і функціональний зміст; динамізм і стабільність; цілеспрямованість тощо.

Аналіз усього вищевикладеного дає підстави для таких умовиводів, що мають методологічне значення для формулювання дефініції досліджуваного поняття й торкаються його змістового та функціонального аспектів:

1) найбільш усталеним у сучасній правничій науці є погляд учених на механізм охорони прав людини як систему правових (юридичних) засобів. На нашу думку, такий підхід вимагає суттєвого коригування. Аргументом на користь такого умовиводу слугує той факт, що: а) далеко

¹ Погорілко В. Ф. Знач. твір. С. 160.

не всі юридичні засоби мають відношення до цього механізму; б) його зміст, як впливає з аналізованих нами вище дефініцій досліджуваної категорії, обґрунтованих О. Петришиним і Г. Христовою, Л. Морозовою, В. Серьогіним та ін., з усією очевидністю й необхідністю повинен містити в собі інституційний складник, що не охоплюється обсягом поняття «юридичні засоби»;

2) з огляду на з'ясоване нами в попередній частині цього дослідження смислове навантаження терміна «охорона»¹, функціональне призначення механізму охорони прав людини вбачаємо в запобіганні порушенню прав і свобод людини, припиненні протиправної поведінки, відновленні порушеного права та притягненні винних до юридичної відповідальності.

З урахуванням вищевикладеного, досліджувана нами загальнотеоретична категорія може бути визначена в такий спосіб: «механізм охорони прав людини – це система суспільних і державних інститутів, а також юридичних засобів, які забезпечують їх (інститутів) організацію та діяльність, спрямовану на запобігання порушенню прав і свобод людини, припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права, відшкодування завданої шкоди та притягнення винних до юридичної відповідальності». Аналіз запропонованої дефініції дає змогу виокремити такі суттєві ознаки досліджуваного поняття:

1. Є соціально-правовим явищем: соціальним тому, що його інституційний складник не обмежується державними органами, їхніми службовими й посадовими особами, а правовим тому, що вказані інститути організовані та функціонують за допомогою права й інших юридичних засобів.

2. Це системне утворення, адже являє собою множину різних елементів, поєднаних між собою зв'язками й відносинами.

3. Є динамічним утворенням, що: а) постійно розвивається, вдосконалюється; б) в структурному відношенні містить у собі елементи, які відображують рух правової матерії, як-то: правовідносини, правова поведінка, правоохоронна діяльність.

4. Характеризується цілеспрямованістю. Реальне функціонування цього механізму спрямоване на досягнення стратегічної мети – утвердження правопорядку, що опосередковується такими проміжними

¹ Єрмоленко Я. В. Юридичний термін «механізм охорони прав людини»: питання смислового навантаження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 65–70.

цілями, як запобігання фактам порушенням прав і свобод людини, припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права, відшкодування завданої шкоди та притягнення винних до юридичної відповідальності

Загальнотеоретична характеристика механізму охорони прав людини не обмежується розкриттям змісту цієї категорії, але й із необхідністю вимагає з'ясування співвідношення з суміжними поняттями, як то: «механізм держави», «юридичні засоби» та «механізм правового регулювання».

Для вирішення цього завдання найбільш доцільним вважаємо такий його алгоритм: на першому етапі – розкриття змісту понять, що становлять предмет порівняльного аналізу, а також виокремлення їх суттєвих ознак; на другому – з'ясування спільних та відмінних рис цих загальнотеоретичних категорій.

Оскільки порівняльний аналіз буде торкатися не лише змісту цього поняття механізм охорони прав людини, але й його обсягу понять, важливе значення має визначення структури цього складного та динамічного явища правової дійсності.

Здійснений нами аналіз доктринальних джерел щодо предмета дослідження свідчить про відсутність єдності у поглядах учених на визначення внутрішньої структури механізму охорони прав людини. З одного боку, це питання не є новим для правничої науки (внесок у його розробку зробили вітчизняні правники: Ю. Ведерніков, А. Колодій, А. Кучук, А. Олійник, І. Сердюк, О. Скакун, В. Тацій, Ю. Тодика, Н. Ярмиш та ін.), а з іншого – праці цих авторів вирізняються недостатньо повною характеристикою елементного складу цього механізму.

З огляду на цей факт, у розрізі нашого дослідження указана гносеологічна ситуація вимагає окремої уваги. Тобто перед нами здійснено спробу не тільки розглянути наявні в сучасній правничій науці підходи до визначення елементного складу структури механізму охорони прав людини, але й обґрунтувати власний концепт внутрішньої будови вищевказаного явища державно-правової дійсності.

Досягнення цієї дослідницької мети вимагає опори на відповідний теоретичний інструментарій, що складається із:

- 1) світоглядного діалектичного підходу, який ґрунтується на принципах розвитку досліджуваного явища, а також його взаємозв'язку з іншими правовими феноменами, передусім механізмами реалізації та

захисту прав людини. Значний пізнавальний потенціал цього методу зумовлений такими категоріями діалектики, як система та структура. З погляду філософії система являє собою цілісну сукупність елементів, у якій всі вони настільки пов'язані один з одним, що стосовно інших систем являють собою єдине ціле¹.

Щодо структури слухним вважаємо зауваження Д. Керімова, який наголошував на необхідності розрізняти внутрішню та зовнішню структури правових явищ: внутрішню структуру становить певний зв'язок частин єдиного цілісного правового утворення, а зовнішню – певний зв'язок цілісного правового утворення з іншими правовими явищами². Внутрішня структура, наприклад, механізму охорони прав людини утворюється з певного зв'язку між її частинами – підсистемами: інституційною, нормативною, функціональною (за задумом Ю. Ведернікова та А. Кучука)³, а зовнішня – з певного зв'язку між механізмом охорони прав людини та іншими елементами соціально-правового механізму забезпечення прав людини;

2) антропологічного підходу, що ґрунтується на таких важливих первинних антропних властивостях фізичної особи, як її розум і воля, бо значною мірою саме з ними національне законодавство України пов'язує юридичні властивості суб'єктів правоохоронних та правозахисних відносин, як-то їх правоздатність, дієздатність, деліктоздатність⁴. Тобто визнання фізичної чи юридичної особи праводієздатною є необхідною передумовою для вступу у вказані правовідносини, в межах яких реалізуються їх повноваження з охорони прав людини;

3) структурно-функціонального методу, що дозволяє з'ясувати внутрішню будову механізму охорони прав людини, а також функціональне призначення кожної з його складових елементів.

Вище нами було розкрито зміст поняття «механізм охорони прав людини». Аналіз змісту цього судження свідчить про належність

¹ Куракін О. М. Поняття та загальна характеристика системи права // Теорія держави і права : підручник / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і допов. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. С. 261.

² Там само. С. 181-182.

³ Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект : монограф. Київ : Знання України, 2009. С. 176.

⁴ Сердюк І. А. Антропологічний підхід у дослідженні правових актів. *Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти : матеріали Регіональної науково-практ. конф. з нагоди 72-ї річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Дніпро, 9 груд. 2020 р.)* ; уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. М. Сердюк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. С. 30-31.

досліджуваному механізму принаймні таких складових, як суб'єкти, що здійснюють правоохоронну діяльність, а також юридичні засоби, що ними послуговуються згадані суб'єкти для досягнення мети правоохорони.

Здобутком науки теорії держави і права є наявні визначення понять соціально-правовий механізм забезпечення прав людини, механізм (гарантії) реалізації прав і свобод людини, механізм (гарантії) охорони прав людини та механізм (гарантії) захисту прав людини, які стали підґрунтям для подальших наукових розвідок у цій царині¹. Водночас поза увагою правників здебільше залишається характеристика елементного складу вищезгаданих механізмів.

Праці деяких авторів хоча й не містить теоретичних положень, що торкаються поняття та механізму охорони прав людини, однак в роботі знайшли своє висвітлення окремі юридичні механізми захисту прав і свобод людини, а саме: конституційний контроль, судовий захист прав і свобод людини і громадянина, адміністративно-правові форми захисту прав і свобод людини і громадянина, інститут парламентського Уповноваженого з прав людини (омбудсмена), право на петицію, процедура Хабеас корпус (лат. *habeas corpus*) та ін.

Дослідники під час висвітлення відмінних рис правової держави наголошують, що для виконання своєї основної функції – захисту та охорони прав і свобод громадянина така держава повинна створити систему процедур, механізмів, інститутів, що гарантуватимуть захист суб'єктивних прав людини. Учена хоча й не надає характеристики механізму забезпечення прав людини та його елементів, проте наголошує, що ці процедури, механізми, інститути не є сталими; вони знаходяться в динаміці, удосконалюються, враховують зміни, що відбуваються в суспільному житті.

У монографії «Конституційне право людини й громадянина на освіту в Україні» було сформульовано поняття державно-правового механізму забезпечення вищезгаданої можливості, а також виокремлено складові цього механізму².

А. Олійник окремий підрозділ своєї наукової праці «Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод

¹ Скаун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. С. 224-225.

² Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2008. С. 104-105.

людини і громадянина в Україні» присвятив механізму забезпечення конституційних свобод. Торкаючись питання внутрішньої структури цього механізму, автор виокремлює механізм реалізації конституційних свобод, а механізм охорони основних свобод людини і громадянина залишився поза увагою вченого¹.

Правники Ю. Ведерніков й А. Кучук у своїй науковій праці «Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект» акцентували на механізмі правоохоронної діяльності та виокремили його елементи (тобто, запропонували структуру цього механізму). Учені вважають, що такий механізм містить в собі інституційний, нормативний і функціональний компоненти.

Щодо інституційної складової механізму правоохорони, то до неї науковці відносять суб'єктів правоохоронної діяльності, розуміючи під ними органи та організації, які спеціально уповноважені державою на професійній основі на підставі та відповідно до закону, а у випадках встановлених законом – у відповідній процесуальній формі із застосуванням правових засобів діяльності, спрямовану на охорону прав і свобод людини і громадянина, законності та правопорядку, усіх врегульованих правом суспільних відносин².

До правоохоронних органів Ю. Ведерніков й А. Кучук відносять суди, прокуратуру, поліцію, податкову поліцію, Службу безпеки України, Управління державної охорони України, Військову службу правопорядку у Збройних Силах України, Державну прикордонну службу України, Державну кримінально-виконавчу службу. Суб'єктами правоохоронної діяльності, на думку вчених, є Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Генеральний прокурор України, Всеукраїнський комітет захисту прав людини, правозахисні групи та об'єднання (Харківська правозахисна група, комітет «Правозахисник» (м. Миколаїв та ін.), адвокатура (адвокатські колегії, фірми та контори), юридичні особи і громадяни-підприємці, які надають юридичні послуги. Науковці резюмують, що суб'єктами правоохоронної діяльності є як правоохоронні органи (наділені державно-владними повноваженнями), так і громадські організації, що здійснюють правоохоронну діяльність, особливо акцентують на ролі адвокатури³.

¹ Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. Київ : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

² Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Зазнач. твір. С. 176.

³ Там само. С. 127-138.

Нормативний компонент механізму правоохоронної діяльності, на думку дослідників, становить система нормативно-правових актів, що визначає правовий статус, повноваження правоохоронних органів та організацій, основи контролю та нагляду за їх діяльністю тощо. Вчені обґрунтовано зазначають, що: а) ця складова механізму правоохоронної діяльності перебуває на стадії становлення; б) чинне законодавство з питання правоохорони потребує удосконалення та усунення суперечностей, а також чіткого розмежування компетенції всіх суб'єктів правоохоронної діяльності для уникнення дублювання їх завдань в одній сфері¹.

До функціонального елементу механізму правоохорони Ю. Ведерніков та А. Кучук відносять власне правоохоронну діяльність, акцентуючи на таких її об'єктах: 1) невід'ємних (природних) правах і свободах людини та правах людини у позитивістському розумінні (суб'єктивне право і законні інтереси); 2) засадах конституційного ладу, включно з основами суспільного й державного ладу, що визначені конституційними нормами, та засадах місцевого самоврядування; 3) режимі законності у суспільстві; 4) правопорядку як стану суспільних відносин; 5) безпеці особи, суспільства і держави; 6) стані правосвідомості і правової культури в суспільстві.

Предметом впливу з боку суб'єктів правоохоронної діяльності дослідники вважають правопорушення та інші явища, що їх зумовлюють, зловживання правом тощо. Вчені зауважують, що в процесі правоохорони застосовуються переважно правові засоби – норми права, правові категорії, юридична техніка, а також різні предмети матеріального світу, що допомагають правоохоронним органам та організаціям виконувати свої завдання та реалізовувати функції².

Загалом, поділяючи думку Ю. Ведернікова та А. Кучука щодо визначеної вченими структури механізму правоохоронної діяльності (правоохорони), все ж вважаємо за необхідне зробити деякі уточнення, що мають методологічне значення в плані вирішення конкретних наукових завдань, що забезпечують досягнення визначеної дослідницької мети: 1) суб'єктів правоохоронної діяльності коректніше диференціювати на тих, які наділені державно-владними повноваженнями, та які здійснюють правоохоронну діяльність (правоохоронні органи), та суб'єктів, які здійснюють правозахисну

¹ Там само. С. 137.

² Там само. С. 127-138.

діяльність (правозахисні інститути: адвокатура, громадські організації (правозахисні групи); 2) нормативний компонент механізму правоохорони не можна зводити лише до системи нормативно-правових актів, адже національне законодавство України містить у собі й міжнародні договори у галузі прав людини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; 3) до правових засобів, що застосовуються в процесі правоохорони, дослідниками некоректно віднесено правові категорії, що тлумачаться як універсальні родові поняття, якими оперує сучасна правнича наука.

Поza увагою вчених залишилися суб'єктивні елементи, значний масив юридичних засобів, задіяних у цьому механізмі, а також зв'язки, які є необхідною складовою цього механізму як системи.

Аналіз сформульованого нами вище визначення поняття «механізм охорони прав людини» свідчить про те, що він повинен містити у собі щонайменше інституційний та інструментальний компоненти. Зважаючи на функціональне призначення згаданого механізму, до складу інструментального компоненту повинні входити: а) юридичні засоби запобігання порушенню прав і свобод людини; б) юридичні засоби припинення протиправної поведінки; в) юридичні засоби відновлення порушеного права й притягнення винних до юридичної відповідальності.

Нами вище наголошувалося, що структура механізму охорони прав людини має внутрішній і зовнішній прояви: зовнішня структура відображає його зв'язок з іншими складовими соціально-правового механізму забезпечення прав людини (з механізмом реалізації прав людини та з механізмом захисту прав людини), а внутрішня побудова являє собою тісні зв'язки частин цього механізму як цілісного правового утворення¹. Ми частково підтримуємо позицію тих учених, які в структурі механізму охорони прав людини виокремлюють його інституційну, нормативну й ідеологічну підсистеми. Водночас вважаємо, що елементному складу механізму охорони прав людини правниками приділено недостатньо уваги.

Спробуємо усунути цей недолік. Задля цього запропонуємо теоретичну модель структури досліджуваного державно-правового явища, що вміщує такі компоненти: суб'єктно-ідеологічний, інструментально-функціональний та комунікативний.

Принципово важливо під час характеристики механізму охорони

¹ Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Україні (загальнотеоретичний аспект) : дис. д-ра філософії: 081 «Право». Дніпро, 2020. С. 104-105.

прав людини виходити з того, що суб'єкти, які здійснюють правоохоронну і правозахисну діяльність (судові органи, органи охорони правопорядку України та правозахисні інституції), є учасниками правоохоронних і правозахисних відносин. Участь указаних суб'єктів у таких правовідносинах зумовлена їх правосуб'єктністю (правоздатністю, дієздатністю, деліктоздатністю), що впливає із первинних антропних властивостей людини, а саме: її розуму, волі, природної потреби у спілкуванні (комунікації). Вищевикладене зумовлює необхідність розгляду інституційної складової (тобто суб'єктів правоохорони) у єдності з їх правосвідомістю та правовою культурою. Така єдність утворює суб'єктно-ідеологічний компонент досліджуваного механізму охорони прав людини.

Розглянемо його більш розлого. В умовах розбудови України як соціальної і правової держави провідна роль у механізмі охорони прав людини належить судовим органам. Указаний умовивід підтверджується положеннями чинного законодавства, передусім Конституції України.

Правосуддя в Україні (а по суті, вирішення правових конфліктів на засадах справедливості) здійснюється виключно судами. Функцію здійснення правосуддя забезпечують:

1. Верховний Суд, вищі спеціалізовані, апеляційні та місцеві суди.

2. Конституційний Суд України, якому відводиться особлива роль у механізмі правоохорони: згідно з Основним законом держави цей державний орган:

1) вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність):

- законів та інших правових актів Верховної Ради України;
- актів Президента України;
- актів Кабінету Міністрів України;
- правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України;

3) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України¹.

3. Присяжні. Конституція України передбачає безпосередню участь народу у здійсненні правосуддя через присяжних (ч. 5 ст. 124 Основного закону). Вони, у складі суду присяжних, у випадках, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, здійснюють функцію

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами).

кримінального правосуддя.

4. Третейські суди. Національне законодавство України допускає можливість вирішення правових суперечок і третейськими судами – недержавними незалежними органами, що утворюються за угодою або відповідним рішенням заінтересованих фізичних та/або юридичних осіб у порядку, встановленому законодавством України, для вирішення спорів, що виникають із цивільних та господарських правовідносин¹.

Найбільш численною групою суб'єктів правоохоронної діяльності є правоохоронні органи держави, їх посадові та службові особи. У сучасній правничій науці під правоохоронним органом України запропоновано розуміти утворену державою в особі Верховної Ради України, Президента України або Кабінету Міністрів України, відповідно до конституційно-правових засад, структурно відокремлену, юридично оформлену частину державного апарату (колектив державних службовців), наділену державно-владними повноваженнями, що здійснюються у правових формах та правовими методами, а також матеріально-технічними і фінансовими ресурсами, необхідними для реалізації правоохоронної функції держави².

Принагідно зазначити, що у чинному вітчизняному законодавстві України відсутній вичерпний перелік правоохоронних органів, а ситуація, що склалася на рівні закону із визначенням понятійного апарату системи правоохоронних органів України та їх функціонального призначення, вимагає подальших наукових розвідок. Чинником, що ускладнює її вирішення, є вживаний суб'єктом законотворчості у ст. 131-1 Основного закону термін «органи правопорядку».

Ми повністю підтримуємо позицію В. Тація в частині збереження терміно-поняття «правоохоронні органи» як узагальнюючого для цього виду суб'єктів правоохорони і лише частково – в частині диференціації суб'єктів на органи охорони правопорядку, які у своєму складі мають озброєні формування, та контрольні (юрисдикційні) органи виконавчої влади³.

Питання визначення змісту й обсягу поняття «орган охорони

¹ Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. Ст. 412.

² Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. С. 84-85.

³ Тацій В. Я. Поняття та система правоохоронних органів: у контексті системних змін до Конституції України. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. Харків : Право, 2012. № 4 (71). С. 4-6.

правопорядку України» досліджувалося у межах самостійної наукової праці. У монографії В. Боняк «Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект» визначення поняття «орган охорони правопорядку» сформульовано у такий спосіб: цей орган являє собою утворену державою відповідно до конституційно-правових засад структурно відокремлену, юридично оформлену частину державного апарату (колектив державних службовців), що у своєму складі, як правило, має військові підрозділи, працівники якого наділені правом застосування легального примусу (включно з вогнепальною зброєю). Його основна та повсякденна діяльність спрямована на реалізацію державної політики у сфері охорони прав, свобод і законних інтересів людини, забезпечення законності та правопорядку в суспільстві¹.

Зважаючи на положення чинного національного законодавства, передусім статусного, обсяг цього поняття у сучасному вимірі становлять такі державні інституції: Національна поліція України, Служба безпеки України, Служба зовнішньої розвідки України, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, Національна гвардія України, органи військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Управління державної охорони, Державна прикордонна служба України, Бюро економічної безпеки України, розвідувальний орган Міністерства оборони України, прокуратура (включно з Спеціалізованою антикорупційною прокуратурою).

Зауважимо, що хоча для прокуратури й не характерна така суттєва ознака категорії «орган охорони правопорядку України» як наявність у її структурі озброєних воєнізованих формувань, однак цьому органу публічної влади відведена важлива роль у здійсненні правоохорони, що впливає зі змісту ст. 131-1 Конституції України, в якій закріплено, що прокуратура здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями *органів правопорядку*;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках

¹ Боняк В. О. Знач. твір. С. 103.

і в порядку, що визначені законом¹.

Щодо органів правопорядку то, як вважає дослідниця Н. Ярмиш, однойменний термін не вживається в тексті інших законів та підзаконних нормативних актах України і є невідомим для вітчизняної юридичної науки, а завданням науковців є з'ясування його змісту. З метою уникнення плутанини вона пропонує розглядати його як аналог запропонованого В. Тацієм терміна «органи охорони правопорядку»².

Як нами зазначалося вище, окрему підгрупу суб'єктів правоохоронної діяльності становлять правозахисні інституції, до яких, з огляду на здійснювані ними функції, належать: Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, на якого покладено здійснення на постійній основі парламентського контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина та захист прав кожного на території України і в межах юрисдикції держави³, Уповноважений Президента України з прав дитини, який забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері⁴, адвокатура (недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому законодавством)⁵ та громадські організації як добровільні об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних та інших інтересів⁶, включно й правозахисні організації як особливий вид недержавних неприбуткових організацій,

¹ Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами).

² Ярмиш Н. Зміст терміна «органи правопорядку», використаного у статті 131-1 Конституції України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4(46). С. 83.

³ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

⁴ Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини : Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. №811/2011. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/8112011-13443>.

⁵ Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 5 липня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

⁶ Про громадські об'єднання : Закон України від 22 березня 2012 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 1. Ст. 1.

діяльність яких спрямована на утвердження й захист прав людини і основоположних свобод, ефективний контроль за їхнім дотриманням державою, її органами і посадовими особами¹.

Ідеологічна складова досліджуваного компоненту механізму охорони прав людини, на чому наголошувалося вище, містить у собі правову свідомість і правову культуру суб'єктів правової охорони та правового захисту.

У юридичній науці категорію правосвідомість визначають по-різному: то як систему ідей, уявлень, емоцій і почуттів, які виражають ставлення індивіда, групи суспільства до чинного, минулого та бажаного права, а також до діяльності, пов'язаної з правом²; то як сукупність ідей, уявлень та почуттів про чинне і бажане право, про дії органів і осіб у сфері правового регулювання³; то як різновид суспільної свідомості, що відображає в правових чуттєво-раціональних формах наявну правову дійсність, правові явища, що існували в минулому, і бажані правові явища, здійснює нормативно-регулюючу дію на соціальну діяльність людей.

Правосвідомість, зазначає М. Черкас, будучи явищем ідеальним, не підлягає механічному поділу на основні елементи; це не застигла, а динамічна система елементів, що відбиває все багатоманіття форм руху правової матерії, і її структура не може бути розкрита в якійсь одній площині⁴.

Зважаючи на предмет нашого дослідження, акцентуємо на тому виді правосвідомості, що притаманний юристам-практикам, які здійснюють правоохоронну та правозахисну діяльність. Йдеться про професійну правосвідомість, якій характерні такі риси:

а) її носії, як правило, мають спеціалізовані правові знання, здобуті у закладах вищої освіти (в тому числі зі специфічними умовами навчання), які здійснюють підготовку правників і правоохоронців. Зауважимо, що відповідно до Концепції розвитку юридичної освіти, остання в найближчій перспективі повинна зазнати суттєвих змін у

¹ Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій. URL : <https://khp.org/1084630553>.

² Скаун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. С. 640.

³ Тацій В., Тодика Ю. Конституція України і правосвідомість юристів. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4. С. 44.

⁴ Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання : монографія. Харків : Право, 2014. С. 30-31.

частині структури, змісту, організації та методів навчання; очікується, що якість професійної підготовки майбутніх правників буде підвищена, а навички та компетентності здобувачів юридичної освіти будуть наближені до вимог юридичної професії¹;

б) визнання її носіями – суб'єктами правоохорони – спільної системи цінностей, в якій найвищою соціальною цінністю є людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека;

в) спільність позитивних правових настанов, що виявляються в готовності носіїв цього виду правосвідомості охороняти та захищати права і свободи людини. Відповідна правова настанова формується на основі змісту конституційного припису, за яким утвердження забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави, а отже, її органів, їх посадових і службових осіб².

Як відомо, є різні види юридичної діяльності, а отже, й різні юридичні професії. Цей чинник зумовлює наявність окремих підвидів професійної правосвідомості (наприклад, суддів, прокурорів, адвокатів, працівників органів охорони правопорядку тощо)³.

Питання з'ясування особливостей правосвідомості представників окремих видів юридичних професій становить самостійний предмет дослідження. У межах цієї роботи автор обмежить лише характеристикою професійної правосвідомості суддів.

Ю. Грошевий, торкаючись професійної правосвідомості суддів, наголошує, що її носії становлять однорідну в професійному і соціально-психологічному плані групу, яка об'єднана спільністю завдань і цілей діяльності, методу і процесуальної форми реалізації норм права під час вирішення кримінальних і цивільних справ⁴.

На особливостях правосвідомості суддів Конституційного Суду України акцентували В. Тацій та Ю. Тодика. Правники, не применшуючи ролі правосвідомості юристів інших державних структур, зазначають, що роль правосвідомості суддів Конституційного Суду має особливе

¹ Комітет Верховної Ради України затвердив Концепцію розвитку юридичної освіти. URL: <https://uba.ua/ukr/news/8415/>.

² Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

³ Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2013. № 1(7). URL : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13riopp.pdf>.

⁴ Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 249.

значення, оскільки вона безпосередньо пов'язана з конституційною матерією, забезпеченням конституційної законності, яка загалом визначає законність і правопорядок в державі і тому до них (*суддів КСУ – авторське*) ставляться досить високі вимоги, навіть більш суворі, ніж ті, що висувуються до претендента на пост Президента України¹.

Теоретичну модель правосвідомості судді Конституційного Суду України в її сучасному вимірі, на нашу думку, мають характеризувати такі риси:

1) пізнання природи правових явищ, передусім, конституційно-правових, на сутнісному, глибинному рівні; досконале володіння теоретичним інструментарієм, тобто правилами і прийомами тлумачення правових принципів і норм. Якісний склад попередніх та чинного Конституційного Суду України свідчить про те, що у своїй більшості судді мають доктринальний рівень правосвідомості, в структурі якого переважає ідеологічна складова;

2) почуття нетерпимості до юридичних фактів порушення Конституції України з боку Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також готовність до їх припинення шляхом негативної правотворчості;

3) з-поміж цільових установок пріоритет надається утвердженню принципу верховенства права та верховенства Конституції України, забезпеченню прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності. Важливим мотиваційним чинником є відчуття їх (суддів Конституційного Суду) особливої місії – причетності до розбудови України як правової держави.

В юридичній літературі обґрунтовано наголошується на тому, що проблеми формування громадянського суспільства та розбудови демократичної правової держави безпосередньо пов'язані з рівнем правосвідомості і правової культури кожної особистості, і особливо тих осіб, що гарантують і надалі гарантуватимуть верховенство права².

Зі змісту вищенаведеного судження випливає дуже важливий в методологічному плані висновок про діалектичний взаємозв'язок між рівнем правосвідомості та рівнем правової культури, як кожної

¹ Тацій В., Тодика Ю. Зазнач. твір. С. 51.

² Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура: поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL : http://www.lsej.org.ua/4_2021/15.pdf. с. 64.

особистості загалом, так і суб'єктів правоохоронної діяльності зокрема. Огляд доктринальних джерел, в яких розглядається поняття правової культури, свідчить про різну інтерпретацію цього поняття представниками правничої науки. На підтвердження цієї тези наведемо судження про правову культуру, запропоновані вітчизняними правниками І. Яковюком та Н. Ухановою.

Як стверджує І. Яковюк, правова культура являє собою якісний стан правового життя суспільства, який характеризується досягнутим рівнем розвитку правової системи – станом та рівнем правосвідомості, юридичної науки, системи законодавства, правозастосовної практики, законності і правопорядку, правової освіти, а також ступенем гарантованості, а саме охорони основних прав і свобод людини¹.

На думку Н. Уханової, правова культура є різновидом загальної культури, що становить систему цінностей, що досягнуті людством у галузі права, і стосується правової реальності певного суспільства. Дослідниця наголошує, що правова культура, виникає не сама по собі, а як результат процесу правової соціалізації особи, послідовне набуття правових знань, залучення до правових цінностей і культурних надбань суспільства, що унаслідок впливає на правомірну поведінку суб'єкта, його правову активність².

Аналіз вищенаведених визначень поняття правової культури в контексті функціонування механізму охорони прав людини свідчить про те, що досягнутий рівень розвитку національної правової системи прямо залежить від:

а) рівня професійної правосвідомості працівників судових органів, органів охорони правопорядку та правозахисних інституцій;

б) від стану розвитку юридичної науки, який визначається розробленістю актуальних проблем, пов'язаних з діяльністю вищевказаних органів та їх посадових осіб;

в) якості професійної підготовки майбутніх суддів, працівників правоохоронних та правозахисних органів у закладах вищої освіти юридичного профілю;

г) ступеня досконалості системи національного законодавства з питань охорони та захисту прав і свобод людини та техніко-юридичної

¹ Загальна теорія держави і права : підручник / за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2010. с. 550.

² Уханова Н. С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право*. 2019. № 2(29). С. 157.

досконалість й ефективність правових актів, що є результатом діяльності судових і правоохоронних органів та правозахисних інституцій.

Ефективність механізму охорони прав людини забезпечується його інструментально-функціональним компонентом, що становить сукупність юридичних засобів, які реалізуються в правоохоронній і правозахисній діяльності та у межах правоохоронних і правозахисних відносин відповідно. Під однойменним поняттям в теорії права запропоновано розуміти правові явища, що виражені в інструментах (установленнях) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей.

Не лише в пізнавальному, але й в практичному плані (в сенсі юридичної діяльності) важливе значення має запропонована деякими науковцями класифікація юридичних засобів. Вчені поділяють їх за такими критеріями:

- за ступенем складності на: а) первинні (елементарні), це найпростіші і неподільні приписи – суб'єктивні права і юридичні обов'язки, заохочення і покарання та б) комплексні (складні), комбіновані приписи, до складу яких входять більш прості (договір, норма, інститут, правовий режим);

- за роллю, яку вони виконують, діляться на: а) регулятивні (дозволи) та б) охоронні (засоби захисту);

- за предметом правового регулювання – на конституційні, адміністративні, цивільні, кримінальні;

- за характером: а) матеріально-правові (рекомендації) та б) процесуальні (позов);

- за значенням наслідків: на звичайні (штраф) та виняткові (смертна кара);

- за часом дії – на постійні (громадянство) і тимчасові (премія);

- за видом правового регулювання на: а) нормативні (встановлені в нормах права заборони) й б) індивідуальні (акт застосування права, акт реалізації прав і обов'язків);

- за інформаційно-психологічним спрямуванням – на стимулюючі (пільги) та обмежуючі (призупинення) тощо.

Для зручності загальнотеоретичної характеристики інструментальної складової цього компоненту диференціюємо юридичні засоби, задіяні в механізмі охорони прав людини, на такі види:

- 1) юридичні засоби, призначення яких полягає у створенні умов

для функціонування цього механізму;

2) юридичні засоби, що приводять його в дію (волевиявлення органів і посадових осіб органів публічної влади (конституційне подання, конституційне звернення)) та безпосереднє волевиявлення фізичних осіб та юридичних осіб приватного права (заява про злочин, конституційна скарга);

3) юридичні засоби, що використовуються безпосередньо для досягнення цілей механізму охорони прав людини, тобто забезпечують його телеологічний аспект.

Необхідною умовою функціонування механізму охорони прав людини є досконале законодавство, яке визначає правовий статус суб'єктів правоохорони та правового захисту, а також порядок їх юридично значущої діяльності.

До таких засобів належать, передусім, норми матеріального і процесуального законодавства, об'єктивовані в письмових джерелах права (переважно в законодавчих актах), що здійснюють регулятивний або охоронний вплив на суспільні відносини.

Під правовими нормами пропонуємо розуміти формально визначене правило поведінки загального характеру, що здійснює регулятивний та/або охоронний вплив на суспільні відносини, походить від громадянського суспільства, його інститутів чи держави, реалізація якого гарантована реальним застосуванням заходів державного примусу у разі порушення його вимог¹.

До правил поведінки та нетипових правових розпоряджень, які становлять нормативну основу механізму правоохорони, належать:

1) норми матеріального та процесуального права, що визначають конституційно- й адміністративно-правовий статус судових і правоохоронних органів (їх посадових і службових осіб), а також правозахисних інституцій. Ці норми об'єктивовані в так званих статусних законах: «Про судоустрій і статус суддів», «Про Національну поліцію», «Про Службу безпеки України», «Про Конституційний Суд України», «Про прокуратуру», «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» та ін.;

2) охоронні норми права (передусім, кримінального, адміністративного), що визначають вид та межі юридичної відповідальності осіб за вчинення правопорушень. Такі норми закріплені

¹Боняк В. О. Поняття «норма права» в сучасній правничій науці. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 18.

в кодифікованих актах – кодексах (Кримінальному, Кодекс України про адміністративні правопорушення, Митному) і в своїй сукупності становлять деліктне законодавство;

3) норми процесуального права, що: а) визначають процесуально-правовий статус суду, посадових і службових осіб правоохоронних органів, а також суб'єктів, чия роль у юридичному процесі зводиться до правового захисту; б) регулюють суспільні відносини, в межах яких вищезгадані суб'єкти реалізують свої процесуальні права й обов'язки. Такі норми знаходять своє закріплення в чинних джерелах процесуального права (Кодексі України про адміністративні правопорушення, Кримінальному процесуальному кодексі України, Кодексі адміністративного судочинства України та ін.);

4) норми, що конкретизують, деталізують приписи вищезгаданих правил поведінки. Вони закріплюються в підзаконних нормативно-правових актах, як-то в нормативно-правових актах (указах Президента України, нормативних наказах Міністерства внутрішніх справ тощо).

До цієї групи юридичних засобів, на нашу думку, необхідно віднести і правоінтерпретаційні акти (акти тлумачення норм права). Під однойменною категорією запропоновано розуміти забезпечене з боку держави аргументоване формально-обов'язкове волевиявлення органів публічної влади (їх посадових і службових осіб), що здійснює інформаційний вплив на свідомість праводієздатних суб'єктів права шляхом роз'яснення змісту норм права і приписів ненормативного характеру або окремих їх фрагментів, а в єдності з нормативно-правовим або правозастосовним актами також опосередкований регулятивний та/або охоронний вплив на їх поведінку, спричиняє юридичні наслідки і сприяє утвердженню принципу правої визначеності¹.

Вагоме значення в діяльності суб'єктів правоохорони мають також і акти неофіційного тлумачення, що їх диференціюють на такі: 1) акти тлумачення вчених-юристів; 2) офіційні акти тлумачення правових норм засобами масової інформації; 3) акти тлумачення громадських об'єднань, юристів-практиків, адвокатів, юрисконсультів тощо².

Важлива роль відводиться і тим засобам, які механізм охорони прав

¹ Сердюк І. А. Акт тлумачення норм права: поняття та особливості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 84.

² Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монограф. Харків : Факт, 2001. С. 89.

людини приводять у дію. До цієї групи необхідно віднести правові акти, що є підставою для виникнення правоохоронних і правозахисних відносин (конституційне подання, конституційне звернення, конституційна скарга, адміністративний і цивільний позови, повідомлення про вчинений злочин та ін.). Здебільшого такі звернення регламентовані нормами процесуального законодавства і мають відповідати встановленим вимогам як щодо їх змісту, так і форми (наприклад, ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», що передбачає вимоги до конституційної скарги).

Провідна роль в інструментально-функціональному компоненті механізму правоохорони належить тим юридичним засобам, за допомогою яких безпосередньо реалізується його функціональне призначення. Йдеться про такі види інструментів (установлень) і діянь (технологій): а) юридичні засоби запобігання порушенню прав і свобод людини; б) юридичні засоби припинення протиправної поведінки; в) юридичні засоби відновлення порушеного права й притягнення винних до юридичної відповідальності.

Дві перші групи юридичних засобів розглянемо на прикладі діяльності Національної поліції України, а третю – діяльності судових органів держави.

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про Національну поліцію», одним із завдань поліції є протидія злочинності, що передбачає вжиття заходів з профілактики кримінальних і адміністративних правопорушень, їх припинення та притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Стаття 23 цього законодавчого акта уповноважує поліцейських на вчинення таких дій, що мають яскраво виражену профілактичну спрямованість, як-от: здійснювати перевірку документів особи чи транспортного засобу; зупиняти транспортний засіб; вимагати від особи залишити місце і обмежити доступ до визначеної території; у невідкладних випадках, пов'язаних із урятуванням життя людей та їх майна під час надзвичайних ситуацій, проникати до житла особи без вмотивованого рішення суду та ін.

До юридичних засобів, що спрямовані на припинення поліцейськими правопорушень, можна віднести такі: застосування фізичного впливу (сили) (ст. 44); застосування спеціальних засобів (ст. 45); застосування вогнепальної зброї (ст. 46)¹.

¹ Про Національну поліцію : Закон України від 2 липня 2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40-41. Ст. 379.

Не менш важливе значення мають і ті юридичні засоби, які забезпечують відновлення порушеного права, відшкодування завданих збитків, притягнення правопорушників до юридичної відповідальності, – йдеться про правозастосовні акти охоронної спрямованості, правові акти негативної правотворчості (наприклад, рішення Конституційного Суду України про визнання акта неконституційним, внаслідок ухвалення яких втрачають свою чинність нормативно-правові акти, що не відповідають Конституції України тощо); юридичні засоби захисту цивільних прав та інтересів судом, зокрема: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дії, яка порушує право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної (немайнової) шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб (ст. 16 Цивільного кодексу України)¹.

Характеристика інструментальної складової досліджуваного компоненту буде неповною, якщо ми залишимо поза увагою ті юридичні засоби, що забезпечують провадження у справах про адміністративні правопорушення, а також запобіжні заходи, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України.

Стаття 260 КУпАП допускає можливість адміністративного затримання особи, особистого огляду, огляду речей і вилучення речей та документів, у тому числі посвідчення водія, тимчасового затримання транспортного засобу, відсторонення осіб від керування транспортними засобами, морськими, річковими, малими, спортивними суднами або водними мотоциклами та огляду на стан алкогольного, наркотичного чи іншого сп'яніння, а також щодо перебування під впливом лікарських препаратів, що знижують їх увагу та швидкість реакції. Такі заходи вживаються з метою припинення адміністративних правопорушень, коли вичерпано інші заходи впливу, встановлення особи, складення протоколу про адміністративне правопорушення².

¹ Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.

² Кодекс України про адміністративні правопорушення (ст. 213–330). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>.

До запобіжних заходів відповідно до ч. 1 ст. 176 КПК України належать такі:

- 1) особисте зобов'язання;
- 2) особиста порука;
- 3) застава;
- 4) домашній арешт;
- 5) тримання під вартою¹.

Вищенаведені юридичні заходи вживаються під час здійснення правоохоронної та правозахисної діяльності і в межах правоохоронних та правозахисних відносин відповідно. Вищезазначені елементи механізму охорони прав людини відображають функціональний аспект механізму охорони прав людини.

Згідно з усталеним у правничій науці підходом, під правоохоронною визнається діяльність компетентних органів держави, їх посадових і службових осіб з профілактики і припинення правопорушень та притягнення винних до юридичної відповідальності.

Правозахисна діяльність (від слова правозахисник – той, хто захищає чий-небудь громадянські права²) має спрямованість на захист прав і свобод людини.

Огляд доктринальних джерел свідчить про схожість у підходах до розуміння цієї категорії та її ознак, які не мають принципових розбіжностей, а саме під правозахисною розуміють діяльність правозахисних інституцій, спрямовану на надання кожній людині і громадянину, їх об'єднанням та юридичним особам правової допомоги щодо припинення порушень прав, притягнення винних до юридичної відповідальності, відновлення порушених, оспорюваних чи оскаржених прав і відшкодування спричинених порушенням права збитків³.

Дослідженню правоохоронних відносин присвятив свою роботу І. Сердюк⁴. Під правоохоронними відносинами правником було запропоновано таке судження, що розкриває зміст цього поняття: правоохоронні відносини – це правова форма соціальної взаємодії право-

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17/print>.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 917.

³ Корнієнко П. С. Теоретичний аналіз сутності і змісту конституційних основ правозахисної діяльності. URL : <https://media.neliti.com/media/publications/309104-theoretical-analysis-of-essence-and-cont-ba0eba39.pdf>.

⁴ Сердюк І. А. Основи теорії правоохоронних відносин : монограф. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. С. 39-40.

дієздатних суб'єктів, яка має владний характер, детермінована фактом вчинення правопорушення і має на меті його попередження чи припинення, відновлення порушеного права, притягнення правопорушника до певного виду юридичної відповідальності та уможлиблює примусове виконання ним суб'єктивного юридичного обов'язку, передбаченого законом або договором і опосередкованого правозастосовним актом¹.

Ним також було акцентовано на питанні з'ясування співвідношення терміно-понять «правоохоронні правовідносини» та «правозахисні правовідносини». На основі порівняльного аналізу правозахисних і правоохоронних відносин вчений зробив висновок про однорідність цих правових явищ, а на підтвердження цієї тези навів такі аргументи:

1) як правоохоронні, так і правозахисні відносини виникають із факту порушення прав людини і громадянина;

2) вони пов'язані з діяльністю спеціально уповноважених на те державних органів, на які нормами позитивного права покладено юридичний обов'язок захисту прав і свобод людини і громадянина та відновлення їх у разі порушення, а також притягнення винної особи до юридичної відповідальності;

3) такі відносини характеризуються юридичним зв'язком сторін, в якому уповноважена сторона (суб'єкт права на правовий захист) покладає відповідний юридичний обов'язок на іншу;

4) забезпечуються можливістю державного і міжнародного примусу².

Незважаючи на схожість цих відносин за сутнісно-змістовними ознаками, основну відмінність між ними ми вбачаємо, насамперед, у їх суб'єктному складі, а також юридичному змісті. Суб'єктивний склад уповноваженої сторони правоохоронних відносин є набагато ширшим порівняно із суб'єктним складом правозахисних відносин, що обмежується судом, а також правозахисними інституціями. Різняться вони і за своїм юридичним змістом, адже окремі правозахисні інституції, на відміну від правоохоронних органів, не наділені державно-владними повноваженнями (наприклад, адвокати, громадські правозахисні організації).

Цінність і функціональність механізму охорони прав людини як складного системного утворення забезпечується необхідною сукупністю

¹ Сердюк І. А. Зазнач. твір. С. 172-173.

² Там само. С. 39-40.

зв'язків між його елементами. Вони утворюють комунікативний компонент цього механізму.

Вважаємо за необхідне зробити деякі уточнення щодо назви цього компоненту. У Великому тлумачному словнику сучасної української мови зазначається, що термін «комунікативний» є прикметником до слів «комунікація» та «комунікативність».

Комунікація означає: 1) шляхи сполучення, лінії зв'язку тощо. 2. Обмін інформацією. 3. Те саме, що спілкування; зв'язок. Комунікативність трактується як: 1) здатність до спілкування, контактів; зв'язок, спілкування, контакти між ким -, чим-небудь; комунікабельність¹. З урахуванням вищенаведених інтерпретацій слів «комунікація» та «комунікативність» термін «комунікативний компонент» в аспекті механізму охорони прав людини означає не лише зв'язки між суб'єктами правоохоронної діяльності, але й зв'язки між іншими елементами цього механізму.

У науці терміно-поняття «зв'язок» як важлива складова понятійно-категоріального апарату науки та її термінологічного ряду означає те, що зв'язує, поєднує що-небудь з чим-небудь; відношення, що створює що-небудь, спільне між чим-небудь, взаємну залежність, обумовленість.

Екстраполяція наведеного підходу до розуміння вищезгаданого терміно-поняття на досліджуваний предмет механізм охорони прав людини свідчить про наявність таких зв'язків, що становлять його комунікативний компонент механізму охорони прав людини: 1) структурні зв'язки, що існують між елементами цього механізму і відображають його у статиці (наприклад, зв'язки між нормами і джерелами права; зв'язки між суб'єктами і нормами права; зв'язки між суб'єктами правоохоронної діяльності та їх правосвідомістю і правовою культурою та ін.); 2) функціональні зв'язки, що характеризують механізм охорони прав людини у динаміці (наприклад, зв'язки, що виникають між суб'єктами правоохоронної діяльності в процесі їх взаємодії між собою та іншими учасниками правовідносин; зв'язки між нормами права і правовідносинами; зв'язки між нормативно-правовими, правоінтерпретаційними та правозастосовними актами охоронної спрямованості тощо).

Вищевикладене щодо теоретичної моделі механізму охорони прав людини, дає змогу відобразити його внутрішню будову, яка містить у

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. С. 446.

собі:

1) суб'єктно-ідеологічний компонент, до складу якого входять суб'єкти правоохоронної діяльності (судові і правоохоронні органи та правозахисні інституції) в діалектичній єдності з притаманною цим суб'єктам професійною правовою свідомістю та правовою культурою;

2) інструментально-функціональний компонент, який містить у собі юридичні засоби, що спрямовані на: а) запобігання порушенню прав і свобод людини; б) припинення протиправної поведінки; в) відновлення порушеного права й притягнення винних до юридичної відповідальності; г) забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення та запобігання уникненню кримінальної відповідальності (заходи, передбачені Кримінальним процесуальним кодексом України).

Цей компонент доповнюють та логічно завершують правоохоронна і правозахисна діяльність та правоохоронні та правозахисні відносини, відповідно, в процесі та в межах яких реалізуються вищезгадані юридичні засоби;

3) комунікативний компонент механізму охорони прав людини становлять дві групи зв'язків: а) структурні зв'язки, що забезпечують його цілісність та єдність та б) функціональні зв'язки, що забезпечують його ефективність, дієвість.

Оскільки, як зазначалося нами вище, механізм охорони прав людини є складовою соціально-правового механізму забезпечення прав людини, питання з'ясування його структури не може бути обмежене лише встановленням елементів внутрішньої будови цього складного явища державно-правової дійсності та зв'язків між ними, але й вимагає визначення зовнішніх зв'язків із механізмами реалізації та захисту прав людини.

З'ясувавши зміст категорії «механізм охорони прав людини», її співвідношення із соціально-правовим механізмом забезпечення прав людини та внутрішню будову досліджуваного складного феномена державно-правової дійсності, треба зважити на те, що поняття «механізм охорони прав людини» є ідеальним відображенням явища соціально-правової дійсності, існуючого в просторових межах України. Звідси наступною другою категорією, яка повинна бути залучена для порівняльного аналізу, є «механізм Української держави».

У національній правовій доктрині вказане поняття інтерпретується вченими по-різному. Вивчення наукових підходів до проблеми його

визначення дозволило Л. Наливайко сформулювати таку авторську дефініцію: «механізм Української держави – це нормативно-визначена ієрархічна система державних інститутів – органів, підприємств, установ та інших структур, забезпечених необхідними організаційними, матеріально-технічними і фінансовими засобами з метою практичної реалізації функцій держави»¹.

Правник виокремлює такі чотири складові у змісті досліджуваного поняття: 1) правову – сукупність правових норм, що визначають систему державних інституцій, їх повноваження, форми і методи діяльності, способи реалізації завдань і функцій держави; 2) структурну – сукупність державних організацій: органів держави, державних підприємств, державних установ; 3) функціональну – система визначених функцій, для реалізації яких створені відповідні державні організації; 4) інструментальну – система передбачених законодавством повноважень, способів, методів, прийомів і засобів реалізації державних функцій. Вони знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності².

У науковій праці «Конституційно-правові засади організації та функціонування органів охорони правопорядку України: проблеми теорії і практики» категорію механізм Української держави визначено як утворену на основі конституційно-правових засад, структурно організовану цілісну систему реально працюючих державних організацій (підприємств, установ, органів), забезпечених необхідними матеріально-технічними та фінансовими ресурсами, за посередництвом яких вирішуються завдання та здійснюються функції держави³.

Суттєвими ознаками цієї категорії визначено такі: 1) системний характер цього утворення, що за своїм функціональним призначенням складається з різних видів державних організацій (державні органи, державні підприємства, державні установи); 2) діяльність таких організацій спрямована на вирішення завдань і здійснення функцій держави; 3) організація та функціонування інституційної складової правової держави мають здійснюватися виключно на правових засадах; 4) його дієвість, що зумовлюється цілеспрямованістю та результативністю діяльності державних організацій, які утворюють цей

¹ Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель. Харків : Право, 2009. С. 435.

² Там само. С. 531 – 532.

³ Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. С. 97-98.

механізм¹.

Як обґрунтовано наголошується в науковій літературі, категорія механізм держави відображає її (держави) інституційну складову, тому обсяг цього поняття з необхідністю містить в собі сукупність державних організацій, а саме: державних органів, державних підприємств, державних установ та інших інституцій (наприклад, Збройні Сили).

Аналіз вищенаведених суджень правників про механізм охорони прав людини та механізм Української держави дає підстави для виокремлення таких їх спільних рис і відмінностей:

1) вищезгадані механізми являють собою складні, системні та динамічні явища, що характеризуються цілеспрямованістю;

2) проте, інституційна складова механізму охорони прав людини є значно ширшою, аніж аналогічна складова держави, оскільки остання обмежується лише державними організаціями;

3) вказані механізми різняться за своєю функціональною спрямованістю. Сама назва механізму охорони прав людини свідчить про його охоронну спрямованість, у той час як за допомогою механізму держави здійснюється весь спектр функцій, необхідних для нормального функціонування державно організованого суспільства, включно з правоохороною;

4) поняття, що становлять предмет порівняльного аналізу, відмінні за своїм обсягом. Якщо механізм держави включає в себе державні органи, державні підприємства, державні установи й інші державні інститути, то механізм охорони прав людини охоплює собою не лише інституційну складову, представлену судовими і правоохоронними органами держави й інститутами громадянського суспільства, які здійснюють правозахисні функції, але й юридичні засоби, за допомогою яких усуваються можливі перешкоди, що постають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права.

Оскільки найбільш усталеним у сучасній правничій науці є погляд учених на механізм охорони прав людини як систему правових (юридичних) засобів, це зумовлює необхідність з'ясування змісту поняття «юридичні (правові) засоби».

Деякі автори зміст цього поняття визначають у такий спосіб: «це правові явища, що виражаються в інструментах (установленнях) та діяннях (технології), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально-корисних цілей».

¹ Там само. С. 94-95.

Юридичні засоби, як загальнотеоретичну категорію, характеризують такі ознаки: 1) відображають собою всі узагальнюючі юридичні способи забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення визначених цілей (у цьому виявляється соціальна цінність таких утворень і загалом права); 2) відображають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної сили, спрямованої на подолання перешкод, що виникають на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин; 3) поєднуючись певним чином, виступають основними працюючими частинами (елементами) дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто, функціональної сторони права); 4) призводять до юридичних наслідків, конкретних результатів того чи іншого ступеня ефективності правового регулювання; 5) забезпечуються державою.

Важливе значення для подальшого порівняння з обсягом поняття «механізм охорони прав людини» має і класифікація категорії «юридичні засоби». У правничій науці обґрунтовано такі підходи до її видової диференціації, що взаємопов'язані з обсягом цього поняття:

- залежно від ступеня складності розрізняють: а) первинні (елементарні), тобто, найпростіші та неподільні приписи (суб'єктивні права та юридичні обов'язки, заохочення і покарання, пільги і заборони та ін.); б) комплексні (складові) – комбіновані юридичні засоби, що в свою чергу, складаються з найпростіших (договір, норма, інститут, правовий режим та ін.);

- за функціональним призначенням виокремлюють: а) регулятивні (дозволи) та б) охоронні (заходи захисту);

- за предметом правового регулювання вирізняють: а) конституційні; б) адміністративні; в) цивільні; г) кримінальні та ін.;

- за характером: а) матеріально-правові (рекомендації); б) процесуальні (цивільний позов);

- за значущістю наслідків розрізняють: а) звичайні (штраф); б) виключні (довічне позбавлення волі);

- за часом виокремлюють: а) постійні (громадянство); б) тимчасові (стан судимості);

- за видом правового регулювання: а) нормативні (встановлені в нормах правах зобов'язання, дозволи, заборони); б) індивідуальні (акти реалізації прав і обов'язків);

- за інформаційно-психологічною спрямованістю: а) стимулюючі (пільги); б) обмежуючі (призупинення дії нормативно-правового акта).

Порівняльний аналіз категорій «механізм охорони прав людини» й

«юридичні засоби» свідчить про спільність їх телеологічного аспекту, що виявляється у досягненні соціально-корисних цілей, а саме: реалізації прав та задоволенні інтересів суб'єктів, а у разі потреби – відновленні порушених прав.

Основна відмінність між цими поняттями вбачається в їх обсязі: на відміну від обсягу поняття юридичні засоби, механізм охорони прав людини крім власне юридичних засобів, які в переважній більшості крім того є охоронними, включає в себе ті структурні елементи, що утворюють його інституційну складову.

Зважаючи на телеологічний (цільовий) аспект механізмів охорони прав людини та правового регулювання, що виявляється в утвердженні правопорядку, яке не можливе без упорядкування суспільних відносин, подолання перешкод, що постають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права, виникає потреба у залученні для наукового аналізу категорії «механізм правового регулювання».

У науковій літературі обґрунтовано наголошується на тому, що найбільш значущою для розробки цієї проблеми стала монографія «Механізм правового регулювання в соціалістичній державі», в якій підкреслювалося, що категорія механізм правового регулювання розроблена в теорії для відображення моменту руху, функціонування правової форми.

У сучасних умовах поняття механізм використовується і з іншого погляду: механізм правотворчості, механізм правового виховання, юридичний механізм управління й ін. Загальним же є те, що термін «механізм» розуміється всіма як спосіб функціонування, система засобів впливу. Механізм правового регулювання виражає діяльнісний бік процесу переведення нормативності права в упорядкованість суспільних відносин. При цьому правове регулювання являє собою довготривалий процес, що складається зі стадій, на кожній з яких працюють особливі юридичні засоби, що в сукупності становлять механізм правового регулювання.

Аналіз наукової й навчальної юридичної літератури свідчить про єдність вчених у підході до розуміння досліджуваного поняття. Цей факт підтверджується виокремленням правниками змістовної та формальної ознак механізму правового регулювання. Головна, змістовна ознака цього поняття передбачає наявність цілей правового регулювання, досягнення яких дозволяє оцінити його результативність.

З-поміж суттєвих ознак досліджуваного поняття, науковці

виокремлюють мету правового регулювання. Така мета полягає у забезпеченні безперешкодного руху інтересів суб'єктів до цінностей, тобто гарантування їх справедливого задоволення. Це є головною змістовною ознакою, яка пояснює значущість вказаної категорії та переконливо свідчить про те, що роль механізму правового регулювання полягає у подоланні можливих перешкод, котрі постають на шляху задоволення інтересів суб'єктів.

Механізм правового регулювання, як наголошують учені-теоретики, являє собою систему різних за своєю природою та функціями правових засобів, що дозволяють досягти його мети. Це вже формальна ознака, яка свідчить про те, що вказаний механізм є комплексом правових елементів, з одного боку, різних за своєю природою та функціями, а з іншого, все ж взаємопов'язаних загальною метою та єдиною системою. Механізм правового регулювання показує як працює та чи інша ланка при досягненні його цілей, дозволяє виокремити основні, ключові юридичні інструменти, що займають визначене ієрархічне положення серед усіх інших.

На основі синтезу вказаних ознак науковцями запропоновано таку дефініцію досліджуваного поняття «механізм правового регулювання»: це система правових засобів, організованих найбільш послідовним чином з метою подолання перешкод, які постають на шляху задоволення інтересів суб'єктів.

Визначення обсягу поняття механізм правового регулювання зумовлює необхідність звернення до питання елементів цього механізму, що використовуються на різних стадіях правового регулювання.

У правовій доктрині розрізняють елементи механізму правового регулювання, обов'язкові на відповідних стадіях регулювання:

- 1) норми права (моделюють, регламентують суспільні відносини);
- 2) нормативно-правові акти («організують» зміст правових норм, виражають їх зовні, забезпечують набуття ними чинності);
- 3) юридичні факти (породжують, змінюють або припиняють суб'єктивні юридичні права і обов'язки персоніфікованих суб'єктів);
- 4) правовідносини (конкретизують взаємні юридичні права та обов'язки персоніфікованих суб'єктів);
- 5) акти тлумачення (з'ясування) змісту правових норм;
- 6) акти реалізації суб'єктивних юридичних прав і обов'язків;
– обов'язкові протягом усього регулювання:
 - а) правосвідомість (ідеологічно, духовно забезпечує процес

правового регулювання);

б) законність (гарантує реальність здійснення регулятивного процесу)

та факультативні (тобто, додаткові):

а) інтерпретаційно-правові акти (забезпечують однакове розуміння змісту правових норм);

б) акти застосування правових норм (забезпечують владну організацію правовідносин між суб'єктами правореалізації)^{1, 2}.

Порівняльний аналіз понять механізм охорони прав людини та механізм правового регулювання свідчить про такі їх схожі риси, як системний характер, динамічність та спільність телеологічного аспекту у його стратегічному вимірі, що виражається в утвердженні правопорядку.

Відмінність цих явищ правової дійсності знаходить свій вияв у їх різній структурі та функціональному призначенні. Так, механізм охорони прав людини, на відміну від механізму правового регулювання, включає в себе ті елементи, що відображають його інституційну складову, а функціональна спрямованість механізму охорони прав людини зводиться до: а) запобігання порушенню прав і свобод людини; б) припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права та відшкодування завданої шкоди, а також до притягнення винних до юридичної відповідальності. Основна ж функція механізму правового регулювання (це впливає із самої назви) полягає саме в урегулюванні (упорядкуванні) існуючих суспільних відноси

¹ Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник. Вид 10-е, доп. Львів : Край, 2008. С. 199-200.

² Куракін О.М. Механізм правового регулювання: поняття, структура, стадії та його ефективність // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. С. 397-398.

Розділ 3

ПРАВО КОЖНОГО НА ЗВЕРНЕННЯ З КОНСТИТУЦІЙНОЮ СКАРГОЮ ТА ЙОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

3.1. Право кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України як багатоаспектний правовий феномен

З погляду теорії законодавчої техніки юридична конструкція конституційної скарги, що використана суб'єктом конституційної законотворчості в ч. 4 ст. 55 Основного Закону Української держави, являє собою модельну побудову права кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України.

Зважаючи на цей факт, акцентуємо на трьох складових досліджуваного явища: 1) праві кожного на звернення з конституційною скаргою в об'єктивному значенні (як інститут конституційного права); 2) праві кожного на звернення з конституційною скаргою в суб'єктивному значенні у статиці (у значенні структурного елементу конституційно-правового статусу людини і громадянина); 3) праві кожного на звернення з конституційною скаргою в суб'єктивному значенні у динаміці (як структурний елемент юридичного змісту конституційно-правових відносин).

Для національної правової доктрини аксіоматичною є теза про притаманну об'єктивному (позитивному) праву таку сутнісну рису, як системність. Зазначена суттєва ознака властива не лише поняттю «система права», але й таким її складовим, як приватне і публічне право, регулятивне й охоронне право, матеріальне й процесуальне право та галузь права.

Саме тому у визначенні вищезгаданих загальнотеоретичних категорій як визначальне вживається слово «система». Оскільки норми права, що регулюють суспільні відносини, у межах яких реалізується конституційне право кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України за своєю галузевою приналежністю є

конституційними, звернемося до тих положень доктрини правничої науки, що інтерпретують конституційне право як системне утворення.

Дослідник В. Федоренко під системою конституційного права України (система – у перекладі з грецької – поєднання, утворення) розуміє історично сформовану й обумовлену об'єктивними чинниками суспільного розвитку систему природного і позитивного, загальної та особливої частини, матеріального й процесуального, типового та колізійного, національного й міжнародного (європейського), конституційного права, які, в свою чергу, складаються з інститутів та норм конституційного права і регулюють політичні, економічні, соціальні, культурні (духовні), екологічні й інші найважливіші суспільні відносини, що є предметом конституційного права України і є системоутворюючою складовою національної правової системи¹.

При огляді доктринальних джерел за темою дослідження (підрозділ 1.1), присвячених проблематиці конституційної скарги, предметом наукового аналізу були праці вітчизняних і зарубіжних правників, у яких уживався термін «інститут конституційної скарги».

Крім того, в науковій статті М. Гультая «Конституційна скарга як інститут конституційного права»² та окремому підрозділі його дисертаційного дослідження³ з'ясовано особливості конституційної скарги як інституту конституційного права, виокремлено його сутнісні характеристики, визначено видову приналежність і внутрішню будову.

Вчений переконливо доводить, що інститут конституційної скарги відповідає ознакам, притаманним інституту права як елементу системи права.

По-перше, інститут конституційної скарги унормовує суспільні відносини у сфері прямого індивідуального доступу приватних осіб до конституційного правосуддя з метою визнання певного нормативного акта неконституційним. Ці відносини мають бути однорідними. Їх предметну однорідність правник пов'язує: а) зі здійсненням права на оскарження у порядку конституційного судочинства законів та інших нормативно-правових актів, перевірка конституційності яких віднесена

¹ Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти. Київ: Ліра-К, 2009. с. 502.

² Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2012_1_14.

³ Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. Харків, 2014. 41 с.

до повноважень Конституційного Суду; б) з використанням імперативного методу правового регулювання, притаманного усім відносинам у сфері здійснення конституційного судочинства. При цьому М. Гультай не виключає використання суб'єктом нормотворчості й інших методів правового регулювання¹.

По-друге, інститут конституційної скарги є складовою і комплексного конституційно-правового інституту судового конституційного процесу, і конституційного права як однієї з галузей національного права. На підтвердження цієї тези автор звертається до суджень деяких науковців про зміст інституту судового конституційного процесу, складовими якого є принципи конституційного судочинства, його стадії, види провадження за конкретними справами та учасники судового конституційного провадження².

По-третє, інститут конституційної скарги є логічно замкнутою, відокремленою сукупністю норм; він опосередковує одне з проваджень, яке здійснює Конституційний Суд України, тобто упорядковує суспільні відносини за участю органу конституційного контролю, в межах яких питання, порушене в конституційній скарзі, вирішується по суті.

По-четверте, інститут конституційної скарги функціонує відносно автономно у межах галузі конституційного права, регулюючи суспільні відносини незалежно від інших інститутів цієї галузі. При цьому автор уточнює, що автономність не означає абсолютну відірваність від інших інститутів конституційного права, що межують з ним, адже це суперечило б уявленню про галузь конституційного права як системне утворення. З погляду взаємозв'язку з іншими нормами матеріального права, інститут конституційної скарги тісно взаємодіє з інститутом конституційних прав і свобод людини й громадянина. Адже скарга є дієвою юридичною гарантією захисту цих прав і свобод. З погляду взаємодії з нормами процесуального права, інститут конституційної скарги має зв'язок із більш загальними щодо нього інститутами принципів, стадій, учасників судового конституційного процесу³.

Інституту конституційної скарги, на думку вченого, притаманна

¹ Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120.

² Портнов А. В. Правове регулювання конституційного судочинства в Україні: доктрина, суб'єкти і форми конституційного судочинства, створення нових процесуальних. Київ : Логос, 2008. С. 154-155.

³ Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 114.

низка характеристик, що відображають його правову природу та вирізняють з-поміж інших аналогічних структурних утворень:

1) цей інститут є публічно-правовим, про це свідчить його відповідність таким рисам публічного права:

а) інститут конституційної скарги впорядковує відносини між юридично нерівними суб'єктами (зокрема, між Конституційним Судом України і скажником; Конституційним Судом України і органом, конституційність акта, волевиявлення якого оскаржується, тощо);

б) особливий суб'єктний склад правовідносин, що утворюються на основі норм інституту конституційної скарги. Провідну роль у цих відносинах М. Гультай відводить саме органам державної влади, причому це стосується як власне самої процедури оскарження, так і матеріально-правових відносин, на підставі яких виникає оскарження. В першому випадку мається на увазі Конституційний Суд України, а в другому йдеться про орган державної влади, який ухвалив нормативно-правовий акт, що оскаржується;

в) функціональна спрямованість інституту конституційної скарги полягає в упорядкуванні суспільних відносин, у межах яких забезпечуються публічні інтереси. Причому йдеться не лише про те, що захист прав людини на конституційному рівні має загальносуспільний ефект, але й про визнання публічною справою діяльності органу конституційного судочинства;

г) за своїм соціальним призначенням інститут конституційної скарги, як і будь-який інститут публічного права, обумовлюється приватним правом, створюється з метою забезпечення прав і свобод людини і громадянина, є однією з гарантій останніх;

д) суб'єкти відносин, урегульованих інститутом конституційної скарги, здійснюють свої права й обов'язки одноособово, відповідно до Конституції України та інших нормативно-правових актів чинного законодавства;

е) основний метод регулювання вищезгаданих відносин – імперативний, основний спосіб упорядкування поведінки їх суб'єктів – зобов'язання; видова приналежність такого регулювання – централізоване¹;

2) він (інститут конституційної скарги) носить галузевий характер, адже є структурним елементом більш широкого за своїм обсягом утворення, а саме, галузі конституційного права України;

¹ Там само. С. 115-116.

3) за місцем у механізмі конституційно-правового регулювання цей інститут є процесуальним, адже визначає підстави та регламентує порядок оскарження особами нормативно-правових актів, перевірка конституційності яких віднесена до компетенції Конституційного Суду України;

4) інституту конституційної скарги притаманний правоохоронний характер, оскільки на відміну від регулятивних інститутів, які встановлюють позитивне регулювання поведінки учасників суспільних відносин, дія його норм пов'язана з юридичним фактом порушення конституційних прав і свобод людини, існування якого в правовій дійсності презюмується;

5) його функціональний характер. Інститут конституційної скарги має на меті регламентувати процес оскарження до Конституційного Суду України нормативно-правових актів, які порушують будь-яке конституційне право чи свободу людини і громадянина. Тим самим цей інститут стосується не захисту якогось конкретного права, а охоплює усю сферу конституційних прав, тобто має функціональний характер¹.

Особливістю інституту конституційної скарги, на якій акцентує увагу М. Гультай, є і його внутрішня будова. Йдеться про цілісну сукупність конституційно-правових норм, окремі їх групи, що утворюють цей інститут. На думку вченого, структура інституту конституційної скарги включає:

1) норми, що регулюють підстави провадження за конституційною скаргою;

2) норми, присвячені предмету оскарження; ними, як уважає вчений, є нормативно-правові акти, що містять ймовірно порушення конституційних прав і свобод, та перевірка конституційності яких віднесена до юрисдикції Конституційного Суду України;

3) норми, що визначають особливості правового статусу учасників конституційного оскарження. Так, наприклад, для інституту конституційної скарги особливістю правового статусу скаржника є його юридичний обов'язок довести факт вичерпання ним усіх передбачених законом внутрішньодержавних судових механізмів захисту свого права. Норми, що регулюють ці особливості у провадженні за конституційною скаргою, є складовою інституту оскарження;

4) норми, які закріплюють саму процедуру провадження за

¹ Там само. С. 117.

конституційною скаргою¹.

Позитивно оцінюючи здійснену М. Гультаєм ґрунтовну характеристику інституту конституційної скарги, все ж зауважимо, що поза увагою автора залишились і такі важливі його аспекти як визначення:

- 1) поняття конституційної скарги;
- 2) вимог до змісту та форми цього юридичного документу, що мали б знайти своє відображення у належних вищезгаданому інституту конституційного права відповідних правових нормах національного законодавства.

З урахуванням вищевикладених теоретичних положень, під інститутом конституційної скарги, як структурним елементом галузі конституційного права, пропонуємо розуміти сукупність правових норм, що містять дефініцію поняття конституційної скарги, вимоги до змісту і форми цього юридичного документу, визначають підстави та суб'єктів його подання, умови прийнятності, а також регламентують процедуру подальшого розгляду цього звернення та вирішення Конституційним Судом України порушених у ньому питань по суті.

Розкриття змісту поняття права кожного на звернення з конституційною скаргою в суб'єктивному значенні у статті вимагає залучення для наукового аналізу суджень правників про феномени правового статусу та суб'єктивного права.

Результатом проведеного деякими фахівцями наукового дослідження стали такі умовиводи, що є відображенням феноменів вищезгаданих явищ правової дійсності:

- 1) поняття правового статусу включає в себе такі елементи:
 - а) правосуб'єктність; б) загальні права і обов'язки; в) загальні правовідносини; г) стан громадянства; д) систему правових гарантій положення особи в суспільстві;

2) суб'єктивне право необхідно розглядати у вузькому й широкому смислі – як одиничну правомочність окремої особи й як сумарне вираження таких правомочностей. Подібно до того, як об'єктивне право складається з незліченної множини юридичних норм, суб'єктивне право в широкому смислі являє собою величезну масу конкретних правових можливостей, які набагато перевищують кількість норм. Суб'єктивне право – не властивість, не якість, не здатність, не стан індивіда, а гарантована законом і забезпечена обов'язками інших осіб юридична

¹ Там само. С. 117-118.

можливість діяти, вимагати, домагатися, задовольняти інтерес, потребу.

Інші вчені наголошують, що серед усіх правових явищ, які характеризують правове положення особи, треба виділити систему визнаних державою прав, свобод і обов'язків як основу, ядро, стрижневий елемент правового положення. Його здебільше і визначають як правовий статус особи.

У працях теоретиків наголошується, що права і свободи індивіда, як структурний елемент правового статусу особи, являє собою закріплені в законі соціальні можливості особи, як індивіда, по володінню та користуванню визначеним благом для задоволення особистих інтересів.

Важливим, на нашу думку, є і таке уточнення вчених: «В силу нормативно-правової регламентації юридичні права особи мають чітко окреслені межі, вихід за які буде вже неправомірною поведінкою особи. Соціальні можливості, закріплені державою в конституції та законах, для особистості стають юридичними домаганнями, що підлягають забезпеченню з боку суспільства і держави».

Певною мірою суперечливим вважаємо погляд деяких фахівців на правовий статус людини і громадянина. Свідченням цьому є такі судження, що розкривають зміст однойменного поняття:

1) правовий статус людини і громадянина є системою прав і обов'язків, що закріплені державою у конституціях та інших нормативно-юридичних актах.

2) правовий статус людини і громадянина є єдиним комплексом внутрішньодержавних і міжнародних норм, що містять права і свободи громадян.

Якщо в першому випадку ототожнюється правовий статус із системою прав і обов'язків людини й громадянина, то в другому – із єдиним комплексом внутрішньодержавних і міжнародних норм.

Предметом дискусії може бути і теза про те, що саме у правах і обов'язках фіксуються зразки, стандарти поведінки.

При цьому вченими не запропоновано власної дефініції поняття суб'єктивного права. Водночас важливими у контексті теми дослідження вважаємо такі міркування: в сучасному світі позитивістський підхід в галузі прав людини не повинен дистанціюватися від моральних категорій свободи, справедливості, самоцінності індивіда для того, щоб законодавчо виразити їх у визначеному каталозі прав людини. Набуваючи законодавчої сили, права людини отримують додаткову «енергію», а держава зобов'язує себе гарантувати та забезпечувати права

і свободи. Конституційна практика розвинутих держав відомою мірою зняла протистояння природно-правового й позитивістського підходів до прав людини шляхом закріплення основних прав і свобод, що виключає придушення та насильство держави відносно особистості, відстоюючи її автономію та пріоритет прав людини стосовно держави.

Автори наголошують, що за своєю юридичною природою та системою гарантій права і свободи ідентичні, вони окреслюють забезпечені державою соціальні можливості людини в різних сферах. Отже, вони фактично ототожнюють права людини (а, по-суті, суб'єктивні права) з гарантованими державою її можливостями.

Вагомий внесок у розробку теорії правового статусу людини та громадянина зробили і фахівці в галузі конституційного права. Так зокрема, Ю. Тодика наголошує, що характерною рисою правового статусу, в основі якого лежать конституційні права, свободи й обов'язки громадян, є його відносна стабільність, у такий спосіб акцентуючи увагу саме на цій суттєвій ознаці досліджуваної категорії¹.

До структури правового статусу, як інтегративного поняття, вчений відносить такі елементи: а) правові норми, якими визначається статус (мова йде про норми конституційного та поточного законодавства); б) основні права, свободи, законні інтереси і обов'язки; в) правосуб'єктність, включаючи правоздатність і дієздатність; г) правові принципи; д) громадянство; е) гарантії прав і свобод; є) юридичну відповідальність; ж) правовідносини загального (статусного) типу².

Автор поділяє тезу деяких вчених про зміст суб'єктивного права особи як конкретних правомочностей, що виникають у людини як індивідуально-визначеного суб'єкта на основі норм об'єктивного права, тобто, це ті юридичні можливості людини, що безпосередньо впливають із загальних абстрактних правил поведінки, встановлених законодавцем³.

Інший вітчизняний конституціоналіст В. Кравченко правовий статус особи ототожнює з її юридично закріпленим становищем в державі і суспільстві⁴, а специфіку конституційно-правового статусу людини і громадянина вбачає в тому, що, по-перше, він єдиний і

¹Т одика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. Київ: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. С. 155.

² Там само. С. 153.

³ Там само. С. 161.

⁴ Кравченко В.В. Конституційне право України : навч. посібник для дистанційного навчання. 2-ге вид., доп. і випр. Київ : Університет «Україна», 2007. С. 108.

однаковий для всіх людей і громадян; по-друге, він відіграє роль базового, вихідного для всіх інших галузевих статусів.

Учений до структури конституційно-правового статусу людини й громадянина, як загального правового інституту, відносить такі елементи: 1) конституційні принципи правового статусу людини і громадянина; 2) громадянство; 3) загальну правосуб'єктність; 4) основні права, свободи й обов'язки; 4) гарантії правового статусу¹.

Права людини, як елемент її конституційно-правового статусу, правник тлумачить у такий спосіб: «це її соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних матеріальних та духовних потреб людини шляхом користування певними соціальними благами в межах, визначеними законодавчими актами»².

Вітчизняна дослідниця Н. Шукліна під конституційно-правовим статусом людини і громадянина розуміє встановлену конституцією та іншими законами систему юридичних параметрів, яка визначає фактичне становище людини і громадянина в суспільстві на конкретному етапі суспільно-політичного розвитку держави³. Науковець наголошує на відсутності єдиного погляду вчених щодо складових цього поняття. Однак найбільш оптимальним, на її думку, є підхід зарубіжного дослідника В. Невинського, який до елементів конституційно-правового статусу людини і громадянина відносить: 1) права, свободи і обов'язки як підвалину конституційного статусу особи; 2) громадянство, правосуб'єктність, юридичні гарантії як умови реалізації прав, свобод та обов'язків; 3) принципи правового статусу особи як вихідні засади, що інтегрують у собі нормативний зміст прав, свобод та обов'язків особи, а також умови їх реалізації⁴.

На жаль, автор не пропонує власної дефініції поняття конституційні права, а лише наголошує на тому, що однойменне поняття є терміном-синонімом до інших – «основні права», «фундаментальні права»⁵. Також дослідниця акцентує на тому, що основні права закріплюються в

¹ Там само. С. 109.

² Там само. С. 137-138.

³ Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики). Київ : Центр навчальної літератури, 2005. С. 164.

⁴ Там само. С. 166.

⁵ Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 136.

конституції держави та міжнародно-правових актах з прав людини. Науковець визначає ці права як суб'єктивні, використовуючи для пояснення вищезгаданої властивості таку тезу П. Рабіновича: «Основні права є суб'єктивними, тобто вони належать особі як учаснику суспільного життя і залежать від неї, принаймні в частині їх використання»¹. Наведена аргументація враховує пізнавальні можливості філософської категорії «суб'єктивне».

Що ж до змісту досліджуваного поняття, то автор наголошує лише на одній його суттєвій ознаці, інтерпретуючи суб'єктивне право як міру можливої поведінки суб'єкта².

Аналіз вищенаведених суджень учених про правовий статус людини (конституційно-правовий статус людини і громадянина), а також його структуру свідчить про єдність у підході до розуміння цього поняття і, водночас, відмінність у визначенні внутрішньої будови однойменного феномену. Найбільш ймовірну причину цього вбачаємо у підміні досліджуваних понять, коли правники свідомо чи несвідомо, маючи своїм завданням з'ясування внутрішньої будови правового статусу людини, фактично визначають внутрішню структуру однойменного конституційно-правового інституту. Підтвердженням сформульованих висновків є наведені К. Трихлібом у Великій українській юридичній енциклопедії певною мірою суперечливі теоретичні положення щодо змісту досліджуваного нами поняття та його структури, а саме: 1) правовий статус (*йдеться про правовий статус особи – авт.*) – це сукупність суб'єктивних прав, юридичних обов'язків і законних інтересів суб'єктів права; 2) структуру правового статусу особи вчений визначає у спосіб, аналогічний тому, що відображений у наведеному вище судженні Ю. Тодика³.

Оскільки в межах цього дослідження ми розглядаємо правовий статус особи в аспекті не правового інституту, а сукупності її потенційних можливостей і необхідностей, окремі з наведених вище структурних елементів виходять за межі його внутрішньої будови. Щодо цього ми поділяємо низку сформульованих деякими науковцями тез, що дають уявлення про внутрішню структуру досліджуваного явища правової дійсності, а саме: а) громадянство не повинно включатися

¹ Рабінович П. М. Суб'єктивне право // Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П – С. С. 681.

² Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Зазнач. твір. С. 137.

³ Тодика Ю. М. Зазнач. твір. С. 534-535.

безпосередньо до правового статусу особи, оскільки воно – це передумова, що визначає правовий статус індивіда без обмежень; б) такою ж передумовою є й загальна правосуб'єктність; в) не може вважатися елементом правового статусу й юридична відповідальність, адже вона є вторинним обов'язком щодо основних обов'язків, невиконання яких і тягне за собою юридичну відповідальність; г) поза межами правового статусу знаходиться й система гарантій прав та свобод людини, адже діяльність органів публічної влади, їх службових і посадових осіб відображає не статику, а динаміку, тобто рух державно-правової матерії; д) поняття правового статусу слід обмежити категоріями прав і обов'язків, а всі інші названі елементи необхідно включити в поняття «правове положення особистості», як це пропонують деякі автори¹.

Що ж до суб'єктивного права, як елементу правового статусу людини і громадянина, то погляди вчених на зміст цього поняття характеризуються схожістю, свідченням чого є ототожнення досліджуваного поняття з можливостями людини, її правомочностями. З огляду на обраний предмет дослідження – право на недоторканність приватного життя (прайвесі), своєрідним поєднанням положень загальної теорії права та доктрини конституційного права є низка суджень, сформульованих вітчизняним правником В. Серьогіним. Учений поділяє тезу деяких вчених щодо того, що родовою основою у змісті суб'єктивного права в усіх його проявах є можливість користування певним соціальним благом (що й є цінним у визначеннях). Тож на думку дослідника, більш точною є характеристика суб'єктивного права як міри можливої поведінки, а тому й міри володіння певним соціальним благом².

Вирішуючи завдання формулювання такого визначення суб'єктивного права, в якому містилось би те, що об'єднує усі правомочності, ми погоджуємося з таким умовиводом: «суб'єктивне право являє собою не міру можливої поведінки управоможеного, а визначену законом можливість задоволення суб'єктивного інтересу».

На підтвердження цієї тези вчені посилаються на мудрість традиції, згідно з якою основним видом суб'єктивного права, його сутнісним проявом вважається правомочність вимагати. Без цього, як правило,

¹ Совгіря О. В., Шукліна Н. Г. Зазнач. твір. С. 95.

² Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці : монограф. Харків : ФІНН, 2010. С. 165.

немає і бути не може ні об'єктивного, ні суб'єктивного права, ні правовідносин.

Досліджуваному нами поняттю «право на звернення з конституційною скаргою» властиві не лише суттєві ознаки, притаманні суб'єктивному праву, як загальному родовому поняттю, але й ті риси, що характеризують його як особливе (специфічні риси). До них можна віднести такі:

- носієм такої можливості є фізична особа (кожний), хто обґрунтовано вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон суперечить Конституції України;
- умовою реалізації такої можливості є вичерпання особою всіх національних засобів юридичного захисту.

Урахування вищенаведених теоретичних положень, що характеризують правовий статус, його структуру, а також суб'єктивне право, як базовий елемент цього явища правової дійсності, дозволяє сформулювати таку дефініцію поняття суб'єктивного права на звернення з конституційною скаргою у статиці: це структурний елемент конституційно-правового статусу людини і громадянина, що є гарантованою державою можливістю кожного, хто вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон суперечить Конституції України звернутися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою.

Третій аспект досліджуваного нами поняття може бути пізнаний лише з погляду теорії правовідносин. Поділяємо позицію, що надає категоричну відповідь на питання про те, чи можуть реалізовуватися поза правовідносинами суб'єктивні юридичні права й обов'язки: «права й обов'язки суб'єктів можуть існувати й реалізовуватися лише в правових відносинах. Інше рішення позбавлене смислу. А от правове регулювання й реалізація правових норм можуть здійснюватися й без встановлення конкретних правових відносин, але в межах правової структури, встановленої нормами про правосуб'єктність».

Суттєвим здобутком загальнотеоретичної науки вважаємо обґрунтовану дефініцію суб'єктивного юридичного права, в якій уточнюється, що надана суб'єкту права юридичними нормами з метою задоволення його інтересів міра можливої (дозволеної) поведінки існує в правовідносинах.

Досліджуючи правоохоронні відносини, як самостійне явище правової дійсності, І. Сердюк зробив такий висновок щодо особливості

їх юридичного змісту: «правоохоронний або юрисдикційний орган, переважно як уповноважена сторона вищезазначених правовідносин, для вирішення поставлених перед ним завдань та здійснення обумовлених цими завданнями функцій, наділений державно-владними повноваженнями, що становлять діалектичну єдність юридичних прав та юридичних обов'язків державного органу, посадової чи службової особи цього органу. Зобов'язана сторона правоохоронних відносин (фізична або юридична особа, яка вчинила правопорушення), відповідно, наділяється кореспондуючими юридичним правам та юридичним обов'язкам державного органу, посадової чи службової особи цього органу суб'єктивними юридичними правами та суб'єктивними юридичними обов'язками»¹. У підході до розуміння поняття суб'єктивне юридичне право правник фактично поділяє вищенаведену тезу попередніх авторів.

У межах цієї ж парадигми розглядають зміст правовідносин і представники доктрини конституційного права. Зокрема, В. Погорілко та В. Федоренко вказують на тісний зв'язок суб'єктів конституційно-правових відносин з іншим елементом їх складу – правами й обов'язками учасників конституційно-правових відносин. Права учасників конституційно-правових відносин, на думку правників, полягають у можливості певної діяльності або поведінки, набуття, володіння, користування певними політичними та іншими цінностями. Вченими не запропоновано дефініції поняття суб'єктивного конституційного права як елементу конституційно-правових відносин. Водночас, вони виокремлюють такі властиві суб'єктивним правам ознаки: суб'єктивні права визначають вид і міру можливої поведінки учасника конституційно-правових відносин; зміст суб'єктивних прав визначається нормами конституційного права; суб'єктивне право є способом реалізації інтересів учасників конституційно-правових відносин; суб'єктивні права одних учасників конституційно-правових відносин породжують юридичні обов'язки інших суб'єктів конституційно-правових відносин².

Інший представник доктрини конституційного права, Ю. Данилюк, під суб'єктивним конституційним правом учасників конституційних правовідносин розуміє допустимі та гарантовані конституційно-правовою

¹Сердюк І. А. Основи теорії правоохоронних відносин : монограф. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2010. С. 181.

²Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : у 2-х т.; за ред. В. Ф. Погорілка. Т. 1 – Київ : ТОВ "Видавництво «Юридична думка»", 2006. С. 475.

нормою вид та міру можливої або дозволеної поведінки учасників цих правовідносин, що забезпечується обов'язком інших (зобов'язаних) осіб¹.

Аналіз вищенаведених теоретичних положень, що відображають правовий феномен суб'єктивного юридичного права, як елементу правовідносин, дає підстави для такого судження, що розкриває зміст досліджуваного нами поняття. Суб'єктивне право кожного на звернення з конституційною скаргою являє собою надану праводієздатному суб'єкту конституційно-правовими нормами з метою захисту порушених неконституційним законом його прав та законних інтересів, а також прав та законних інтересів інших осіб, міра можливої поведінки в конституційно-правових відносинах, що виявляється у поданні до Конституційного Суду України конституційної скарги, якій кореспондує обов'язок органу конституційного контролю, як зобов'язаної сторони цих відносин, розглянути цю скаргу по суті й ухвалити по ній правосудне рішення.

На основі аналізу доктринальних джерел, предметом дослідження яких стали система права та її елементи, правовий статус людини і громадянина та його елементи, а також правові відносини та їх структура, нами запропоновані такі інтерпретації права кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України:

1) в аспекті теорії системи права досліджуване поняття, як інститут конституційного права, являє сукупність правових норм, що містять дефініцію поняття конституційної скарги, вимоги до змісту і форми цього юридичного документа, визначають підстави та суб'єктів його подання, умови прийнятності, а також регламентують процедуру прийняття до розгляду органом конституційного контролю і вирішення справи по суті;

2) в аспекті теорії правового статусу людини і громадянина досліджуване явище являє собою його структурний елемент, що є гарантованою державою можливістю кожного, хто вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в його справі закон суперечить Конституції України звернутися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою;

3) в аспекті теорії правовідносин – це суб'єктивне юридичне право, що являє собою надану праводієздатному суб'єкту конституційно-правовими нормами з метою захисту порушених неконституційним законом його прав та законних інтересів, міра можливої поведінки в конституційно-правових відносинах, що виявляється у поданні до

¹ Данилюк Ю. В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні: автореф. дис... канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 12.

Конституційного Суду України конституційної скарги, якій кореспондує обов'язок органу конституційного контролю, як зобов'язаної сторони цих відносин, розглянути цю скаргу по суті й ухвалити по ній правосудне рішення.

3.2. Діяльність Конституційного Суду України із забезпечення права кожного на звернення з конституційною скаргою та шляхи її вдосконалення

Реалізація Конституційним Судом України своїх контрольних повноважень, визначених Основним Законом держави здійснюється у межах спеціальних юридичних процедур. Однією з них є процедура конституційного провадження за конституційними скаргами осіб (фізичних та юридичних (приватного права), які вважають, що застосований в остаточному судовому рішенні в їх справах закон України суперечить Конституції України.

Огляд доктринальних джерел, присвячених феноменам юридичної процедури загалом та конституційної, зокрема, свідчить про наявність різних суджень учених, що розкривають зміст досліджуваних понять. Наочним підтвердженням такого умовиводу є наукова стаття В. Купрія «Проблема співвідношення понять «конституційний процес» та «конституційна процедура»¹, в якій предметом порівняльного аналізу стали в тому числі й різні погляди вчених на зміст досліджуваної категорії.

Не долучаючись до дискусії стосовно змісту досліджуваних понять, які становлять предмет розгляду, лише зауважимо, що, на нашу думку, достатньо переконливими є обґрунтовані та сформульовані дефініції понять «юридична процедура» та «конституційна процедура», обґрунтовані та сформульовані О. Євсєєвим. Зокрема, під категорією юридична процедура автор розуміє нормативно або індивідуально встановлений порядок послідовно вчинюваних уповноваженими суб'єктами права узгоджених юридичних дій, спрямованих на досягнення спільного для них правового результату.

Терміно-поняття «порядок» правник інтерпретує як належну,

¹Купрій В. Проблема співвідношення понять «конституційний процес» та «конституційна процедура. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. №3. С. 28–35.

виражену в нормах позитивного права (інколи різної юридичної сили) модель поведінки, що передбачає те, які дії і в якій послідовності повинен виконати суб'єкт права, щоб досягти тих цілей, для реалізації яких процедура створена^{1, 2}.

І, зрештою, зміст категорії конституційно-правова процедура вчений розкриває у такий спосіб: «це різновид юридичної процедури, який спрямований на досягнення конституційно-правового результату, що виражається у формуванні конституційно-правових норм, утворенні або припиненні існування суб'єктів конституційного права, попередженні правопорушень у конституційно-правовій сфері або у виникненні, реалізації, зміні чи припиненні певного конституційного-правового правовідношення^{3, 4}.

Екстраполяція наведеного підходу до розуміння поняття конституційно-правової процедури на феномен конституційної процедури розгляду та вирішення конституційної скарги дозволяє конкретизувати як її можливий соціально-правовий результат (результати), так і нормативно встановлений порядок послідовно вчинюваних органом конституційного контролю й іншими учасниками цього провадження дій, що в теорії юридичного процесу відображається терміно-поняттям стадій юридичного процесу (юридичної процедури).

Якщо соціально-правові результати діяльності конституційного суду з огляду на принцип юридичної визначеності є прогнозованими в плані мети конституційно-правового регулювання суспільних відносин, то питання стадійності процедури розгляду та вирішення конституційних скарг є таким, що потребує свого теоретичного осмислення.

Це питання намагалися вирішити як зарубіжні, так і вітчизняні вчені. Зокрема, деякі правники, із урахуванням положень конституційного законодавства Російської Федерації, а також особливостей конституційного судочинства в цій державі, що розглядається як вид нормотворчої діяльності, виокремлюють шість основних та одну факультативну стадію конституційного процесу.

До переліку перших вони відносять:

- 1) внесення звернення;
- 2) попереднє вивчення звернень та прийняття їх до провадження

¹ Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України: автореф. дис... канд. юрид. наук. Харків, 2008. С. 8.

² Там само. С. 19.

³ Там само. С. 5.

⁴ Там само. С. 21.

(порушення конституційного судочинства) або відмова у прийнятті звернення;

3) підготовка справи до судового розгляду;

4) розгляд справи по суті;

5) нарада, голосування, прийняття, оголошення рішення у конкретній справі, опублікування рішення;

б) виконавче провадження, забезпечення дії рішення суду як нормативного акта (судового прецеденту).

Факультативною вони вважають проміжну між п'ятою та шостою стадію розгляду у пленарному засіданні справ, переданих палатою Конституційного Суду Російської Федерації у разі, якщо більшість суддів, які беруть участь у засіданні палати вважають за необхідне ухвалити рішення, що не відповідає правовій позиції, вираженій у раніше прийнятих рішеннях Конституційного Суду.

Принагідно зазначити, що запропонований ученими підхід до визначення кількісного аспекту основних стадій конституційного провадження, хоча і з певними застереженнями, обумовленими чинними на період проведення дослідження приписами Конституції України та Закону України «Про Конституційний Суд України», був сприйнятий представником вітчизняної правничої науки А. Портновим¹.

Зважаючи на внесені останнім часом у межах реформи правосуддя зміни до Конституції України², а також нову редакцію Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р.³, що легалізували інститут конституційної скарги в нашій державі, теоретична модель процедури прийняття, розгляду та вирішення конституційних скарг особи з необхідністю потребує свого коригування і, на нашу думку, повинна складатись із такого алгоритму дій юрисдикційного органу:

1) прийняття звернення у формі конституційної скарги до органу конституційного контролю;

2) попереднє вивчення конституційної скарги та відкриття конституційного провадження у справі;

3) підготовка справи до судового розгляду;

4) розгляд справи в Конституційному Суді України;

¹ Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні та практичні проблеми: дис... д-ра юрид. наук: Київ, 2009. С. 353.

² Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

³ Про Конституційний Суд України): Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

5) нарада, голосування, прийняття, оголошення рішення у конкретній справі, опублікування рішення;

6) виконання рішення Конституційного Суду України, ухваленого за конституційною скаргою.

Ми обмежимося характеристикою лише тих стадій цієї процедури, на яких найбільшою мірою виявляються проблемні питання, пов'язані з функціонуванням інституту конституційної скарги, практичною реалізацією особою свого конституційного права на звернення до Конституційного Суду України із конституційною скаргою, діяльністю органу конституційного контролю із перевірки обґрунтованості таких скарг, а також правових наслідків ухваленого цією державною правозахисною інституцією рішення.

З огляду на офіційну статистику Конституційного Суду України, до таких стадій необхідно віднести:

1) прийняття звернення у формі конституційної скарги до органу конституційного контролю;

2) попереднє вивчення конституційної скарги та відкриття конституційного провадження у справі;

3) виконання рішення Конституційного Суду України, ухваленого за конституційною скаргою.

Фактичною підставою для виникнення охоронних конституційно-правових відносин, у межах яких Конституційний Суд України уповноважений вирішувати питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України, є юридичний факт подання фізичною особою або юридичною особою приватного права конституційної скарги.

Правовою основою подання звернень до Суду та здійснення їх попередньої перевірки є ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України». Ч. 1 цієї статті закріплює нормативно-правовий припис, згідно з яким звернення до Суду надсилаються поштою або подаються безпосередньо до Секретаріату. Функцію здійснення попередньої перевірки звернень до Конституційного Суду України, у тому числі у формі конституційної скарги, Закон покладає на Секретаріат Конституційного Суду України (ч. 2 ст. 57 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Умовою повернення конституційної скарги керівником Секретаріату суб'єкту права на такий різновид звернення є її невідповідність за формою вимогам Закону (абз.1 ч. 3 ст. 57). Слід наголосити, що досить важливим є положення Закону про

те, що повернення скарги не перешкоджає повторному зверненню до Конституційного Суду України з дотриманням вимог Закону України «Про Конституційний Суд України» (абз. 2 ч. 3 ст. 57)¹.

Офіційна статистика діяльності Конституційного Суду України свідчить про те, що цей орган конституційного контролю почав приймати та реєструвати конституційні скарги з жовтня 2016 року (перша конституційна скарга надійшла від ПАТ «Інститут розвитку передових технологій» щодо неконституційності положень частин другої, третьої статті 67 Закону України «Про виконавче провадження»)². Тобто до набрання чинності Законом України «Про Конституційний Суд України» від 13.07.2017 р., яким встановлювалися вимоги до змісту та форми конституційної скарги, уточнювалося коло суб'єктів подання такої скарги, а також умови її прийнятності.

Так, з часу запровадження в нашій державі конституційної скарги, а саме з 30 вересня 2016 року до 17 грудня 2017 року, до КСУ надійшло 474 конституційні скарги, з яких до набрання чинності Законом – 118 (14 конституційних скарг відповідали вимогам пп. 3-4 розділу III «Прикінцеві положення» Закону; 71 скарга – не відповідала вимогам, а по 33 конституційним скаргам судові рішення ще не набрали законної сили і були повернуті заявникам).

Після набрання чинності Законом України «Про Конституційний Суд України», станом на 31 грудня 2017 р. надійшло 356 конституційних скарг, які також були попередньо перевірені Секретаріатом Суду, із яких 83 – відповідали вимогам Закону, а 273 – повернуті авторам як такі, що за формою не відповідають вимогам Закону³

Матеріали Щорічної інформаційної доповіді Конституційного Суду України за 2018 рік свідчать, що за період з 1 січня по 31 грудня 2018 року до КСУ надійшло 690 скарг, щодо яких Секретаріатом Суду було здійснено перевірку на відповідність їх за формою вимогам Закону, із яких тільки 264 відповідали за формою вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України», а 426 скарг було повернуто як такі, що за

¹ Там само.

² Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг. URL: <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Zvit-z-monitoringu-diyalnosti-Konstitutsijnogo-Sudu-shhodo-rozglyadukonsti-tutsijnih-skarg.pdf>. С. 18.

³ Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2017 рік. URL : https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2017.pdf.

формою не відповідали вимогам Закону¹.

Отже, станом на 24 червня 2019 року Секретаріатом Конституційного Суду України було зареєстровано 1539 конституційних скарг, з яких 39 – у 2016 році, 435 – у 2017 році, 690 – у 2018 році, 375 – у 2019 році². Незважаючи на той факт, що вимоги до змісту та форми конституційної скарги визначені чинним законодавством, 996 конституційних скарг із зареєстрованих 1539 були повернуті суб'єкту звернення через невідповідність її форми вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України»³.

Як свідчать дані, опубліковані в Інформаційній доповіді Конституційного Суду України, що була затверджена Постановою Конституційного Суду України від 26 березня 2020 року № 19-п/2020, у 2019 році Конституційний Суд України розглянув 19 конституційних скарг і за результатами розгляду ухвалив 9 рішень, а всього у 2019 р. було постановлено 286 ухвал про відмову у відкритті конституційного провадження у справах за конституційними скаргами (сенатами – 16, колегіями суддів – 270). У 7 ухвалях колегії суддів за частиною порушених у конституційних скаргах питань відкрили конституційне провадження, за частиною – відмовили у відкритті⁴.

Згідно з Щорічною інформаційною доповіддю за 2020 рік, затвердженої Постановою Конституційного Суду України від 29 червня 2021 року № 4-п/202, всього за вказаний період до Суду надійшло 563 конституційні скарги. По кожній із них Секретаріатом КСУ було проведено попередню перевірку на відповідність за формою вимогам, які передбачені Законом України «Про Конституційний Суд України».

Із поданих 563 конституційних скарг, 249 (або це 44 %) за формою відповідали вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України» та були розподілені між судьями Суду відповідно до вищезазначеного Закону та у порядку, що визначений Регламентом Конституційного Суду України.

312 конституційних скарг (56 %) із відповідними роз'ясненнями,

¹ Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2018 рік. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2018.pdf.

² Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг. URL: <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Zvit-z-monitoringu-diyalnosti-Konstitutsijnogo-Sudu-shhodo-rozglyadu-konstitutsijnih-skarg.pdf>. С. 19.

³ Там само.

⁴ Там само.

зазначенням можливості повторного звернення з дотриманням вимог чинного законодавства були повернуті суб'єктам права на конституційну скаргу як такі, що за формою не відповідали вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України», а ще 2 конституційні скарги опрацьовувались Секретаріатом КСУ¹.

Всього ж за період 2020 року Конституційним Судом України за результатами розгляду справ за конституційними скаргами було ухвалено 11 рішень, з яких 3 – Великою палатою Конституційного Суду України, а 8 – сенатами КСУ (8 конституційних скарг було подано фізичними особами, 2 – юридичними, 1 – фізичною особою спільно з юридичною). При цьому, у 6-ти випадках Суд своїми рішенням визнав положення законодавства такими, що відповідають Основному Закону Української держави (є конституційними), а у 5-ти – такими, що є неконституційними.

Всього за період з 1 січня до 31 грудня 2020 року у Суді було постановлено 232 ухвали про відмову у відкритті конституційного провадження у справах за конституційними скаргами (Другим сенатом – 3, колегіями суддів – 229). Основною причиною відмови у відкритті проваджень була невідповідність поданих скарг вимогам, що встановлені п. 6 ч.2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», а саме у зв'язку з не наведенням обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону). Тобто переважно автори клопотання обмежували свою аргументацію лише вираженням незгоди з судовими рішеннями, які були ухваленими у їх справах².

Наведені у Щорічній інформаційній доповіді дані засвідчують, що у 2020 році звернення фізичних осіб до КСУ переважно стосувались клопотань: а) з питань реалізації права кожного на перегляд судового рішення (зокрема, в касаційному порядку у малозначних справах у цивільному судочинстві), оскарження в апеляційному порядку ухвал слідчих суддів, визначення підсудності кримінальних проваджень Вищому антикорупційному суду, а також надання та оплати житлово-комунальних послуг; б) із соціальних питань з метою захисту прав,

¹ Конституційний Суд України. Щорічна інформаційна доповідь. 2020 рік https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2020.pdf.

² Там само.

встановлених у законодавчих актах, які зазнали змін, зокрема щодо соціального (пенсійного) забезпечення окремих категорій громадян (військовослужбовців, державних службовців).

Звернення з конституційними скаргами юридичних осіб здебільше стосувались питання про відповідність Конституції України положень законів, які стосуються питань господарського судочинства (повноважень суду касаційної інстанції, зокрема Великої Палати Верховного Суду, перегляд судового рішення за виключними обставинами) та інших¹.

Наведені статистичні дані свідчать про те, що більше половини всіх конституційних скарг, які надходять до КСУ, повертається Секретаріатом Суду ще на стадії їхньої попередньої перевірки по причині недоліків та невідповідності їх вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України». Водночас, непоодинокими є випадки, коли скаржники усувають виявлені під час попередньої перевірки конституційних скарг недоліки, після чого КСУ ухвалюються акти на їхню користь. Наприклад, тільки у період з 1 січня до 31 грудня 2020 року скаржниками повторно подано до Суду 130 конституційних скарг, із яких 78 за формою відповідали вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України» й були розподілені між суддями Конституційного Суду України; за 6-ма конституційними скаргами було відкрито конституційні провадження. Крім того, у 2020 році було відкрито конституційне провадження та ухвалено рішення за 1 конституційною скаргою, що надійшла до КСУ повторно у 2019 році. Ці, наведені у щорічній інформаційній доповіді за 2020 рік дані, свідчать про те, що у випадках, коли конституційна скарга має певні перспективи, але одночасно не позбавлена серйозних недоліків, для заявника прийнятніше отримати повідомлення Секретаріату Конституційного Суду України разом із повернутою конституційною скаргою та оперативно виправити помилки, аніж отримати ухвалу про відмову у відкритті провадження, яка оскарженню не підлягає. Отже, законодавчо визначений механізм урегулювання попередньої перевірки Секретаріатом Суду конституційних скарг та наявна правозастосовна практика з цих питань не стільки допомагають уникнути перевантаження КСУ скаргами, які за формою не відповідають вимогам Закону України «Про Конституційний Суд України», скільки надають можливість суб'єктам права на конституційну скаргу усунути формальні недоліки

¹ Там само.

клопотання та узгодити його з вимогами чинного законодавства, що є необхідною умовою для подальшого розгляду конституційної скарги¹.

Показовими у зв'язку з цим є аналітичні дані щодо типових помилок, які допускають особи під час оформлення та подання конституційних скарг, наведені у відповіді керівника Секретаріату Конституційного Суду Я. Василькевича на запит Б. Бондаренка. Вони зводяться до такого:

1) у конституційних скаргах порушуються питання, які не можуть бути об'єктом конституційної скарги (незгода та оскарження рішень судів у системі судоустрою України, скарги на дії державних органів та їх посадових осіб, відповідність Конституції підзаконних актів, рішень судів у системі судоустрою України тощо);

2) у конституційних скаргах не зазначаються конкретні положення закону України, які належить перевірити на відповідність Конституції України, та/або конкретні положення Конституції України, на відповідність яким належить перевірити закон України (автори клопотань часто не визначають предмет перевірки на конституційність; при цьому недостатньо вказати статті відповідного закону України чи Конституції України, адже переважна більшість з них складаються з декількох частин, які містять самостійний зміст);

3) у конституційних скаргах відсутнє обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) та/або не зазначено того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону (в цій вимозі йдеться про обґрунтування саме неконституційності оспорюваних положень, а також про визначення норми Конституції України, яка проголошує конкретне право людини, що зазнало порушення внаслідок застосування оспорюваних положень закону);

4) в конституційних скаргах копія остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу не засвідчена в установленому порядку судом, що його ухвалив (до матеріалів клопотань долучають фото/ксерокопії рішень²;

5) конституційні скарги юридичних осіб підписано не

¹ Там само.

² Рекомендації щодо внесення до Конституційного Суду України конституційних скарг. URL : <http://www.ccu.gov.ua/publikaciya/rekomendaciyi-dlya-fizychnyh-ta-yurydychnyh-osib-shchodo-vnesennya-do-konstytuciynogo>.

уповноваженими на це особами та/ або не долучені установчі документи цих юридичних осіб та/або акти про призначення (обрання) на посаду уповноважених осіб;

б) конституційні скарги подаються не державною мовою.

Окремо керівник Секретаріату Конституційного Суду України звернув увагу і на ті конституційні скарги, які надходять щодо справ, остаточне рішення в яких набрало законної сили раніше 30 вересня 2016 року¹.

Аналіз вищенаведених типових помилок, які допускають суб'єкти права на конституційну скаргу, свідчить про те, що окремі з них мають техніко-юридичний характер, а їх усунення не потребує ґрунтовного теоретичного осмислення. Йдеться, зокрема, про необхідність:

1) засвідчення в установленому порядку судом копії остаточного судового рішення у справі суб'єкта права на конституційну скаргу;

2) засвідчення конституційної скарги юридичної особи приватного права підписом уповноваженої на це особи та/або долучення до такої скарги установчих документів цих юридичних осіб та/або актів про призначення (обрання) на посаду уповноважених осіб;

3) підготовки конституційної скарги державною (тобто українською) мовою;

4) необхідність уникнення подання конституційних скарг у справах, остаточне рішення в яких набрало законної сили раніше 30 вересня 2016 року (тобто до дня легалізації в Україні інституту конституційної скарги).

Власне, усі ці вимоги визначені в чинному законодавстві, а основна причина їх недотримання пов'язана або ж з недостатньою обізнаністю суб'єктів права на конституційну скаргу про умови її прийнятності, або нехтування цими вимогами. Ось як цю перешкоду на шляху реалізації конституційного права особи на звернення до Конституційного Суду України з конституційною скаргою характеризують автори Звіту з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг: «Однією з проблем, яку можна виокремити в реалізації конституційної скарги і яка підтверджується поданими в попередньому розділі даними про повернення скарг суб'єктам звернення або прийняття ухвал про відмову у прийнятті Колегіями чи Сенатами

¹ Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг. URL : <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Zvit-z-monitoringu-diyalnosti-Konstitutsijnogo-Sudu-shhodo-rozglyadu-konstitutsijnih-skarg.pdf>. С. 32.

Конституційного Суду України – це рівень правової грамотності (професійної підготовки) суб'єктів звернення. Розібратися в складних питаннях конституційності, фундаментальності прав і свобод людини, системному зв'язку закону і норм Конституції України можуть лише добре підготовлені фахівці-юристи. А це у свою чергу впливає на доступність правосуддя для звичайного громадянина»¹.

За таких умов особливо зростає роль просвітницької діяльності як самого Конституційного Суду України, так і інших суб'єктів права, чия професійна діяльність пов'язана з формуванням професійної правосвідомості майбутніх правників (їдеться про науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти, які здійснюють підготовку фахівців за напрямом «Право»), а також практикуючих адвокатів, чия незалежна професійна діяльність пов'язана зі здійсненням захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту².

До речі, перші, причому доволі важливі кроки в цьому напрямку вже зроблені. Про це свідчать аналітичні матеріали про запровадження інституту конституційної скарги в Україні³, з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг та Щорічні інформаційні доповіді Конституційного Суду України за 2017, 2018 роки та рік щорічні інформаційні доповіді КСУ за 2019, 2020 рр., затверджені постановами Конституційного Суду, а також численні публікації відомих широкому професійному загалу правників, у яких висвітлюються проблемні питання діяльності Конституційного Суду України із перевірки та розгляду конституційних скарг^{4, 5, 6}, завдяки яким професійні правозахисники, а також інші зацікавлені особи мають можливість отримати необхідну правову інформацію про призначення інституту конституційної скарги, вимоги до її змісту та форми, умови прийнятності, а також інші аспекти, пов'язані з реалізацією права

¹ Там само. С. 41.

² Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

³ Аналітичний звіт щодо запровадження інституту конституційної скарги / Ю. Кириченко, Б. Бондаренко. Київ : ФОП Москаленко О.М. 2018. 40 с.

⁴ Якуша В. Учимося користуватися новими інструментами для захисту прав URL : <https://mogylnytsky.com/uk/2020/01/10/konstatatsiya-konstitutsijnosti-uchimosya-koristuvatsiya-novimi-instrumentami-dlya-zahistu-prav/>.

⁵ Терлецький Д. Навіщо нам конституційна скарга? URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/navishcho-nam-konstituciyna-skarga.html>.

⁶ Шаров Д. Конституційна скарга: остання статистика та недоліки під час подання URL : <https://barristers.org.ua/news/konstytutsijna-skarga-ostannya-statystyka-ta-nedoliky-pid-chas-podannya/>.

кожного на звернення до органу конституційного контролю з конституційною скаргою.

Водночас, типові помилки, пов'язані з неправильним розумінням об'єкта (предмета) конституційної скарги, а також обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (окремих його положень) та порушення гарантованих Конституцією України прав людини заслуговують на особливу увагу. Оскільки другий тип помилок виявляється не лише в межах цієї стадії досліджуваної судової процедури, але й наступної, що він буде розглянутий нами нижче.

Перш ніж ми перейдемо до розгляду предмета конституційного оскарження, вважаємо за необхідне акцентувати на законодавчому механізмі правового регулювання подання, прийнятності, розгляду конституційної скарги, на якому наголошують правники. Треба погодитися з М. Ставнійчук, що цей механізм явно хибує правовою невизначеністю та має низку недоліків, що не дозволяють Конституційному Суду України належно застосовувати цей інститут. Так, дослідниця наголошує, що у ст. 77 і 78 Закону України «Про Конституційний Суд України» закріплені дискреційні повноваження органу конституційного контролю, а саме, авторка акцентує на так званих «виняткових випадках», коли Суд з власної ініціативи може, як виняток, поза обов'язковими умовами прийнятності визнати розгляд конституційної скарги необхідним із мотивів суспільного інтересу (п. 2 ст. 77 Закону). Крім того, наголошує М. Ставнійчук, у іншому винятковому випадку, при розгляді конституційної скарги Суд (Велика Палата) з власної ініціативи може вжити заходів щодо забезпечення конституційної скарги через видачу забезпечувального наказу як виконавчого документу у тому разі, коли вбачається необхідність запобігти незворотнім наслідкам (пп.1-2 ст. 78 Закону України «Про Конституційний Суд України»).

Підтримуємо дослідницю й у тому, що в обох вищевказаних випадках йдеться про оціночні, суб'єктивні, а відтак чітко не визначені законодавцем способи поведінки Конституційного Суду України, які, з одного боку, можуть бути спрямовані на захист прав і свобод людини, а з іншого – усе ж допускають певну можливість сприйняття суспільством способу ухвалення рішень в умовах загальної суспільної недовіри до суду як упередженої, нелегітимної тощо, що у принципі є неприпустимим. За таких умов, наголошує учений, існує очевидна потреба вдосконалення законодавства про Конституційний Суд України у частині

формулювання поняття «суспільний інтерес», визначення його критеріїв для правових, політичних процесів та процедур¹.

Дійсно, на сьогодні у національному законодавстві термін «суспільний інтерес» вживається декілька разів лише у Законі України «Про доступ до публічної інформації»². При цьому суб'єктом законотворчості дефініція указанного поняття не надається.

Дотепер перелік підстав, що дають змогу визначити, чи становить така інформація суспільний інтерес чи ні, міститься лише у Постанові пленуму Вищого адміністративного суду України від 29 вересня 2016 року³. І хоча Вищий адміністративний суд України свого часу і зорієнтував суди України на однозначне розуміння судами та учасниками проваджень у порядку адміністративного судочинства розуміння категорії суспільного інтересу, чим спонукав до якості та ефективності розгляду відповідних судових спорів, сприяв забезпеченню однакового застосування відповідного законодавства, однак, як показує аналіз правозастосовної практики, це продовжує спричиняти серйозні ускладнення дії законодавства України аж до виникнення значної кількості судових спорів, насамперед з огляду на те, що кожного разу суб'єкти права, а також згодом суди, мають обов'язок у кожному конкретному випадку з'ясовувати, чи має місце суспільний інтерес. Такої ж позиції притримується і Президент Української держави, який у червні 2019 року, надаючи свої зауваження до Закону України «Про тимчасові слідчі комісії і тимчасові спеціальні комісії», звертає на необхідність встановлення критеріїв визначення суспільного інтересу⁴.

Отже, питання формулювання законодавцем визначення поняття «суспільний інтерес» залишається актуальним як з огляду на вищевикладене, так із огляду на зміст п. 2 ст. 25 законопроекту «Про конституційну процедуру», що наданий у вересні 2021 року для другого читання із змінами, та практично відтворює як зміст п. 2 ст. 77 Закону, а

¹ Ставнійчук М. Інститут конституційної скарги в механізмі гарантування та розвитку конституційного ладу України: теоретичні та практичні проблеми реалізації. URL : <https://www.constjournal.com/pub/2-2019/institut-konstytutsiinoi-skarhy-mekhanizmi-harantuvannia-rozvytku-konstytutsiinoho/>.

² Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13 січня 2011 року. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

³ Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації: Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 29 вересня 2016 року. URL : http://www.vasu.gov.ua/plenum/post_plenum/postanova_plenumu_10_29-09-2016.

⁴ Ставнійчук М. Зазнач. твір.

саме: «Як виняток, конституційна скарга може бути прийнята поза межами вимог, установлених пунктом 2 частини першої статті 25, якщо Суд визнає її розгляд необхідним із мотивів суспільного інтересу, крім випадків, коли пропуск строку становить більше одного року», а також положення п.1 ст. 26 цього ж законопроекту, де йде мова про те, що під час розгляду конституційної скарги Суд у виняткових випадках може вжити заходів щодо забезпечення конституційної скарги, видавши забезпечувальний наказ, який є виконавчим документом¹.

Вирішити вищевказане питання можливо саме шляхом надання законодавцем легальної дефініції «суспільний інтерес», що убезпечить ухвалення Конституційним Судом України нелегітимних, упереджених рішень.

Принагідно відзначити, що ми у межах підрозділів 1.1 та 2.1 побічно торкалися предмету конституційної скарги, проте це питання з огляду на свою важливість, складність та практичну значущість, заслуговує на окрему увагу.

Незважаючи на приписи ст. 151-1 Конституції України та ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», що фактично визначають предмет конституційної скарги, а також практику Конституційного Суду України, вказане питання дотепер не знайшло свого однозначного вирішення у сучасній правничій науці. На підтвердження цієї тези наведемо відмінні за своїм змістом судження вчених про досліджуване явище правової дійсності.

Наприклад, В. Копча у своїй роботі «Конституційна скарга як інструмент захисту прав людини в Україні» здійснив аналіз моделі конституційної скарги у нашій державі. Правник, з одного боку, наголошує, що особливості започаткованої в Українській державі моделі конституційної скарги дають змогу охарактеризувати її як «частково нормативну», бо ж її предмет охоплює тільки «закон України», а з іншого – зазначає, що такий підхід практично позбавляє особу на конституційному рівні захистити гарантоване Основним Законом право від порушення його іншими нормативними актами й особливо – від дій (бездіяльності) публічної влади. Однак при цьому правник доходить висновку про те, що «частково нормативна» модель конституційної скарги, яка має місце в Україні, за своїм потенціалом може бути ефективним інструментом захисту гарантованих Конституцією прав

¹ Проект Закону про конституційну процедуру. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70729.

людини, а умовою її ефективності визначає результативну діяльність Конституційного Суду України і пропозиції щодо «розширення» предмета оскарження вважає передчасними¹.

Інший вітчизняний правник, А. Крусян відстоює протилежну позицію. Дослідниця зазначає, що з огляду на мету створення ефективної системи захисту прав і свобод людини та громадянина, зокрема, шляхом запровадження інституту конституційної скарги, важливо не звужувати предмет конституційного оскарження. Як засвідчує практика, наголошує автор, конституційні права і свободи людини та громадянина можуть порушуватися не тільки неконституційними законами, а й неконституційними підзаконними нормативно-правовими актами. У контексті положень Конституції України щодо повноважень органу конституційного контролю, правник вважає недоречним і нелогічним таке фактичне обмеження (виключно законами) кола нормативних актів, які можуть перевірятися на конституційність у порядку конституційної скарги. Зважаючи на це, А. Крусян до предмету конституційної скарги пропонує віднести перелік всіх актів, визначених у ч. 1 ст. 150 Конституції України².

Вищевказаний підхід А. Крусян поділяють суддя Конституційного Суду України у відставці М. Савенко³, народний депутат України IV скликання М. Маркуш⁴ та ін.

Частково таку думку стосовно предмета (об'єкта) конституційної скарги підтримує і вітчизняний правник А. Колодій. Вчений зазначає дискусійний характер цього питання та вважає, що об'єктом конституційної скарги повинен бути акт вищої публічної влади –

¹ Копча В. Конституційна скарга як інструмент захисту прав людини в Україні. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип.4(84). С. 11-16

² Крусян А. Конституційно-правові засади запровадження конституційної скарги в Україні як форми захисту прав і свобод людини та громадянина // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез*, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 134.

³ Савенко М. Організаційні та процесуальні питання запровадження конституційної скарги в Україні // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез*, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 87.

⁴ Маркуш М. Роль конституційної скарги в судовому механізмі захисту прав і свобод людини у змагальному кримінальному процесі України // *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез*, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 111.

законодавчої, президентської, виконавчої, судової, вищих контрольно-наглядових та правоохоронних органів (дія або навіть бездіяльність), якщо таким актом, на думку фізичної чи юридичної особи, порушуються її конституційні права. Лише у цьому випадку, вважає автор, конституційна скарга буде дійсно ефективним засобом захисту прав, свобод та обов'язків¹.

Ідею запровадження повної нормативної конституційної скарги обстоюють вітчизняні правники Ю. Бисага і М. Гецько² та О. Щербанюк³. Поділяючи позицію Венеційської комісії «За демократію через право» (в державах, де функціонує інститут повної конституційної скарги (ФРН, Королівство Іспанія, Королівство Бельгія, Чеська Республіка та ін.)), кожна людина може звернутися до конституційного суду щодо конституційності прийнятого стосовно неї будь-якого правового акта, а також коли вона вичерпала інші можливості захисту своїх конституційних прав, рішення конституційного суду не лише набуває принципового значення як джерело права при захисті об'єктивних прав, а й стає дієвим важелем захисту суб'єктивних прав людини⁴, а також підтримуючи думку європейських конституціоналістів щодо цього (в умовах дедалі більшого значення захисту прав людини очевидною є тенденція здійснення конституційного контролю стосовно індивідуальних адміністративних актів і рішень суду на підставі індивідуальних скарг, при цьому Венеційська комісія висловлюється на користь повної конституційної скарги з погляду субсидіарного характеру засобу правового захисту в Європейському суді з прав людини і бажання вирішувати проблеми з прав людини на національному рівні)⁵, правники вважають, що для більш повного й ефективного правового захисту

¹ Колодій А. До запровадження конституційної скарги в Україні // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 53-59.

² Бисага Ю., Гецько М. Запровадження повної нормативної конституційної скарги в Україні як ефективного правового інструменту захисту основних прав і свобод // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.

³ Щербанюк О. Індивідуальна конституційна скарга як засіб забезпечення конституційної демократії. *Право України*. 2018. №12. С. 77-91

⁴ Бисага Ю., Гецько М. Зазнач. твір. с. 45.

⁵ Арутюнян Г. Индивидуальная конституционная жалоба: европейские тенденции системного развития. URL : <http://www.concourt.am/armenian/structure/president/articles/kyev2011>.

основних прав і свобод людини в Україні необхідно запровадити повну нормативну конституційну скаргу, оскільки ця модель дозволяє найбільш дієво реалізувати доступ особи до конституційного правосуддя для захисту порушених конституційних прав і свобод. Суб'єкту оскарження (фізичній та юридичній особі) надається безпосередня можливість звернутися зі скаргою. Можна оскаржити не лише правові акти Парламенту, що порушують конституційні права і свободи, але й правові акти, видані Главою держави та виконавчими органами влади, зокрема, Кабінетом Міністрів України. Крім того, ця модель, на думку вчених, дає змогу переглянути остаточне рішення суду загальної юрисдикції та правозастосовну діяльність адміністративних органів. Тобто скарга може бути подана на правозастосовний акт, у якому індивідуалізуються нормативні приписи правового акта, що ними порушуються конституційні права і свободи скажника¹.

Цю позицію підтримує і О. Щербанюк, яка, зокрема, зазначає, що правовий ефект цього конституційно-правового інституту буде досягнутий тільки у зв'язку повної, а не нормативної конституційної скарги, що значно підвищить відповідальність суб'єктів правотворення, правозастосування, захист прав людини та забезпечить авторитет Конституції України².

На нашу думку, доволі зважений підхід до визначення предмета конституційної скарги в Україні демонструє М. Гультай. Учений щодо цього обґрунтовано наголошує: «Що ж до моделі повної конституційної скарги, яка дає можливість для всеохопного захисту прав і свобод, гарантованих Основним Законом України, то наразі вона є менш прийнятною для нашої держави, оскільки здійснення конституційного контролю за рішенням судів загальної юрисдикції фактично перетворить Конституційний Суд України на вищу касаційну інстанцію, а це суперечить Конституції України, а також ідеології та змісту судової реформи, яка триває. Така модель, зокрема, призведе до переобтяженості Конституційного Суду України та недотримання ним строків розгляду справ. Тому раціональним компромісом у цій ситуації є модель нормативної конституційної скарги, яка дозволить дещо обмежити кількість звернень із такими скаргами до Конституційного Суду України, запобігти дестабілізації його роботи та забезпечити належне

¹ Бисага Ю., Гецько М. Зазнач. твір. С. 48.

² Щербанюк О. Зазнач. твір. С. 89.

розмежування юрисдикції конституційного та загальних судів»¹.

Загалом підтримуючи наведені правником аргументи, все ж зауважимо, що гарантовані Конституцією України права і свободи людини можуть бути обмежені або порушені не лише законами України, але й підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема, нормативними указами Глави держави, постановами Верховної Ради України, декретами та постановами Кабінету Міністрів України, тобто, тими правовими актами, що хоча й не є законами, однак такими, що за своєю юридичною силою є максимально наближеними до законів України.

Зважаючи на вищевикладене, вважаємо оптимальною та найбільш ефективною в плані здійснення Конституційним Судом України функцій конституційного контролю та охорони прав і свобод людини неповну нормативну модель конституційної скарги, предмет якої повинен охоплюватися обсягом поняття «законодавство», відображеним в рішенні Конституційного суду України у справі щодо тлумачення однойменного терміна^{2, 3}.

Наступна стадія процедури провадження за конституційними скаргами фізичних і юридичних осіб приватного права пов'язана із попередньою перевіркою таких скарг та вирішенням питання щодо відкриття конституційного провадження. Вказана стадія судової процедури, що складає предмет розгляду, регламентована ст. 58–63 Закону України «Про Конституційний Суд України».

Так, згідно зі ст. 58 вищезгаданого Закону, розгляд звернень до Суду здійснюється у Колегії, до складу якої входить відповідний суддя-доповідач. На відміну від Секретаріату Конституційного Суду, чия діяльність обмежується лише формальною перевіркою конституційних скарг, суддя-доповідач у справі здійснює перевірку такої скарги за

¹ Гультай М. Перспективи запровадження інституту конституційної скарги в правову систему України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р.* Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. С. 28.

² Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»: Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>.

³ Єрмоленко Я. В. Зміст поняття конституційної скарги в сучасній правовій доктрині та конституційному законодавстві України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2017. № 3. С. 95-103.

змістом, що з необхідністю передбачає її ґрунтовне вивчення. Для цього вказана посадова особа наділена доволі широкими повноваженнями, а саме:

1) вивчає порушені у зверненні питання і готує матеріали на розгляд Колегії, Сенату, Великої палати;

2) витребує документи, матеріали, інші відомості, що стосуються справи, від суб'єкта звернення, Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, Генерального прокурора, судів, інших органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, посадових осіб, підприємств, установ, організацій усіх форм власності, політичних партій, громадських об'єднань;

3) дає доручення відповідним підрозділам Секретаріату та встановлює строки їх виконання;

4) залучає спеціалістів для консультацій, дослідження документів;

5) вносить на розгляд Сенату, Великої палати пропозиції щодо призначення експертизи у справі, залучення до участі в конституційному провадженні спеціалістів, виклику посадових осіб, експертів, спеціалістів, свідків, уповноважених осіб, які діють від імені суб'єкта права на звернення, а також громадян, участь яких може сприяти об'єктивному та повному розгляду справи;

6) здійснює інші повноваження, визначені Регламентом (ч. 4 ст. 59 Закону України «Про Конституційний Суд України»)¹.

Відповідно до ч. 1 ст. 61 вищезгаданого Закону питання щодо відкриття конституційного провадження у справі уповноважені вирішувати на своїх засіданнях колегії, сенати або Велика палата. Волевиявлення про відкриття конституційного провадження у справі за конституційною скаргою в юридичній формі ухвали постановляють Колегія або Сенат, у разі незгоди з ухвалою Колегії про відмову у відкритті конституційного провадження у справі, постановленою не одноставно (ч. 3 ст. 61 Закону).

Законом визначено вичерпний перелік підстав для відмови у відкритті конституційного провадження у справі. До них, зокрема, віднесено такі :

1) звернення до Суду неналежним суб'єктом;

2) неналежність до повноважень Суду питань, порушених у

¹ Про Конституційний Суд України): Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

конституційному поданні, конституційному зверненні, конституційній скарзі;

3) невідповідність конституційного подання чи конституційного звернення вимогам, передбаченим цим Законом;

4) неприйнятність конституційної скарги;

5) втрата чинності актом (його окремими положеннями), щодо якого порушено питання відповідності Конституції України, крім випадків, передбачених частиною другою статті 8 чинного Закону України «Про Конституційний Суд України»;

6) наявність рішення, висновку Суду щодо того самого предмета конституційного подання, конституційного звернення, конституційної скарги, а також ухвал Суду про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття конституційного провадження у справі, якщо їх постановлено на підставі пунктів 1, 2 цієї частини (ч.1 ст. 62 Закону)¹.

Закон допускає також можливість припинення розгляду звернень до Суду з ініціативи самого суб'єкта звернення. Згідно з ч. 1 ст. 63, звернення до Суду безвідносно до його форми може бути відкликане за письмовою заявою суб'єкта звернення, який його подав до Суду, в будь-який час після відкриття конституційного провадження. Однак, таке рішення повинно бути прийнято до переходу Суду в закриту частину пленарного засідання для ухвалення рішення чи надання висновку.

Ухвалу про закриття конституційного провадження у справі за зверненням, стосовно якого подано заяву про відкликання, постановляє:

1) Велика палата на пленарному засіданні – у справах за конституційним поданням, конституційним зверненням, а також за конституційною скаргою (у разі відмови Сенату від розгляду справи на розсуд Великої палати);

2) Сенат на пленарному засіданні – у справах за конституційною скаргою (ч. 2 ст. 63)².

Як виняток, Суд може відмовити у припиненні розгляду конституційної скарги навіть у разі подання суб'єктом права заяви про її відкликання, якщо Сенат або Велика палата вважатимуть, що порушені у зверненні особи питання мають особливе суспільне значення (ч. 3 ст. 63 Закону).

На окрему увагу заслуговують типові помилки конституційних

¹ Там само.

² Там само.

скарг, на підставі яких орган конституційного контролю повертає їх суб'єкту звернення. Їх перелік наведено у звіті з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг, підготовленому за підтримки Програми USAID «Нове правосуддя» у 2019 році¹. Вказані недоліки (неточності) конституційних скарг автори зводять до двох груп: 1) помилок за змістом та 2) помилок за формою конституційних скарг.

Щодо помилок змісту, то Конституційний Суд України найчастіше відмовляє у відкритті конституційних проваджень у справах на підставі положень Закону України «Про Конституційний Суд України». Типовими випадками, які колегії та сенати кваліфікують як порушення, є: 1) просте цитування норм Конституції України та законів України без належного аргументування неконституційності закону; 2) невідповідність Конституції закону в цілому обґрунтовується неконституційністю лише його окремих норм (окремої норми), які застосовані в остаточному судовому рішенні; 3) оспорювання неконституційності закону з посиланнями на рішення Європейського суду з прав людини; 4) оспорювання неконституційності самого судового рішення, а не закону, який застосований в такому рішенні; 5) оспорювання неконституційності рішення внаслідок відсутності законодавчого регулювання; 6) доведення фактів неоднозначності застосування, що передбачалося для конституційних звернень Законом України «Про Конституційний Суд України» від 6 жовтня 1996 року, який втратив чинність; 7) оскарження діянь (дій чи бездіяльності) органів публічної влади (наприклад, Президента України). Щодо помилок форми, то орган конституційного контролю найчастіше відмовляє у відкритті конституційних проваджень у справах за конституційними скаргами у випадках: 1) подання конституційної скарги недержавною мовою; 2) подання конституційної скарги на остаточне рішення суду, яке набуло чинності до 30 вересня 2016 року; 3) подання конституційної скарги разом з неналежно засвідченою копією остаточного судового рішення; 4) подання конституційної скарги з порушенням термінів, тобто після спливу тримісячного терміну з дня ухвалення остаточного рішення суду².

¹ Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг. URL : <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Zvit-z-monitoringu-diyalnosti-Konstitutsijnogo-Sudu-shhodo-rozglyadu-konstitutsijnih-skarg.pdf>.

² Там само. С. 34-35.

Принагідно зазначити, що на більшості з цих помилок акцентував увагу керівник Секретаріату Конституційного Суду Я. Василькевич, про що згадувалося нами вище. Водночас, окремі з них, що торкаються змісту конституційної скарги, виявляються безпосередньо в діяльності Суду під час вивчення суддею-доповідачем порушених у конституційній скарзі питань, а також розгляді Колегією, Сенатом або Великою палатою підготовлених суддею-доповідачем матеріалів¹.

Йдеться, зокрема, про такі недоліки конституційних скарг:

- 1) просте цитування норм Конституції України та законів України без належного аргументування неконституційності закону;
- 2) обґрунтування невідповідності Конституції закону в цілому неконституційністю лише його окремих норм (окремої норми), які застосовані в остаточному судовому рішенні;
- 3) оспорювання неконституційності закону з посиланнями на рішення Європейського суду з прав людини;
- 4) оспорювання неконституційності рішення внаслідок відсутності законодавчого регулювання;
- 5) доведення фактів неоднозначності застосування, що передбачалося для конституційних звернень Законом України «Про Конституційний Суд України» від 6 жовтня 1996 року, який втратив чинність.

Однією з вимог до змісту конституційної скарги є обґрунтування тверджень щодо неконституційності закону України (його окремих положень) із зазначенням того, яке з гарантованих Конституцією України прав людини, на думку суб'єкта права на конституційну скаргу, зазнало порушення внаслідок застосування закону (п. 6 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України»)².

Фактично йдеться про необхідність наведення суб'єктом права на подання конституційної скарги доказів з метою обґрунтування власної позиції щодо порушення свого конституційного права законом, який був застосований в остаточному судовому рішенні у його справі та не відповідає Конституції України, а також переконання у цьому Конституційного Суду України. В аспекті предмету конституційної скарги доказами, з погляду теорії юридичної аргументації, є засновані на

¹ Конституційна скарга, як самостійний інструмент захисту конституційних прав.
URL : <http://pravokator.club/news/konstytutsijna-skarga-yak-samostijnjy-instrument-zahystu-konstytutsijnyh-prav/>.

² Там само.

фактах чи інших аргументах судження, спрямовані на обґрунтування чи спростування таких тверджень.

Необхідність наведення такого роду доказів обумовлена особливостями конституційного судочинства. Щодо цього заслуговують на увагу наступні судження судді Конституційного Суду України у відставці М. Козюбри: «Складніше з пошуком об'єктивної істини в конституційному і адміністративному судочинстві. На відміну від цивільного і кримінального судочинства, побудованого виключно на змагальності сторін, конституційне і адміністративне судочинство, хоч і не відкидають елементів змагальності, проте й не зводяться до неї. У цих видах судочинства істотне, а іноді навіть визначальне, значення має пошуковий, дослідницький (інколи використовується термін «інквізиційний»), хоч він з огляду на його походження зберігає переважно негативний відтінок) принцип. Як конституційні, так і адміністративні суди не обмежуються зважуванням доказів, наданих сторонами в судовому засіданні або витребуваних і долучених до справи судом за їх клопотанням. Ці суди можуть збирати, узагальнювати і зважувати їх за власною ініціативою, що для суддів загальної юрисдикції (цивільного, кримінального тощо) є загалом неприпустимим. Це, в свою чергу, обумовлює інші особливості конституційного й адміністративного судочинства – мінімізацію фактора аудиторії, позараціональних чинників, прийомів ораторського мистецтва тощо. В цих видах судочинства переважають раціональні моменти і логічні побудови, характерні для науки. Як наслідок, зближуються з науковими (чи принаймні мають зближуватися) також результати конституційного і адміністративного судового розгляду»¹.

В аспекті вимоги п. 6 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суд України», що пов'язана з відмовою у відкритті проваджень за конституційними скаргами через цитування без аргументації, орган конституційного контролю не вважає обґрунтуванням неконституційності закону: 1) наведення лише змісту положень законів, цитування деяких приписів Конституції України, практики КСУ без викладення аргументів щодо невідповідності Основному Закону України (Ухвала Першої колегії суддів Другого

¹ Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М.І. Козюбри. Київ : Ваїте, 2015. С. 282-283.

сенату Конституційного Суду України від 4 квітня 2018 року, 39-1 (II))¹; 2) цитування приписів Основного Закону України, юридичних позицій Конституційного Суду України і рішень Європейського суду з прав людини, положень Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод без наведення аргументів щодо невідповідності Конституції України (Ухвала Першої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України від 5 квітня 2018 року, 23-1 (II))²; 3) відсутність у скарзі зв'язку між положеннями закону та відповідними положеннями Конституції України (Ухвала Другого сенату Конституційного Суду України від 26 вересня 2018 року, 36-у (II)/2018)³.

Стосовно аргументації щодо неконституційності окремої норми, а не всього закону правова позиція КСУ зводиться до того, що аргументи щодо неконституційності окремих положень закону неможна вважати належним обґрунтуванням неконституційності цього акта загалом. Суб'єкт права на конституційну скаргу повинен навести аргументи й довести взаємозв'язок між неконституційністю окремих положень

¹ Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Леонтьєвої Алли Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 31, 40, 197, 231- 235 Кодексу законів про працю України, статей 256, 257, 267, 297, 299 Цивільного кодексу України, статей 10, 11, 57, 58, 60, 209, 211-215, 303, 307, 308, 313-316, 319, частини третьої статті 332 Цивільного процесуального кодексу України в редакції до внесення змін Законом України "Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів" від 3 жовтня 2017 року N 2147-VIII, статей 115, 135, 136, 138- 140, 172, 173, 366, 384 Кримінального кодексу України, статті 214 Кримінального процесуального кодексу України, статей 35, 72 Основ законодавства України про охорону здоров'я, а також наказу Міністерства охорони здоров'я України "Про розвиток та удосконалення патологоанатомічної служби в Україні" та Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України: Ухвала Першої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України. URL: <http://consultant.parus.ua/?doc=0B2FX49F49>.

² Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою компанії „NTA INVEST GROUP s.r.o.“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 465, частини першої статті 482 Митного кодексу України: Ухвала Першої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/2107>.

³ Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Корнаша Івана Васильовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзаців шостого, сьомого пункту 3 Розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року №76-VIII: Ухвала Другого сенату Конституційного Суду України від 26 вересня 2018 року, 36-у (II)/2018. URL: http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/36_y_2_2018.pdf.

відповідного закону України та необхідністю його визнання таким, що суперечить Основному Закону держави загалом (Ухвала Другої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України від 17 квітня 2018 року, 103-2(I)/2018)¹.

У зв'язку з цим актуалізується проблема критично низької правової грамотності (правової свідомості) суб'єктів подання конституційної скарги, єдино можливим шляхом подолання якої повинна стати активна освітньо-просвітницька робота, на необхідності здійснення якої нами наголошувалося вище.

Підставою для відмови у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою може бути неправильна юридична аргументація власної позиції суб'єктом права на конституційну скаргу. Йдеться, зокрема, про посилання на рішення Європейського суду з прав людини для обґрунтування позиції скаржника щодо неконституційності закону. Вважаємо, що практика відмови Конституційного Суду у відкритті проваджень за такими скаргами є цілком виправданою. На підтвердження цієї тези наведемо низку аргументів, що доводять найбільш важливі в плані порівняння аспекти функціонування Європейського суду з прав людини та Конституційного Суду України. По-перше, вищезгадані правозахисні інституції в єдності з нормативною основою їх діяльності становлять принципово різні механізми, адже правозахисна діяльність Європейського суду з прав людини спрямована на захист конвенційних прав людини та її основоположних свобод, а Конституційного Суду України – як на захист Основного Закону держави, так і конституційних прав і свобод людини; по-друге, предметом конституційної скарги є конституційність закону, а предметом скарги до Європейського суду з прав людини – відповідність приписам Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод дій або бездіяльності органів публічної влади, їх посадових і службових осіб; по-третє, критерієм оцінки оспорюваного у конституційній скарзі закону чи окремих його положень є Конституція України, а критерієм правомірності або неправомірності поведінки органів публічної влади їх посадових і службових осіб є норми і принципи вищезгаданої Конвенції. Правильність таких умовиводів підтверджується і практикою

¹ Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Єфремової Галини Михайлівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про державну службу" (17/04/2018): Ухвала Другої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України від 17 квітня 2018 року, 103-2 (I)/2018. URL: https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=972022&base=1.

Конституційного Суду України із розгляду поданих до цього органу державної влади конституційних скарг.

Типовою помилкою під час підготовки та подання до Суду конституційних скарг, на якій наголошував орган конституційного контролю, є оспорювання неконституційності рішення внаслідок відсутності законодавчого регулювання. Тобто, йдеться про різновид правових аномалій, який в теорії права отримав назву «прогалини у законі».

Зауважимо, що не всі правники поділяють таку позицію Конституційного Суду України. Зокрема, О. Водянніков хоча й погоджується з тим, що прогалини в праві, з огляду на свою природу, не можуть бути предметом конституційного контролю і, відповідно, предметом конституційної скарги¹, однак відзначає, що якщо законодавець запровадив регулювання певних суспільних відносин на законодавчому рівні, тобто реалізував свої конституційні повноваження щодо прийняття закону, але допустив прогалини чи недотримав у тому обов'язі, який вимагається Конституцією України своїх позитивних обов'язків, що має наслідком порушення конституційних прав і свобод, гарантованих Розділом II, то таке упущення може і повинно бути предметом конституційного контролю за конституційними скаргами. Адже у такому разі, вважає правник, йдеться як про якість «закону» загалом, так і про дотримання державою своїх позитивних обов'язків зокрема. І тому прогалини в праві, будь-то аксіологічні чи технічні, можуть бути предметом конституційної скарги, якщо їхнім наслідком є порушення будь-якого з прав і свобод, гарантованих Розділом II Конституції України. Інший підхід вів би до невиправданого і неконституційного обмеження повноважень КСУ, а головне – обмежував би його функцію захисту конституційних прав і свобод та, як наслідок, захисту Конституції України, її цінностей і принципів².

Аналіз вищенаведених суджень правника свідчить про те, що автор правильно акцентує на причинно-наслідковому зв'язку між неналежним чином реалізованими Парламентом повноваженнями у сфері законотворчості, що виявляється у неповному законодавчому врегулюванні суспільних відносин, а також порушенні конституційних прав і свобод людини і громадянина, гарантованих Розділом II

¹ Водянніков О. Прогалина в праві як предмет конституційної скарги. *Право України*. 2018. №12. С. 141.

² Там само.

Конституції України, як наслідком такої діяльності.

Водночас ми не поділяємо тези дослідника про те, що прогалини у праві в принципі можуть бути предметом конституційної скарги і що це призводить до невиправданого і неконституційного обмеження повноважень КСУ, а головне – обмеження його функції захисту конституційних прав і свобод.

На підтвердження своєї позиції наведемо такі аргументи:

1) з погляду сучасного інституційного праворозуміння, право постає як явище безпрогальне, ідеальне і, як таке, до якого повинен наближатися закон. Останній же, в свою чергу, може містити прогалини, є сферою неідеальною і має вдосконалюватися за допомогою права¹.

Про наявну в національній правовій доктрині тенденцію до поступової відмови від використання терміно-поняття «прогалини у праві», яка має вагоме теоретичне підґрунтя – плюралізм підходів до праворозуміння, що визнає існування різних джерел об'єктивного права та різних форм його буття і вимагає коригування як понятійного апарату, який відображає досліджуване явище правової дійсності, так і відповідного термінологічного ряду, наголошує у своїй роботі І. Сердюк. Однією зі складових цього ряду вчений обґрунтовано вважає терміно-поняття «прогалини в законі», інтерпретуючи його як повну або часткову відсутність правових норм чи їх окремих елементів, необхідних для врегулювання поведінки право-дієздатних суб'єктів, у конкретному законі²;

2) єдино можливим способом усунення такої правової аномалії, що до того ж підтверджена юридичною практикою, є законотворчість. Закріплена в Конституції України модель поділу державної влади наділяє правом ухвалення законів єдиний орган державної влади – Парламент, Верховну Раду України. Що ж до Конституційного Суду України, то визнання за ним таких повноважень не лише б суперечило вищезгаданій теорії, але й принципу законності, згідно з яким органи публічної влади, їх посадові і службові особи мають діяти лише у межах, у порядку та у спосіб, визначений законом.

Зауважимо, що саме такий підхід підтверджується і практикою

¹ Матат Ю. І. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в правозастосовній діяльності: монограф. Харків: Право, 2015. С. 20.

² Сердюк І. А. Поняття, що відображають повну або часткову відсутність правових норм чи їх окремих елементів, необхідних для врегулювання поведінки право-дієздатних суб'єктів: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 43.

органу конституційного контролю. В ухвалі Другого сенату Конституційного Суду України від 26 червня 2018 року №23-у (II)/2018 зазначається: «Відсутність законодавчого регулювання та неузгодженість не є належним обґрунтуванням неконституційності норм закону. Вирішення вказаних питань є прерогативою Верховної Ради України, а отже, вони не можуть бути предметом розгляду Конституційного Суду України»¹.

Як нами зазначалося вище, типовою помилкою конституційних скарг за змістом, на якій акцентує КСУ, є доведення фактів неоднозначності застосування норм закону. Стосовно цього заслуговує на увагу правова позиція Конституційного Суду України, сформульована в Ухвалі Другої колегії суддів Другого Сенату Конституційного Суду України від 24.04.2018 року № 137-2 (II). Орган конституційного контролю, зокрема відзначає, що неоднозначність застосування судами України оспорюваних положень закону не є обґрунтуванням неконституційності останніх у розумінні п. 6 ч. 2 ст. 55 Закону України «Про Конституційний Суду України»².

Крім того, з погляду КСУ забезпечення однакового застосування норм права судами належить до повноважень Верховного Суду (п. 6 ч. 2 ст. 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»)³, а отже виходить за межі повноважень органу конституційного контролю.

Незважаючи на відсутність у чинному законодавстві адресованої суб'єкту права на конституційну скаргу вимоги доведення неоднозначності застосування норм закону, ми підтримуємо позицію Г. Берченка та Є. Ткаченка про те, що опис неоднозначності застосування норм закону навряд чи є аж надто зайвим, якщо поряд із ним у скарзі присутня пряма аргументація неконституційності норми закону

¹ Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Кузьміна Рената Равелійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 303, частини третьої статті 307, статті 309, частини четвертої статті 399 Кримінального процесуального кодексу України (26/06/2018): Ухвала Другого сенату Конституційного суду України від 26 червня 2018 року №23-у (II)/2018. URL: https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=977134&base=1.

² Берченко Г., Ткаченко Є. Право на звернення з індивідуальною конституційною скаргою в Україні: теоретико-практичні аспекти. *Право України*. 2018. С. 103.

³ Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Зайця Сергія Анатолійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 19 частини першої статті 3 Кримінального процесуального кодексу України: Ухвала Першої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України від 25 квітня № 2018 року №153-1 (I) URL: https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=974221&base=1.

(особливо в контексті можливості надання оцінки практиці тлумачення закону в резолютивній частині рішення)¹.

Завершальною стадією досліджуваної нами судової процедури є виконання рішення Конституційного Суду України, ухваленого за конституційною скаргою.

Як обґрунтовано наголошується в науковій літературі, метою правосуддя (в тому числі й конституційного – *авторське*) є справедливість². Проте встановлення неконституційності (а, отже, й несправедливості) закону іще не означає факту відновлення справедливості. Наслідком судового рішення, як слушно наголошує Л. Бірюк, повинен бути обов'язок органів влади переглянути свої акти, прийняті внаслідок застосування, яке порушує конституційні права і свободи особи³.

Питання виконання рішень органу конституційного контролю в Україні, на нашу думку, необхідно розглядати в контексті загальної проблеми виконання судових рішень. Щодо цього заслуговують на увагу підсумкові положення, сформульовані у висновку №13 (2010) Консультативної ради європейських суддів (КРЕС) до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль суддів у виконанні судових рішень⁴.

Своєрідною дорожньою картою, шляхом для вдосконалення системи правосуддя в Україні, мають стати такі положення:

- ефективне виконання обов'язкового судового рішення є основоположним елементом верховенства права. Ефективне виконання забезпечує довіру суспільства до судової влади. Незалежність судової влади та право на справедливий суд нівелюються через невиконання судового рішення;

- саме поняття «незалежного» суду, зазначене статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, передбачає, що повноваження суду виносити обов'язкове до виконання рішення не

¹ Берченко Г., Ткаченко Є. Зазнач. твір. С. 103 .

² Бігун В. С. Правосуддя як мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8960/02-Bigun.pdf?sequence=1>.

³ Бірюк Л. Конституційна скарга як засіб забезпечення справедливості. Матеріали конференції // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез, м. Київ, 18 груд. 2015 р. Конституц. Суд України; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. с. 78.

⁴ Висновок № 13 (2010) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль суддів у виконанні судових рішень. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-13-2010-on-the-role-of-judges-in-the-enforcement-of-judicial/16806a1fbf>.

можуть бути предметом узгодження й ратифікації рішення чи зміни його змісту несудовим органом, включаючи главу держави;

- усі гілки державної влади мають забезпечити, щоб правові норми, які передбачають незалежність судів та які закріплено в конституціях або на найвищому законодавчому рівні, тлумачилися таким чином, аби вимагати своєчасного виконання судових рішень без втручання інших гілок влади держави, за винятком амністії чи помилування у кримінальних справах. Призупинення виконання рішення можливе лише у зв'язку з винесенням іншого судового рішення;

- відкладення виконання судового рішення є неможливим, окрім як з підстав, передбачених законом. Будь-яке відстрочення виконання повинно підлягати розгляду суддею. Виконавчі органи не повинні мати повноважень стосовно заперечення чи зміни певних позицій судового рішення;

- КРЄС вважає, що в державі, яка керується верховенством права, публічні органи насамперед зобов'язані поважати судові рішення та оперативно виконувати їх як частину своїх посадових обов'язків. Сама думка, що державний орган може відмовитися від виконання рішення суду, підриває поняття верховенства права;

- виконання судових рішень повинно бути справедливим, швидким, ефективним та пропорційним;

- процедура ініціювання виконання рішення повинна бути простою. Слід усунути будь-які перешкоди для цього, наприклад, надмірні витрати;

- усі процедури виконання рішення мають здійснюватись із дотриманням основоположних прав та свобод, визнаних Конвенцією й іншими міжнародними документами;

- КРЄС рекомендує судовим радам або іншим відповідним органам регулярно оприлюднювати звіти про ефективність виконання рішень. Окремий розділ звіту повинен бути присвячений виконанню судових рішень, винесених не на користь державних органів¹.

Реальний стан виконання рішень національних судових органів свідчить про існування системних проблем у цій сфері. Вказана теза підтверджується звітом за результатами аналізу першопричин невиконання рішень національних судів України, підготовленим групою експертів Українського центру економічних і політичних досліджень ім. Олександра Разумкова під керівництвом наукового консультанта центру

¹ Там само.

професора В. Мусіяки¹. На особливу увагу в цьому документі заслуговують загальні причини невиконання судових рішень, що їх виокремили автори, а також рекомендації із забезпечення виконання таких рішень.

Загальні причини невиконання судових рішень диференційовані на три різновиди: 1) соціально-політичні, найважливішою з яких визнана живуча традиція українського суспільства, що полягає, з одного боку, в декларуванні поваги до права, а відтак і до справедливого правосуддя з боку органів влади, посадових осіб, а з іншого, у відсутності поваги до суду та культури виконання судових рішень, використання їх як інструменту для досягнення корисливих інтересів, для боротьби з політичними опонентами в бізнес-середовищі. Цьому значною мірою сприяли зростання корумпованості судової влади останнім роками, посилення впливу з боку влади на суди і суддів, розширення практики замовних судових рішень; 2) економічно-фінансові. Український Парламент упродовж багатьох років приймав закони, якими надавалися пільги різним категоріям громадян «дітям війни», особам, постраждалим внаслідок Чорнобильської катастрофи без урахування фінансових можливостей держави. Такі нормативно-правові акти, як правило, не враховували позицію Уряду та висновки фінансової експертизи. Як наслідок, держава виявилася економічно та фінансово неспроможною забезпечити виконання цих законів, що вело до зупинення їх дії часто у неправовий спосіб і спричиняло ініціювання численних судових позовів та винесення невідповідних для держави судових рішень; 3) організаційно-правові. 20-річний досвід діяльності Державної виконавчої служби виявив чималу низку проблем, які є свідченням того, що Українській державі так і не вдалося створити ефективну і життєздатну систему виконання судових рішень, яка гарантувала б кожному, хто проживає в Україні, право на справедливий суд².

Аналіз обґрунтованих і сформульованих авторами звіту рекомендацій із забезпечення виконання судових рішень, які постановляються від імені Української держави, свідчить про те, що більшість із них торкаються виконання судових рішень, які ухвалюються судами загальної юрисдикції. Водночас, окремі з них є актуальними і для діяльності Конституційного Суду України, якому законом надано право

¹ Першопричини невиконання рішень національних судів України. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD179-180_2019_ukr.pdf... С. 2-37.

² Там само. С. 32-33.

встановлювати порядок і строки виконання судових рішень, а також зобов'язувати відповідні державні органи забезпечити контроль за його виконанням (ч. 1 ст. 97 Закону України «Про Конституційний Суд України»). Йдеться, зокрема, про такі рекомендації:

1. Державна політика щодо виконання судових рішень повинна бути переглянута і повинна ґрунтуватися на вимогах ч. 2 ст. 3 Конституції України, яка проголошує: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Потребує завершення процес прийняття «Стратегії подолання проблеми невиконання судових рішень проти держави і державних юридичних осіб», яка повинна містити необхідні інституційні, законодавчі, фінансові та інші практичні кроки держави. Ця стратегія повинна стати обов'язковою для реалізації усіма дотичними інститутами влади, що потребує затвердження її Радою національної безпеки і оборони.

2. Слід усвідомити, що на сьогодні саме держава є одним з найбільших порушників зазначеного конституційного положення, оскільки не лише не забезпечує ефективне функціонування виконавчої служби, яка знаходиться в системі органів виконавчої влади, але й шляхом прийняття законодавчих актів, не забезпечених фінансово-економічно або які позбавляють відповідальності відповідачів у цивільно-правових відносинах (запровадження мораторіїв на виконання судових рішень), створює умови для невиконання судових рішень.

3. Необхідно переглянути чинне законодавство, яке впливає на виконання судових рішень, продовжити реформування державної служби. Цю роботу потрібно здійснювати на основі тісної координації між Верховною Радою, Урядом, усіма іншими органами державної влади України з метою підготовки та впровадження найбільш ефективних і комплексних засобів виконання судових рішень. Особлива роль у цьому процесі належить Уряду.

4. Окремої уваги Уряду і Парламенту потребує проблема відшкодування шкоди державою, заподіяної громадянам України на непідконтрольних територіях Донбасу та у Криму. Ця проблема з плином часу ставатиме ще гострішою, оскільки її вирішення потребуватиме задіяння міжнародно-правових засобів. Тому є актуальним визначення концептуальних підходів і засобів правового захисту громадян, чий інтереси і права пов'язані з названими територіями України.

5. Внести відповідні зміни до Регламенту Верховної Ради, якими запровадити обов'язковість експертизи законопроектів, що ініціюються

народними депутатами, на їх спроможність бути профінансованими та фінансово-економічну ефективність пропонуванних законопроектів¹.

У контексті вищезазначених рекомендацій актуалізується проблема досконалості правового регулювання виконання рішень КСУ, ухвалених за конституційною скаргою.

На законодавчому рівні вказана стадія судової процедури провадження за конституційною скаргою регламентована ст. 97–98 Закону України «Про Конституційний Суд України». Припис ч. 1 ст. 97 цього Закону був наведений нами вище.

Ч. 2 цієї статті уповноважує Суд вимагати від відповідних державних органів письмове підтвердження виконання ухваленого ним рішення (ч. 2 ст. 97 Закону). Ст. 98 вищезгаданого Закону передбачена відповідальність за невиконання актів Суду, свідченням чого є такий припис законодавця: «За невиконання рішень та недодержання висновків Суду настає відповідальність згідно із Законом»². Хоча Верховна Рада України у наведеному вище приписі і не конкретизувала закон, яким встановлюється юридична відповідальність, а також різновид останньої, системне тлумачення цієї норми у її взаємозв'язку з положеннями ч. 4 ст. 382 Кримінального кодексу України (умисне невиконання службовою особою рішення Європейського суду з прав людини, рішення Конституційного Суду України та умисне недодержання нею висновку Конституційного Суду України)³, а також п. 3 § 78 Регламенту Конституційного Суду України (буде розглянуто нами нижче) свідчить про те, що йдеться саме про кримінальну відповідальність.

Вказана процедура певною мірою доповнена та деталізована нормами Глави 7 «Виконання рішень та додержання висновків Суду» Регламенту Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року⁴.

Зокрема, п. 1 § 77 Регламенту визначено, що моніторинг стану виконання рішень Суду здійснює орган конституційного контролю. Технічно цю процедуру забезпечує Секретаріат Суду, який у порядку, визначеному розпорядженням Голови Конституційного Суду, збирає

¹ Там само. С. 36-37.

² Про Конституційний Суд України): Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

³ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.

⁴ Про Регламент Конституційного Суду України: Постанова Конституційного Суду України № 1-пс/2018 від 22 лютого 2018 року (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text>.

інформацію про стан виконання рішень та узагальнює практику виконання актів Суду за результатами конституційного провадження.

Процесуальними нормами § 78 вказаного Регламенту визначено контрольні повноваження цього органу судової влади, що забезпечують вирішення питань, пов'язаних із невиконанням рішень органу конституційного контролю. За наслідками стану моніторингу виконання рішень, Суд вирішує такі питання на своєму засіданні (п. 1. § 78 Регламенту).

П. 2 § 78 Регламенту уповноважує орган конституційного контролю звернутися з письмовим запитом до органів публічної влади, їх посадових осіб з метою отримання інформації, відповіді на запитання або роз'яснення про дії (заходи), спрямовані на виконання рішень Конституційного Суду України. У запиті конкретизується і визначений КСУ строк для надання відповіді.

П. 3 вищезгаданого параграфу наділяє Суд правом вирішувати питання про вжиття заходів щодо притягнення посадових осіб до кримінальної відповідальності за умисне невиконання ними рішення Суду за умови, якщо надана органами публічної влади, їх посадовими особами інформація за письмовим запитом Суду свідчить про невиконання його рішень, а також якщо за результатами моніторингу стану виконання таких рішень наявна інформація про їх невиконання. Юридичною формою ухваленого КСУ рішення про вжиття таких заходів є постанова цього органу державної влади¹.

В аспекті питання, що складає предмет розгляду, не можна залишити поза увагою новелу національного законодавства, що наділяє Конституційний Суд України правом ухвалювати забезпечувальний наказ, який за своїм функціональним призначенням є виконавчим документом. І хоча останній, як правило, видається Судом на виконання ухваленого у справі остаточного рішення, в провадженні за конституційною скаргою він є юридичним засобом, який формалізує та підтверджує необхідність вжиття заходів щодо забезпечення такого звернення. Вказані заходи можуть вживатись Великою палатою КСУ у виняткових випадках із власної ініціативи. Підставою для забезпечення конституційної скарги Законом визначено необхідність запобігти незворотним наслідкам, що можуть настати у зв'язку з виконанням остаточного судового рішення. Встановлення тимчасової заборони вчиняти певну дію розглядається як легальний спосіб забезпечення

¹ Там само.

конституційної скарги. Втрату чинності таким наказом Закон пов'язує із днем ухвалення рішення або постановлення ухвали КСУ про закриття конституційного провадження у справі (ст. 78 Закону України «Про Конституційний Суд України»)¹.

У межах питання, що складає предмет розгляду окремої уваги заслуговують ті приписи процесуальних кодексів України (за винятком Кримінального процесуального кодексу України (п. 1 ч. 3 ст. 459 та ч. 1 ст. 460))², що регламентують можливість перегляду судових рішень за виключними обставинами. Усі вони передбачають таку можливість виключно у випадку, якщо рішення суду ще не виконано (п. 1 ч. 5 ст. 361 Кодексу адміністративного судочинства України)³, п. 1 ч. 3 ст. 423 ЦПК України⁴, п. 1 ч. 3 ст. 320 Господарського процесуального кодексу України⁵.

Зважаючи на те, що рішення суду набуває чинності після апеляційного оскарження або, у випадку неподання апеляційної скарги, після спливу строків апеляційного оскарження, ймовірність того, що рішення апеляційного суду буде виконано вже аж після ухвалення рішення Конституційного Суду України – дуже низька, що нівелює можливість реалізації приватної мети суб'єкта, який подав конституційну скаргу⁶.

Хоча обраний суб'єктом законотворчості підхід до вирішення цього проблемного питання є цілком раціональним і виправданим з погляду інтересів держави, він не дозволяє втілити в життя сутнісної ідеї правосуддя – встановлення (відновлення) справедливості.

Також треба наголосити, що істотною вадою правового регулювання існуючих суспільних відносин, що виникають на стадії виконання рішень Суду, які ухвалені за конституційними скаргами, є регламентація таких відносин як на законодавчому (Закон України «Про

¹ Про Конституційний Суд України): Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

² Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2013 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.

³ Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

⁴ Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

⁵ Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.

⁶ Аналітичний звіт щодо запровадження інституту конституційної скарги / Ю. Кириченко, Б. Бондаренко. Київ : ФОП Москаленко О.М., 2018. 40 с.

Конституційний Суд України)), так і рівні підзаконного нормативно-правового регулювання (Постанова Конституційного Суду України «Про Регламент Конституційного Суду України» від 22 лютого 2018 року № 1-пс/2018)¹. Звідси єдиною можливим шляхом усунення вказаного недоліку є прийняття Парламентом Закону України «Про Регламент Конституційного Суду України» (на сьогодні це прийнятий в першому читанні та підготовлений до другого читання текст проєкту Закону «Про конституційну процедуру», про який згадувалося вище). Норми такого закону повинні з достатньо високим ступенем деталізації урегульовувати суспільні відносини, що виникають не лише на стадії подання конституційних скарг, але й на інших стадіях судової процедури прийняття, розгляду та вирішення конституційних скарг (даний підхід повністю відповідає нормативно-правовому припису, закріпленому у п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України).

Як було зазначено вище, Верховною Радою України прийнято за основу проєкт Закону України під назвою «Про конституційну процедуру» (№4533), який зі змінами станом на 10 вересня 2021 року підготовлений до другого читання².

Щодо його власної назви, то П. Стецюк, суддя Конституційного Суду України у відставці, зауважує, що обсяг словосполучення «конституційна процедура» є значно ширшим, ніж те про що говориться у вказаному законопроєкті, однак у проєкті закону йдеться лише про організацію діяльності і тільки Конституційного Суду України як такого.

Конституційною процедурою, наголошує правник, є процедура підготовки проєкту конституції та її ухвалення (прийняття); процедура внесення змін і доповнень до Основного Закону держави; конституційною процедурою (хоча, як зауважує учений, і з деякими застереженнями) можна назвати процедуру реалізації норм Конституції держави, бо ж при цьому останнє буде стосуватися усіх без виключення суб'єктів такого виду діяльності (парламенту, уряду, глави держави, судів, громадян та ін.). Звідси серед останніх може бути і Конституційний Суд України, з огляду на те, що він не тільки застосовує положення Конституції України, а й покликаний «оберігати» її

¹ Про Регламент Конституційного Суду України: Постанова Конституційного Суду України № 1-пс/2018 від 22 лютого 2018 року (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text>.

² Проєкт Закону про конституційну процедуру http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70729.

непорушність¹.

Водночас, незважаючи на ці та інші зауваги до змісту цього законопроекту слід акцентувати увагу на його як позитивних сторонах, та і недоліках.

До його переваг слід віднести такі:

1) можливості подання конституційної скарги чи клопотання в електронній формі (ч. 2 ст. 9 законопроекту «Про конституційну процедуру»);

2) суддя-доповідач для розгляду конституційної скарги визначається за допомогою автоматизованої системи документообігу Суду за принципом вірогідності. Важливо зазначити, що при цьому така система враховує: а) кількість справ, які вже перебувають на розгляді у судді; б) перебування судді у відпустці, на лікарняному чи у відрядженні; в) після визначення Судді або Колегії суддів для розгляду конкретної справи не допускається внесення змін до реєстраційних даних щодо цієї справи, а також видалення цих даних з автоматизованої системи документообігу КСУ;

3) зменшення кворуму Конституційного Суду України – для ухвалення рішення достатньо 10 голосів (ч. 4 ст. 41 вказаного законопроекту)².

Водночас, свого вирішення на законодавчому рівні потребують ряд суттєвих питань, зокрема щодо регламентації порядку відшкодування завданої особі матеріальної чи моральної шкоди, внаслідок застосування судом закону, який Конституційним Судом України був визнаний неконституційним тощо.

¹ Стецюк П. Проект закону "Про конституційну процедуру": це про що? <https://razumkov.org.ua/statti/proekt-zakonu-pro-konstytutsiinu-protseduru-tse-pro-shcho>.

² Проект Закону про конституційну процедуру. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70729.

ВИСНОВКИ

У роботі вирішено конкретне наукове завдання з обґрунтування теоретичних положень щодо механізму охорони прав людини із акцентом на його інституційній складовій, конституційній скарзі як елементі вказаного механізму, а також розробці на цій основі рекомендацій щодо вдосконалення національного законодавства із питань юрисдикційної діяльності Конституційного Суду України із розгляду та вирішення таких скарг.

Основні теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладено у таких висновках:

1. Аналіз доктринальних джерел, у яких висвітлюється обрана проблематика, дає підстави для виокремлення двох основних етапів розвитку ідеї конституційної скарги як складової механізму охорони прав людини в правничій науці України, а саме: 1) підготовчого (охоплює радянський період та перші роки незалежності Української держави (1991-1996 рр., включно до ухвалення Конституції України), на якому правниками було обґрунтовано теоретичні положення, що торкаються інституту звернення громадян, як юридичного засобу захисту їх прав, та впливу на діяльність органів публічної влади, а також суб'єктивного права, як елементу правового статусу людини й громадянина і структурного елементу правовідносин. Ці праці стали теоретичним підґрунтям для подальшого розвитку інституту звернення громадян, теорії прав людини, включно з механізмом правоохорони; 2) основного етапу (1996 р. – по цей час), що характеризується активізацією наукових пошуків, предметом яких стали соціально-правовий механізм забезпечення прав людини, включно з механізмом правоохорони, а також інститут конституційної скарги як сукупність правових норм, та юрисдикційна діяльність Конституційного Суду із розгляду та вирішення конституційних скарг по суті.

2. Методологія наукових досліджень конституційної скарги в механізмі охорони прав людини являє собою сукупність принципів, підходів та методів, що забезпечують отримання науково-обґрунтованих та істинних знань про механізм охорони прав людини з акцентом на його інституційній складовій.

3. Конституційна скарга – це письмове звернення фізичної особи від

власного імені або від імені юридичної особи приватного права до Конституційного Суду України з обґрунтованою вимогою перевірки на відповідність Конституції (конституційність) нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України (окремих їх положень), норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Основним Законом держави його конституційні права і свободи. Однойменне поняття характеризують такі суттєві ознаки:

1) є формою звернення фізичної особи або юридичної особи приватного права до органу конституційного контролю;

2) являє собою письмовий документ, який містить юридично значущу інформацію про самого суб'єкта права на конституційну скаргу, нормативно-правовий акт, що охоплюється обсягом терміно-поняття «законодавство», конституційність якого оскаржується, а також аргументи, що підтверджують неконституційність такого акта;

3) є зверненою до Конституційного Суду України обґрунтованою вимогою щодо перевірки на відповідність Конституції (конституційність) нормативно-правових актів Верховної Ради України, Президента України та Кабінету Міністрів України (окремих їх положень), норми яких застосовані в остаточному судовому рішенні у справі суб'єкта права на конституційну скаргу та порушують гарантовані Основним Законом держави його конституційні права і свободи;

4) являє собою юридичний засіб, за допомогою якого досягається публічна (реалізується через визнання законодавчого акта неконституційним і, як наслідок, недопущення в майбутньому порушення конституційних прав людини унаслідок його застосування судом) й приватна (досягається шляхом перегляду ухваленого у справі суб'єкта права на конституційну скаргу остаточного судового рішення, в якому застосовано неконституційний закон та/або (у разі неможливості такого перегляду) справедливої сатисфакції) мета.

4. Механізм охорони прав людини – це система суспільних і державних інститутів, а також юридичних засобів, які забезпечують їх (інститутів) організацію та діяльність, спрямовану на запобігання порушенню прав і свобод людини, припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права, відшкодування завданої шкоди та притягнення винних до юридичної відповідальності.

Як загальнотеоретичній категорії, їй притаманні такі суттєві ознаки: є соціально-правовим явищем; являє собою системне утворення

(складається із множини різних елементів, поєднаних між собою зв'язками й відносинами); є динамічним утворенням, що: а) постійно розвивається, вдосконалюється; б) в структурному плані включає в себе елементи, які відображують рух правової матерії, як-то: правовідносини, правова поведінка, правоохоронна діяльність; характеризується цілеспрямованістю.

5. Обраний теоретичний інструментарій (світоглядний діалектичний та антропологічний підходи, структурно-функціональний та інші методи пізнання) дозволив з'ясувати внутрішню будову (структуру) механізму охорони прав людини, що складається з таких елементів:

1) суб'єктно-ідеологічний компонент (суб'єкти правоохоронної діяльності – це судові і правоохоронні органи та правозахисні інституції в діалектичній єдності з притаманною цим суб'єктам професійною правовою свідомістю та правовою культурою);

2) інструментально-функціональний компонент, який включає в себе юридичні засоби, які спрямовані на запобігання порушенню прав і свобод людини; припинення протиправної поведінки; відновлення порушеного права й притягнення винних до юридичної відповідальності, а також заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення та запобігання уникненню кримінальної відповідальності. Логічно до цього компоненту також входять правоохоронна і правозахисна діяльність та правоохоронні та правозахисні відносини, відповідно, в процесі та в межах яких реалізуються вказані юридичні засоби.

3) третій компонент механізму охорони прав людини – комунікативний, який включає в себе структурні зв'язки, що забезпечують його цілісність та єдність, а також функціональні зв'язки, котрі забезпечують ефективну дієвість цього досліджуваного явища.

6. Загальнотеоретична категорія «механізм охорони прав людини співвідноситься з суміжними поняттями «механізм держави», «юридичні засоби» та «механізм правового регулювання» у такий спосіб:

- спільним є те, що: 1) і механізм охорони прав людини, і механізм держави, і механізм правового регулювання являють собою складні системні та динамічні явища правової дійсності; 2) вказані механізми характеризуються цілеспрямованістю; їх телеологічний аспект у стратегічному вимірі, а також цільовий аспект юридичних засобів виражається в утвердженні правопорядку;

- відмінність досліджуваних понять виражається в таких рисах:

1) інституційна складова механізму охорони прав людини є значно

ширшою, аніж аналогічна складова механізму держави, оскільки остання обмежується лише державними організаціями; 2) механізм охорони прав людини та механізм держави різняться за своєю функціональною спрямованістю (назва механізму охорони прав людини свідчить про його охоронну спрямованість, у той час як за допомогою механізму держави здійснюється весь спектр функцій, необхідних для нормального існування державно організованого суспільства); 3) досліджувані явища правової дійсності (механізм держави, юридичні засоби та механізм правового регулювання) мають різну структуру, а однойменні поняття відмінні за своїм обсягом: якщо механізм держави включає в себе державні органи, державні підприємства, державні установи й інші державні інститути, то механізм охорони прав людини охоплює собою не лише інституційну складову, представлену судовими і правоохоронними органами держави й інститутами громадянського суспільства, які здійснюють правозахисні функції, але й юридичні засоби, за допомогою яких усуваються можливі перешкоди, що постають на шляху задоволення інтересів суб'єктів права;

- на відміну від обсягу поняття «юридичні засоби», механізм охорони прав людини крім власне юридичних засобів, які в переважній більшості крім того є охоронними, містить у собі ті структурні елементи, що утворюють його інституційну складову;

- механізм охорони прав людини, на відміну від механізму правового регулювання, містить у собі ті елементи, що відображають його інституційну складову;

- функціональна спрямованість механізму охорони прав людини зводиться до запобігання порушенню прав і свобод людини, припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного права, відшкодування завданої шкоди та притягнення винних до юридичної відповідальності, у той час як основною функцією механізму правового регулювання, що впливає з назви останнього, полягає в упорядкуванні (урегулюванні) суспільних відносин;

7. Структура механізму охорони прав людини має внутрішній та зовнішній прояви: внутрішня будова являє собою зв'язки частин цього механізму як єдиного цілісного правового утворення, а зовнішня структура цього механізму відображає його зв'язок з іншими складовими соціально-правового механізму забезпечення прав людини, а саме: а) механізмом реалізації прав людини та б) механізмом захисту прав людини.

Конституційна скарга є одним із найважливіших елементів

механізму охорони прав людини, що як юридичний засіб забезпечує приведення його в дію.

8. Право кожного на звернення з конституційною скаргою до Конституційного Суду України запропоновано розуміти як багатоаспектний правовий феномен (у статичі – як інститут конституційного права та елемент конституційно-правового статусу людини і громадянина; у динаміці – як елемент конституційно-правових відносин): 1) в аспекті теорії системи права досліджуване поняття, як інститут конституційного права, являє сукупність правових норм, що містять дефініцію поняття конституційної скарги, вимоги до змісту і форми цього юридичного документа, визначають підстави та суб'єктів його подання, умови прийнятності, а також регламентують процедуру прийняття до розгляду органом конституційного контролю; 2) в аспекті теорії правового статусу людини і громадянина досліджуване явище являє собою його структурний елемент, що є гарантованою державою можливістю кожного, хто вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон суперечить Конституції України звернутися до Конституційного Суду України з конституційною скаргою; 3) в аспекті теорії правовідносин – це суб'єктивне юридичне право, що являє собою надану право-дієздатному суб'єкту конституційно-правовими нормами з метою захисту порушених неконституційним законом його прав та законних інтересів, а також прав та законних інтересів інших осіб, міра можливої поведінки в конституційно-правових відносинах, що виявляється до Конституційного Суду України конституційної скарги, якій кореспондує обов'язок органу конституційного контролю, як зобов'язаної сторони цих відносин, розглянути цю скаргу по суті й ухвалити по ній правосудне рішення.

9. Зважаючи на внесені останнім часом у межах реформи правосуддя зміни до Конституції України та нову редакцію Закону України «Про Конституційний Суд України» від 2017 року, що легалізували інститут конституційної скарги в нашій державі, теоретична модель процедури прийняття, розгляду та вирішення конституційних скарг особи з необхідністю потребує свого коригування і, на нашу думку, повинна включати в себе такий алгоритм дій юрисдикційного органу:

1) прийняття звернення у формі конституційної скарги до органу конституційного контролю;

2) попереднє вивчення конституційної скарги та відкриття конституційного провадження у справі;

- 3) підготовку справи до судового розгляду;
- 4) розгляд справи в Конституційному Суді України;
- 5) нарада, голосування, прийняття, оголошення рішення у конкретній справі, опублікування рішення;
- 6) виконання рішення Конституційного Суду України, ухваленого за конституційною скаргою.

10. Оптимальною та найбільш ефективною в плані здійснення Конституційним Судом України функцій конституційного контролю та охорони прав і свобод людини вважаємо неповну нормативну модель конституційної скарги, предмет якої повинен охоплюватися обсягом поняття «законодавство», відображеним у рішенні Конституційного Суду України у справі щодо тлумачення однойменного терміна.

Зазначений вище умовивід підтверджується тезою про те, що гарантовані Конституцією України права і свободи людини можуть бути обмежені або порушені не лише законами України, але й підзаконними нормативно-правовими актами, зокрема, нормативними указами Глави держави, постановами Верховної Ради України, декретами та постановами Кабінету Міністрів України, тобто, тими правовими актами, що хоча й не є законами, однак такими, що за своєю юридичною силою є максимально наближеними до законів України.

11. З метою підвищення ефективності функціонування інституту конституційної скарги, а також результативності діяльності Конституційного Суду України в частині забезпечення виконання його рішень, створення умов та відновлення порушених прав і законних інтересів скаржника запропоновано розробку та запровадження в освітній процес ЗВО України, що здійснюють підготовку здобувачів вищої освіти за спеціальністю «Право», навчального курсу «Юридична практика Конституційного Суду України», однією із складових предмету якого з необхідністю є інститут конституційної скарги та практика його реалізації в правомірній поведінці суб'єктів права на конституційну скаргу, а також в юрисдикційній діяльності Конституційного Суду України.

12. Суттєвим недоліком правового регулювання суспільних відносин, що виникають на стадії виконання рішень Конституційного Суду України, ухвалених за конституційними скаргами, є регламентація таких відносин на двох рівнях: законодавчому та рівні підзаконного нормативно-правового регулювання. Способом усунення такого недоліку вважаємо необхідність ухвалення Парламентом Закону України

«Про регламент Конституційного Суду України» (на сьогодні – це проєкт закону «Про конституційну процедуру», що підготовлений до другого читання), норми якого мають з достатньо високим ступенем деталізації регулювати суспільні відносини, що виникають не лише на цій, але й на інших стадіях судової процедури прийняття, розгляду та вирішення конституційних скарг. Такий підхід узгоджується з нормативно-правовим приписом, закріпленим у п. 14 ч. 1 ст. 92 Конституції України.

13. Позбавлення на законодавчому рівні особи, котра реалізувала своє право на конституційну скаргу, процесуальної можливості ініціювати перегляд ухваленого в її справі остаточного судового рішення, що набрало законної сили, після ухваленого КСУ рішення про визнання неконституційним закону, застосованого в остаточному судовому рішенні у її справі, повинно бути компенсовано іншою можливістю, що дозволяє відновити справедливість, реалізувати приватну мету цієї особи.

14. З метою підвищення ефективності функціонування інституту забезпечувального наказу, передбаченого ст. 78 Закону України «Про Конституційний Суд України», що має на меті запобігти незворотнім наслідкам внаслідок набрання законної сили остаточним рішенням суду загальної юрисдикції, ухваленим у справі суб'єкта права на конституційну скаргу, Верховною Радою України повинно бути конкретизовано виняткові випадки, за наявності яких Велика палата Конституційного Суду України може ініціювати вжиття заходів щодо забезпечення конституційної скарги та видання забезпечувального наказу.

15. Регламентувати порядок відшкодування завданої особі матеріальної чи моральної шкоди, внаслідок застосування судом закону, який Конституційним Судом України був визнаний неконституційним.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айріян К. Б. Конституційна скарга як форма звернення до органу конституційної юрисдикції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / 12.00.02 / Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2015. 20 с.
2. Аналітичний звіт щодо запровадження інституту конституційної скарги / Ю. Кириченко, Б. Бондаренко. Київ : ФОП Москаленко О.М. 2018. 40 с.
3. Арутюнян Г. Индивидуальная конституционная жалоба: европейские тенденции системного развития. URL : <http://www.concourt.am/armenian/structure/president/articles/kyev2011>.
4. Бабкова Т. В. Право громадян на соціальний захист та його забезпечення органами судової влади в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 19 с.
5. Берченко Г., Ткаченко Є. Право на звернення з індивідуальною конституційною скаргою в Україні: теоретико-практичні аспекти. *Право України*. 2018. С. 92–113 .
6. Бисага Ю., Гецько М. Запровадження повної нормативної конституційної скарги в Україні як ефективного правового інструменту захисту основних прав і свобод. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.
7. Бігун В. С. Правосуддя як мета правосуддя (до питання про філософію правосуддя). URL : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/8960/02-Bigun.pdf?sequence=1>.
8. Білозьоров Є. Поняття, походження та сутність держави // *Теорія держави та права : навч. Посібник* ; за заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ. : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
9. Бірюк Л. Конституційна скарга як засіб забезпечення справедливості. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні : збірка тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.
10. Бондаренко Н. О. Проблемні питання конституційної юстиції в Україні. *Форум права*. 2011. № 1. С. 107–113. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11bnojvu.pdf>.
11. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2008. 180 с.
12. Боняк В. О. Органи охорони правопорядку України в сучасному вимірі: конституційно-правовий аспект : монограф. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2015. 384 с.
13. Боняк В. О. Поняття «норма права» в сучасній правничій науці. *Право і суспільство*. 2018. № 3. С. 15–18.

14. Бринь Т. О. Конституційний Суд України в механізмі захисту та забезпечення прав і свобод людини і громадянина: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2010. 19 с.

15. Вавженчук С. Я. Співвідношення понять «захист» та «охорона» трудових прав в чинному законодавстві. *Форум права*. 2010. № 1. С. 45–49. URL : <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/20101/10vcjvhz.pdf>.

16. Ведерніков Ю. А., Кучук А. М. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико-правовий аспект : монограф. Київ : Знання України, 2009. 219 с.

17. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

18. Висновок № 13 (2010) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету міністрів Ради Європи про роль суддів у виконанні судових рішень. URL: <https://rm.coe.int/opinion-n-13-2010-on-the-role-of-judges-in-the-enforcement-of-judicial/16806a1fbf>.

19. Вишневецький Я. А., Гринюк Р. Ф. Перспективи застосування зарубіжного досвіду в контексті запровадження інституту конституційної скарги в Україні. URL : <file:///C:/Users/user/Downloads/1399-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-2832-1-10-20160215.pdf>.

20. Водянніков О. Прогалина в праві як предмет конституційної скарги. *Право України*. 2018. № 12. С. 128–147.

21. Волинка К. Г. Механізм забезпечення прав і свобод особи: питання теорії і практики : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Інститут держави і права ім. В.М.Корецького Київ, 2000. 16 с.

22. Гарантії прав і свобод людини та громадянина. URL : <https://krmisto.gov.ua/ua/tax/news/detail/id/30375.html>.

23. Головін А. С. Захист прав і свобод людини і громадянина єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2013. 20 с.

24. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.

25. Грицай І. О. Механізм забезпечення принципу гендерної рівності: теорія та практика : монограф. Київ : Хай-Тек Прес, 2018. 560 с.

26. Грошевий Ю. М. Професійна правосвідомість судді та правоздатність рішень суду: кримінально-процесуальний аспект. *Університетські наукові записки*. 2005. № 4 (16). С. 248–255.

27. Гудима Д.А. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження: монограф. Львів : Край. 2009. 292 с.

28. Гультай М. Перспективи запровадження інституту конституційної скарги в правову систему України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні : збірка тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ :

ВАІТЕ, 2016. 186 с.

29. Гультай М. Інститут конституційної скарги у Російській Федерації: основні особливості та тенденції розвитку. URL : [file:///C:/Users/%D0%AE%D0%BB%D0%B8%D1%8F/Downloads/vapny_2012_4_15%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/%D0%AE%D0%BB%D0%B8%D1%8F/Downloads/vapny_2012_4_15%20(2).pdf).

30. Гультай М. Конституційна скарга як інститут конституційного права. *Слово Національної школи суддів України*. 2012. № 1. С. 111–120. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/cln_2012_1_14.

31. Гультай М. М. Інститут конституційної скарги: світовий досвід та перспективи впровадження в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2014. 41 с.

32. Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посібник. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.

33. Данилюк Ю. В. Теоретичні засади конституційних правовідносин в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2009. 19 с.

34. Євсєєв О. П. Процедури в конституційному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2008. 19 с.

35. Євсєєв О.П. Процедури в конституційному праві України : монограф. Харків : ФІНН, 2010. 184 с.

36. Єрмоленко Я. В. Зміст поняття конституційної скарги в сучасній правовій доктрині та конституційному законодавстві України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 3. С. 95-103.

37. Єрмоленко Я. В. Конституційна скарга в механізмі охорони прав людини в Ук і (загальнотеоретичний аспект) : дис. д-ра філософії: 081 «Право» / Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ. Дніпро, 2020. 191 с.

38. Єрмоленко Я. В. Юридичний термін «механізм охорони прав людини»: питання смислового навантаження. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 4. С. 65–70.

39. Єрмоленко Я. Концепт механізму охорони прав людини в сучасному вимірі. *Международный научно-практический правовой журнал Legea si Viata («Закон и жизнь»)*. 2019. № 4. С. 7–9.

40. Желіховська Ю. В. Співвідношення та розмежування понять «охорона» та «захист». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція*. 2015. № 13 (2). С. 18–21.

41. Журавель О. А. Міжнародний механізм самозахисту як структурний елемент конституційної системи захисту прав людини в Україні. Міжнародні та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 15 бер. 2019 р.). Дніпро : ДДУВС, 2019. С. 58-59.

42. Журавльов Я. Право на звернення до органів влади в СРСР та радянській Україні у 1945–1991 рр.: характеристика та регулювання інституту. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2014. Вип. 19. С. 194-205.

43. Завдання, функції, права і принципи діяльності правозахисних організацій. URL : <https://khp.org/1084630553>.

44. Загальна теорія держави і права : підруч. ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2010. 583 с.

45. Загальна теорія держави і права : підруч. для студентів юридичних вищих навчальних закладів ; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М. В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

46. Загальна теорія права : підруч. ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2015. 392 с.

47. Залесни Я. Конституційна скарга в Польщі: модель, доктринальне тлумачення та проблеми застосування. *Право України*. 2018. №12. С.25–38.

48. Звіт з моніторингу діяльності Конституційного Суду України щодо розгляду конституційних скарг. URL : <https://newjustice.org.ua/wp-content/uploads/2019/07/Zvit-z-monitoringu-diyalnosti-Konstitutsijnogo-Sudu-shhodo-rozglyadu-konstitutsijnih-skarg.pdf>.

49. Зінченко І. Історія виникнення звернень громадян та їх вплив на діяльність органів державної влади. URL : https://minjust.gov.ua/m/str_24799/.

50. Зубенко Г. В. Інститут конституційної скарги в Україні: питання запровадження. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2017. №23. С. 58–61.

51. Інформаційна доповідь 2019 рік : Постанова Конституційного Суду України від 26 березня 2020 року № 19-п/2020. URL : http://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/dopovid_2019.pdf.

52. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.

53. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права. *Право України*. 2014. №1. С. 22–33.

54. Колодій А. До запровадження конституційної скарги в Україні. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні: збірка тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.

55. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.01 : 12.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1998. 391 с.

56. Колодій А. М. Права людини і громадянина в Україні: навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 336 с.

57. Комітет Верховної Ради України затвердив Концепцію розвитку юридичної освіти. URL : <https://uba.ua/ukr/news/8415/>.

58. Конституційна скарга, як самостійний інструмент захисту конституційних прав. URL <http://pravokator.club/news/konstytutsijna-skarga-yak-samostijnyj-instrument-zahystu-konstytutsijnyh-prav/>.
59. Погорілк В. Ф. Конституційне право України : підручник. Київ : Наук. думка, 2002. 732 с.
60. Конституційний Суд України. Щорічна інформаційна доповідь. 2020 рік. URL : https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2020.pdf.
61. Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77>.
62. Конституція України : науково-практичний коментар / редкол. : В. Я. Тацій (голов. редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Право, 2011. 1128 с.
63. Конституція України: Науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін. Харків : Видавництво "Право" ; Київ : Концерн "Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. 808 с.
64. Конституція України від 28.06.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
65. Копча В. Конституційна скарга як інструмент захисту прав людини в Україні. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2018. Вип. 4(84). С. 11-16.
66. Корнієнко П. С. Теоретичний аналіз сутності і змісту конституційних основ правозахисної діяльності. URL : <https://media.neliti.com/media/publications/309104-theoretical-analysis-of-essence-and-cont-ba0eba39.pdf>.
67. Костицький М. В. Деякі питання методології юридичної науки. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2013. №1. С. 3–11.
68. Костицький М. В., Камінська Н. В., Кушакова-Костицька Н. В. Перспективи вдосконалення діяльності Конституційного Суду України в умовах сучасних суспільних трансформацій. *ScienceRise: Juridical Science*. 2019. Vol. 3 (9). P. 4–11.
69. Костюкевич В. Методи наукових досліджень. URL : <https://dspace.vspu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1470/%D0%A04.1.pdf?sequence=1&isAllowed>.
70. Кравченко В. В. Конституційне право України : навч. посібник для дистанційного навчання. 2-ге вид., доп. і випр. Київ : Університет «Україна», 2007. 481 с.
71. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2013 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88.
72. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст. 131.
73. Крусян А. Конституційно-правові засади запровадження конституційної скарги в Україні як форми захисту прав і свобод людини та громадянина. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні : збірка тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.

74. Кузнецова Ю. Інститут конституційної скарги: теоретичні аспекти проблеми. *Вісник Конституційного Суду України*. 2013. № 4. С. 91–101.

75. Купрій В. Проблема співвідношення понять «конституційний процес» та «конституційна процедура». *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. №3. С. 28–35 .

76. Куракін О. М. Поняття та загальна характеристика системи права. Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і допов. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

77. Куракін О.М. Механізм правового регулювання: поняття, структура, стадії та його ефективність // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

78. Кучук А. М. Методологія теорії держави і права // Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

79. Кучук А. М. Основи теорії правового поліцентризму : монограф. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 312 с.

80. Лагутов Ю. Е. Звернення громадян як складова захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. URL : http://sd.net.ua/2009/10/29/zvernennja_gromadjan_jak_skladova_zakhistu_prav__s.htm.

81. Лазаренко Л. А. Конституційне право на звернення людини і громадянина та його забезпечення в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 ; Київ. нац. ун-т внутр. справ. Київ, 2010. 21 с.

82. Маркуш М. Роль конституційної скарги в судовому механізмі захисту прав і свобод людини у змагальному кримінальному процесі України. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні : збірка тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю.В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.

83. Матат Ю. І. Прогалини в законодавстві та засоби їх подолання в правозастосовній діяльності : монограф. Харків : Право, 2015. 176 с.

84. Международное право. Международная защита прав человека // Документы и комментарии. Харьков: ООО «Синтекс. ЛТД», 1998. 298 с.

85. Мирошниченко О. О. Становлення адміністративно-правових гарантій реалізації громадянами права на звернення до органів державної виконавчої влади: історичні передумови та сучасний стан. *Форум права*. 2012. № 3. С. 440–445. URL : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2012_3_78.pdf.

86. Міняйло М. П. Соціально-правова сутність інституту права громадян на звернення. *Форум права*. 2011. № 1. С. 681–689. URL : <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2011-1/11mmpgnz.pdf>.

87. Назаров В. В. Особливості механізму захисту прав людини у кримінальному провадженні. *Форум права*. 2009. № 1. С. 385–391. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/FP_index.

88. Наливайко Л. Р. Державний лад України: теоретико-правова модель :

монограф. Харків : Право, 2009. 598 с.

89. Наливайко О. І. Теоретико-правові проблеми захисту прав людини : автореф. дис. ... канд. юрид. наук 12.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2002. 18 с.

90. О порядке рассмотрения предложений, заявлений и жалоб граждан: Указ Президиума Верховного Совета от 12.04.1968 № 2534-VII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/P682534.html.

91. Олійник А. Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні. Київ : КНУТД ; Дніпро: ДДУВС, 2018. 371 с.

92. Олійник А. Ю. Конституційні свободи людини і громадянина та їх забезпечення в Україні. Дніпро : Ліра ЛДТД, 2018. 327 с.

93. Олійник А. Ю. Конституційно-правовий механізм забезпечення основних свобод людини і громадянина в Україні. Київ : Алерта, КНТ, Центр навчальної літератури, 2008. 472 с.

94. Олійник І., Безбожна О. Інституалізація конституційної скарги: новаційний механізм гарантії прав і свобод особистості. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 9. С. 24–27.

95. Онопольська Н. Механізм забезпечення прав та свобод людини у динамічному вимірі. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. С. 191–195.

96. Панчук І. О. Загальні риси професійної правосвідомості суддів. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія : Право. 2013. № 1(7). URL : <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13piopps.pdf>.

97. Першопричини невиконання рішень національних судів України. URL: https://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD179-180_2019_ukr.pdf.

98. Петришин О. В., Барабаш Ю. Г., Серьогіна С. Г., Бодрова І. І. Проблеми та перспективи запровадження індивідуальної конституційної скарги в Україні. Київ : Атіка-Н, 2010. 108 с.

99. Петришин О. В., Христова Г. О. Права людини // *Теорія держави і права* : підруч. Харків : Право, 2015. 368 с.

100. Селіванов А. О., Стрижак А.А. Питання конституційного правосуддя в Україні: актуальні питання сучасного розвитку конституційного правосуддя. Київ : Логос, 2010. 276 с.

101. Погорілко В. Ф. Конституційне право України. Академічний курс : підруч. : у 2-х т.; за ред. В. Ф. Погорілка. Т. 1. Київ : ТОВ "Видавництво «Юридична думка»", 2006. 544 с.

102. Подорожна Т. С. Законодавчі дефініції: поняття, структура, функції. Львів : ПАІС, 2009. 196 с.

103. Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини : Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. №811/2011. URL : <https://www.president.gov.ua/documents/8112011-13443>.

104. Портнов А. В. Правове регулювання конституційного судочинства в Україні: доктрина, суб'єкти і форми конституційного судочинства, створення

нових процесуальних. Київ : Логос, 2008. 203 с.

105. Портнов А. В. Становлення і розвиток конституційного судочинства в Україні: теоретичні та практичні проблеми : дис... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Інститут законодавства Верховної Ради України. Київ, 2009. 474 с.

106. Про адвокатуру та адвокатську діяльність : Закон України від 05.07.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.

107. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Леонтьєвої Алли Олександрівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статей 31, 40, 197, 231- 235 Кодексу законів про працю України, статей 256, 257, 267, 297, 299 Цивільного кодексу України, статей 10, 11, 57, 58, 60, 209, 211-215, 303, 307, 308, 313-316, 319, частини третьої статті 332 Цивільного процесуального кодексу України в редакції до внесення змін Законом України "Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів" від 3 жовтня 2017 року N 2147-VIII, статей 115, 135, 136, 138- 140, 172, 173, 366, 384 Кримінального кодексу України, статті 214 Кримінального процесуального кодексу України, статей 35, 72 Основ законодавства України про охорону здоров'я, а також наказу Міністерства охорони здоров'я України "Про розвиток та удосконалення патологоанатомічної служби в Україні" та Довідника кваліфікаційних характеристик професій працівників, затвердженого наказом Міністерства охорони здоров'я України: Ухвала Першої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України. URL : <http://consultant.parus.ua/?doc=0B2FX49F49>.

108. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою компанії „NTA INVEST GROUP s.r.o.“ щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини третьої статті 465, частини першої статті 482 Митного кодексу України: Ухвала Першої колегії суддів Другого сенату Конституційного Суду України. URL : <http://www.ccu.gov.ua/docs/2107>.

109. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Корнаша Івана Васильовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) абзаців шостого, сьомого пункту 3 Розділу I Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 року №76-VIII: Ухвала Другого сенату Конституційного Суду України від 26 вересня 2018 року, 36-у (II)/2018. URL : http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/36_y_2_2018.pdf

110. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Єфремової Галини Михайлівни щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України "Про державну службу

" (17/04/2018): Ухвала Другої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України від 17 квітня 2018 року, 103-2 (I)/2018. URL : https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=972022&base=1.

111. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Кузьміна Рената Равелійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 303, частини третьої статті 307, статті 309, частини четвертої статті 399 Кримінального процесуального кодексу України (26/06/2018) : Ухвала Другого сенату Конституційного суду України від 26 червня 2018 року №23-у (II)/2018. URL : https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=977134&base=1.

112. Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційною скаргою Зайця Сергія Анатолійовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення пункту 19 частини першої статті 3 Кримінального процесуального кодексу України: Ухвала Першої колегії суддів Першого сенату Конституційного Суду України від 25 квітня № 2018 року №153-1 (I) URL : https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=974221&base=1.

113. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 02.06.2016. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532.

114. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text>.

115. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>.

116. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 47. Ст. 256.

117. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13.07.2017. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.

118. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16.10.1996 № 422/96-ВР (зі змінами і доповн). *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 49. Ст. 272.

119. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. Ст. 379.

120. Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності : Указ Президента від 10.06.1997 № 503/97 (Редакція станом на 23.11.2007). URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/503/97>.

121. Про практику застосування адміністративними судами законодавства про доступ до публічної інформації : Постанова пленуму Вищого адміністративного суду України від 29 вересня 2016 року. URL : http://www.vasu.gov.ua/plenum/post_plenum/postanova_plenumu_10_29-09-2016.

122. Про Регламент Конституційного Суду України : Постанова Конституційного Суду України № 1-пс/2018 від 22 лютого 2018 року (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18#Text>.

123. Про третейські суди : Закон України від 11.05.2004. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. Ст. 412.

124. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України від 23.12.1997. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 20. Ст. 99.

125. Проект Закону про конституційну процедуру. URL : http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70729.

126. Рабінович П. М. Суб'єктивне право // *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / Редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін. Київ : Укр. енцикл., 2003. Т. 5: П – С. 736 с.

127. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Навч. посібник. Вид. 10-е, доп. Львів : Край, 2008. 224 с.

128. Рабінович П. М. Наука філософії права: до характеристики предмета й методології. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. 1. С. 22-26

129. Рекомендації щодо внесення до Конституційного Суду України конституційних скарг. URL : <http://www.ccu.gov.ua/publikaciya/rekomendaciyi-dlya-fizychnyh-ta-yurydychnyh-osib-shchodo-vnesennya-do-konstytucijnogo>.

130. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/v012p710-98>.

131. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням Київської міської ради професійних спілок щодо офіційного тлумачення частини третьої статті 21 Кодексу законів про працю України (справа про тлумачення терміну «законодавство»: Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 1998 року № 12-рп/98. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-98#Text>

132. Савенко М. Організаційні та процесуальні питання запровадження конституційної скарги в Україні. *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції з питань запровадження конституційної скарги в Україні : зб. тез (м. Київ, 18 груд. 2015 р.)* ; за заг. ред. Ю. В. Бауліна. Київ : ВАІТЕ, 2016. 186 с.

133. Савчин М. Доктринальні проблеми запровадження конституційної скарги в Україні. *Право України*. 2018. № 12. С. 39–54.

134. Саксонов В. Б. Структура норми права: поняття та характеристика її елементів // *Теорія держави і права* : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю. А. Ведерніков. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

135. Самотуга А. В. Конституційні особисті права і свободи людини в США та їх захист поліцією : монограф. Дніпропетровськ : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 204 с.

136. Селіванов А. О. Конституційна юрисдикція : поняття, зміст, принцип верховенства права, правові позиції по справах прав людини і конституційних конфліктів у сфері публічної влади. Київ. Видавнич. Дім «Ін Юре», 2008. 120 с.

137. Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди. Київ : УАІД «Рада», 2009. 560 с.

138. Селіванов А., Євграфов П. Конституційна скарга громадян в реаліях сучасності. *Право України*. 2003. №4. С. 80–85.

139. Сеньов О. В. Механізми охорони прав людини: генезис та сучасний стан. URL : file:///C:/Users/6B0A~1/AppData/Local/Temp/VKhnuvs_2004_28_22.pdf.

140. Сердюк І. А. Акт тлумачення норм права: поняття та особливості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3. С. 79–86.

141. Сердюк І. А. Антропологічний підхід у дослідженні правових актів. *Права людини: методологічний, гносеологічний та онтологічний аспекти : матеріали Регіональної науково-практ. конф. з нагоди 72-ї річниці проголошення Загальної декларації прав людини (м. Дніпро, 9 груд. 2020 р.)* ; уклад. канд. юрид. наук, доц. Л. М. Сердюк. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2021. 152 с.

142. Сердюк І. А. Інтерпретація поняття «методологічний підхід» у сучасній правничій науці. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 52–58.

143. Сердюк І. А. Основи теорії правоохоронних відносин : монограф. Дніпропетровськ : Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2010. 196 с.

144. Сердюк І. А. Поняття, що відображають повну або часткову відсутність правових норм чи їх окремих елементів, необхідних для врегулювання поведінки право-дієздатних суб'єктів: питання термінологічної визначеності та змістовної наповненості. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2019. № 1. С. 40–44.

145. Сердюк І. А. Форми та методи здійснення функцій держави // *Теорія держави і права : підруч. / кол. авт. ; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков*. 3-є вид. перероб. і доп. Дніпро : Ліра ЛТД, 2017. 480 с.

146. Серьогін В. О. Конституційне право України: навч. посібник. Харків : ХНУВС, 2010. 368 с.

147. Серьогін В. О. Право на недоторканність приватного життя у конституційно-правовій теорії та практиці. Харків : ФІНН, 2010. 608 с.

148. Сидоренко О. О., Кухарчук А. В., Ткаченко О. Р. Правова культура:

поняття, склад та її стан в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. URL: http://www.lsej.org.ua/4_2021/15.pdf

149. Скакун О. Ф. Теорія права і держави (Енциклопедичний курс) : підруч. 2-е вид., перероб. і доп. Харків : Еспада, 2009. 752 с.

150. Скомороха В. Є. Конституційна юрисдикція в Україні: проблеми теорії, методології і практики. Київ : МП «Леся», 2007. 716 с.

151. Словник синонімів української мови : В 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С.І. Головащук та ін. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 1 – А-Н. 1027 с.

152. Соболь В. А. Звернення громадян як механізм взаємодії держави та суспільства: автореф. дис.. ... канд. наук з держ. управл. : 25.00.02 / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ, 2014. 22 с.

153. Совгиря О. В., Шукліна Н. Г. Конституційне право України : навч. посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 632 с.

154. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник. Харків : ХМАМГ, 2004. 291 с.

155. Ставнійчук М. Інститут конституційної скарги в механізмі гарантування та розвитку конституційного ладу України: теоретичні та практичні проблеми реалізації. URL : <https://www.constjournal.com/pub/2-2019/institut-konstytutsiinoi-skarhy-mekhanizmi-harantuvannia-rozvytku-konstytutsiinoho/>.

156. Стецюк П. Проект закону "Про конституційну процедуру": це про що? <https://razumkov.org.ua/statti/proekt-zakonu-pro-konstytutsiinu-protseduru-tse-pro-shcho>.

157. Тацій В. Я. Поняття та система правоохоронних органів: у контексті системних змін до Конституції України. *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4 (71). С. 3–17.

158. Тацій В., Тодика Ю. Конституція України і правосвідомість юристів. *Вісник Академії правових наук України*. 1998. № 4. С. 44–54.

159. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав і основних свобод. *Право України*. 2005. №9. С. 33–36.

160. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. ; за ред. О. В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 688 с.

161. Терлецький Д. Навіщо нам конституційна скарга? URL : <https://yur-gazeta.com/publications/practice/sudova-praktika/navishcho-nam-konstituciyna-skarga.html>.

162. Терлецький Д. С. Суб'єкти права на конституційну скаргу в Україні. *Право і суспільство*. 2017. № 3 Ч. 2. С. 20–25 .

163. Тертышников В. И., Тертышников Р. В. Формы защиты и осуществления субъективных граждан, иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц. Харьков : Консум, 1999. 176 с.

164. Тесленко М. В. Судебний конституційний контроль в Україні. Київ : Ін-т державства і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. 344 с.
165. Тесленко М. Конституційна скарга як один із засобів правозахисту людини і громадянина. *Бюл. Мін-ва юстиції України*. 2003. №9. С. 5–13.
166. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права / уклад. : Л. Р. Наливайко, М. В. Беляєва. Київ : Хай-Тек Пресс, 2013. 408 с.
167. Тодика Ю. М. Конституційно-правовий статус людини і громадянина в Україні. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. 368 с.
168. Тодика Ю. М. Тлумачення Конституції і законів України: теорія та практика : монограф. Харків : Факт, 2001. 328 с.
169. Уханова Н. С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право*. 2019. № 2(29). С. 156–166.
170. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти. Київ : Ліра-К, 2009. 580 с.
171. Фрицький О. Ф. Конституційне право України : підруч. 2-е вид., перероб. та допов. Київ : Юрінком Інтер, 2004. 510 с.
172. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40-44. Ст. 356.
173. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.07.63. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06>.
174. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.
175. Цимбалюк В. І., Кісілевич К. О. Звернення громадян як важлива складова захисту прав і свобод людини та громадянина в Україні. *Молодий вчений*. №5.1 (45.1). 2017. С. 149–154.
176. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання : монограф. Харків : Право, 2014. 156 с.
177. Черняк Є. Методологічні принципи конституційно-правового дослідження інституту охорони конституції як елементу системи сучасного конституційного права України. *Часопис Київського університету права*. 2019. №4. С. 92-97.
178. Чорна Н. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних українсько-польських відносин <http://forlan.org.ua/doc/depositary.pdf>.
179. Шаповал В. М. Конституційна скарга // *Юридична енциклопедія* : в 6-и т. / редкол. : Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2001. Т. 3 : К – М. 789 с.
180. Шаповалова К. Г. Конституційна скарга у механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина: порівняльне дослідження та перспективи запровадження в Україні. URL : file:///C:/Users/user/Downloads/Nashp_2014_4_7.pdf.
181. Шаров Д. Конституційна скарга: остання статистика та недоліки під

час подання. URL : <https://barristers.org.ua/news/konstytutsijna-skarga-ostannya-statystyka-ta-nedoliky-pid-chas-podannya/>.

182. Шевчук І. Особливості функціонування конституційної скарги в Республіці Польща. URL : http://historylaw.eenu.edu.ua/publ/2_92_2014/rozdil_2.

183. Шило С.М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2013. Вип. 22. Ч. I. Т. 2. С. 269-273.

184. Шишкін В. І., Куйбіда Р. О. Оскарження й перегляд судових рішень в Україні. Київ : Факт, 2003. 128 с.

185. Штанько А. О. Співвідношення понять охорони та захисту в контексті розвитку парадигми інституту цивільно-правового захисту. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 516–526.

186. Шукліна Н. Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії і практики). Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.

187. Щербанюк К. Проблеми реалізації конституційної скарги в Україні та шляхи їх вирішення. URL : <file:///C:/Users/user/Downloads/263-Article%20Text-507-1-10-20200612.pdf>.

188. Щербанюк О. Індивідуальна конституційна скарга як засіб забезпечення конституційної демократії. *Право України*. 2018. №12. С. 77-91.

189. Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2017 рік. URL : https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2017.pdf.

190. Щорічна інформаційна доповідь Конституційного Суду України за 2018 рік. URL : https://ccu.gov.ua/sites/default/files/dopovid_2018.pdf.

191. Юрій М. Ф. Політологія : навч. посібник. Київ : Дакор, КНТ, 2006. 416 с.

192. Юрійчук І. Конституційна скарга та особливості реалізації права на правову допомогу в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 156–160.

193. Якимчук М. К. Проблеми управління в органах прокуратури України: теорія і практика : монограф. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. 440 с.

194. Якуша В. Учимося користуватися новими інструментами для захисту прав URL : <https://mogylnytsky.com/uk/2020/01/10/konstatatsiya-konstitutsijnosti-uchimosya-koristuvatisya-novimi-instrumentami-dlya-zahistu-prav/>.

195. Ярмиш Н. Зміст терміна «органи правопорядку», використаного у статті 131-1 Конституції України. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4(46). С. 79–84.

Наукове видання

**Боняк Валентина Олексіївна
Єрмоленко Ярослав Владленович**

**КОНСТИТУЦІЙНА СКАРГА ЯК ЮРИДИЧНА ГАРАНТІЯ
ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В УКРАЇНІ**

Монографія

Редактори, оригінал-макет –
Коваленко-Марченкова Є. В., Самотуга А. В.

Редактор *Врублевська О. М.*

Підп. до друку 29.07.2022. Формат 60x84/16. Друк – трафаретний, цифровий.
Гарнітура – Times. Ум.-друк. арк. 11,20. Обл.-вид. арк. 12,00.
Тираж – 30 прим. Зам. № 04/22-м

Надруковано у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ
49005, м. Дніпро, просп. Гагаріна, 26, rrv_vonr@dduvs.in.ua
Свідоцтво про внесення до державного реєстру ДК № 6054 від 28.02.2018